[४४] श्री नन्दीसूत्रम्

नमो नमो निम्मलदंसणस्स

पूज्य श्रीआनंद-क्षमा-ललित-सुशील-सुधर्मसागर गुरूभ्यो नम:

“नन्दीसूत्र” मूलं एवं वृत्ति:

[हरिभद्रसूरिजी रचिता वृत्ति:]

[आद्य संपादक: - पूज्य आगमोद्धारक आचार्यदेव श्री आनंदसागर सूरीश्वरजी म॰ सा॰]

(किञ्चित् वैशिष्ठ्यं समर्पितेन सह)

पुन: संकलनकर्ता→ **मुनि दीपरत्नसागर** (M.Com., M.Ed., Ph.D., श्रुतमहर्षि)

28/07/2017, शुक्रवार, २०७३ श्रावण शुक्ल ५

jain_e_library's Net Publications

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||-||

दीप अनुक्रम [-]

श्रीनन्दीसूत्रस्य हारिभद्रीया वृत्ति: ।

प्रकाशिका—बुहारीवास्तव्यश्रेष्ठिझवेरचंदपन्नाजीवितीर्णकिंचित्साहाय्येन
श्रीऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम ।
मुद्रयिता—जैनबन्धुमुद्रणालयाधिपः श्रीजुहारमल मिश्रीलाल पालरेचा इन्दौर
वीर सं. २४५४ विक्रम सं. १९८४ क्राइष्ट सन १९२८ पण्यं १–१२–०

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** 'नन्दीसूत्र'-हारिभद्रिया वृत्ते: मूल टाईटल पेज

मूलांक:	विषय:	पृष्ठांक	मूलांक:	विषय:	पृष्ठांक:	मूलांक:	विषय:	पृष्ठांक:
००१--	नन्दी-सूत्रं	००६		➔ श्रोता, पर्षदा	०२५		➔ मतिश्रुत ज्ञान वर्णनं	०६२
--१६३	➔ वीरस्तुति	००६		➔ ज्ञानस्य भेदा:	०२८		➔ अङ्गप्रविष्ठसूत्र	१०१
	➔ संघस्तुति	०११		➔ अवधिज्ञान वर्णनं	०३४		----------	----
	➔ जिनवंदना,	०१७		➔ मन:पर्यवज्ञान-वर्णनं	०४७	०१-	अनुज्ञानन्दी - परिशिष्ठं	xxx
	➔ स्थविरावली	०१९		➔ केवलज्ञान-वर्णनं	०५३	०१-	योगनन्दी- परिशिष्ठं	xxx

[नन्दीसूत्र- मूलं एवं वृत्ति:] इस प्रकाशन की विकास-गाथा

यह प्रत सबसे पहले "नन्दीसूत्र" के नामसे सन १९२८ (विक्रम संवत १९८४) में ऋषभदेव केशरीमलजी संस्था द्वारा प्रकाशित हुई, इस के संपादक-महोदय थे पूज्यपाद आगमोद्धारक आचार्यदेव श्री आनंदसागरसूरीश्वरजी (सागरानंदसूरिजी) महाराज साहेब | मूल संपादकश्रीने तो यहां दो प्रत को मिलाकर एकसाथ मुद्रण करवाया था, (१) चूर्णि और (२) वृत्ति | मगर हमने हमारे प्रकाशनमे चूर्णि को चूर्णि के विभागमे रख दिया और वृत्ति को यहां "आगम-सुत्ताणि-सटीकं"प्रताकार net publications भाग-2 मे स्थान दे दिया |

ये 'हारिभद्रीया-वृत्ति' तो कदमे छोटी है, मगर 'नन्दीसूत्र' पर मलयगिरिजी रचित वृत्ति बहोत बडी है, जो हमारे "आगम-सुत्ताणि-सटीकं" प्रताकार net publications भाग-1 मे हम मुद्रित करवा चुके है |

✤ हमारा ये प्रयास क्यों? ✤ आगम की सेवा करने के हमें तो बहोत अवसर मिले, ४५-आगम सटीक भी हमने ३० भागोमे १२५०० से ज्यादा पृष्ठोमें प्रकाशित करवाए है, किन्तु लोगो की पूज्यश्री सागरानंदसूरीश्वरजी के प्रति श्रद्धा तथा प्रत स्वरुप प्राचीन प्रथा का आदर देखकर हमने इसी प्रत को स्केन करवाई, उसके बाद एक स्पेशियल फोरमेट बनवाया, जिसमे बीचमे पूज्यश्री संपादित प्रत ज्यों की त्यों रख दी, ऊपर शीर्षस्थानमे आगम का नाम, फिर सूत्र आदि के नंबर लिख दिए, ताँकि पढ़नेवाले को प्रत्येक पेज पर कौनसा सूत्र आदि चल रहे है उसका सरलतासे ज्ञान हो शके | बायीं तरफ आगम का क्रम और इसी प्रत का सूत्रक्रम दिया है, उसके साथ वहाँ 'दीप अनुक्रम' भी दिया है, जिससे हमारे प्राकृत, संस्कृत, हिंदी गुजराती, इंग्लिश आदि सभी आगम प्रकाशनोमें प्रवेश कर शके |

हमारे अनुक्रम तो प्रत्येक प्रकाशनोमें एक सामान और क्रमशः आगे बढते हुए ही है, इसीलिए सिर्फ क्रम नंबर दिए है, मगर प्रत में गाथा और सूत्रों के नंबर अलग-अलग होने से हमने जहां सूत्र है वहाँ कौंस [-] दिए है और जहां गाथा है वहाँ ||-|| ऐसी दो लाइन खींची या 'गाथा' शब्द लिखा है| हर पृष्ठ के नीचे विशिष्ठ फूटनोट दी है |

अभी तो ये jain_e_library.org का 'इंटरनेट पब्लिकेशन' है, क्योंकि विश्वभरमें अनेक लोगो तक पहुँचने का यहीं सरल, सस्ता और आधुनिक रास्ता है, आगे जाकर ईसिको मुद्रण करवाने की हमारी मनीषा है|

..... मुनि दीपरत्नसागर

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||-||

दीप अनुक्रम [-]

मुद्रितपूर्वग्रन्थाः ।

ऐन्द्रस्तुतयः	०–८–०
प्रकरणसमुच्चयः	१–४–०
अनुयोगद्वाराणां चूर्णिः वृत्तिश्च	२–०–०
ज्योतिष्करण्डकवृत्तिः	३–८–०
पंचाशकाद्यष्टशास्त्रीमूलं	४–०–०
प्रत्याख्यानादि	१–४–०

मुद्यमाणाः

आवश्यकचूर्णिः
वन्दारुवृत्तिः

—=—

मुद्रयिष्यमाणाः—

दशवैकालिकचूर्णिः
उत्तराध्ययनचूर्णिः
आचारांगचूर्णिः
सूत्रकृतांगचूर्णिः

प्राप्तिस्थानं—
श्री ऋषभदेवजी केशरीमलजी,
पेढी रतलाम.

—=—

श्रीहरिभद्रसूरिसमयप्रकाशः

श्रीमता हरिभद्रसूरिणा पूर्वगतव्याख्याने पूर्वगतानां प्रायो व्यवच्छिन्नत्वमभिहितं, परिकर्मादीनां च समूल उच्छेदः प्रतिपादितः, तथा च श्रीमतो हरिभद्रसूरेः पूर्वगतकतिचित्सूत्रार्थधारकता या श्रीमद्भिरभयदेवसूरिभिः पंचाशकवृत्तौ गदिता साऽवितथैव, एवं च तेषां पूर्वगतकालासन्नकालभावितया श्रीवीरहायनः पंचपंचाशदधिकवर्षसहस्रलक्षण एव सत्तासमयो योग्यः,एकादशशताब्द्यां भाविनो जिनभद्राध्यानशतकादिविधायिभ्योऽन्ये एवेति श्रीधर्मसागरैः स्वयमेव तत्रैव पट्टावल्यां ख्यातं तन्न दृष्टचरं कैश्चित्तदाश्चर्यं, नन्दीचूर्णिकालस्तु लेखकादिलिखित इति न विश्वासार्हः, नस ग्रन्थमध्ये ग्रन्थ कृल्लिखितः इति न बाधः इति ज्ञापयत्यानन्दसागरः

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] “नन्दीसूत्र” मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** पूज्यपाद् आनंदसागरसूरीश्वरेण दर्शितः हरिभद्रसूरेः काल-समय

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||-||

दीप अनुक्रम [-]

नन्दी-हारिभद्रीयवृत्तौ

॥ १ ॥

॥ नमः सर्वज्ञाय ॥

श्रीमद्धरिभद्रसूरिसूत्रिता नन्दीवृत्तिः

प्रस्तावना

जयति भुवनैकभानुः सर्वत्राविहतकेवलालोकः । नित्योदितः स्थिरस्तापवर्जितो वर्द्धमानजिनः ॥ १ ॥

इह सर्वेणैव संसारिणा सत्त्वेन नारकतिर्यङ्नरामरगतिनिबन्धनानेकशारीरमानसातितीव्रतरदुःखौघसङ्घातपीडितेन जातिजरामरणशोकरोगाद्युपद्रवव्रातरहितनिरतिशयालोकसुखस्वभावापवर्गगतिसम्भवे सति पीडानिर्वेदात् तत्परित्यागाय निरतिशयालोकसुखाभिलाषाच्च तदवाप्तये आत्मपरतुल्यचित्तेन सर्वथा स्वपरोपकाराय प्रवर्त्तितव्यमिति, तत्रान्यपरिरक्षणादिना परोपकारपूर्वक एवात्मोपकार इति विशेषतस्तत्र, स पुनः परोपकारो द्विधा-द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतो भोजनादिविचित्रविभवप्रदानजनितः, अयं चानैकान्तिकोऽनात्यन्तिकश्च, भावतस्तु सद्धर्मप्रदानजनितः, अयं चैकान्तिकस्तथा आत्यन्तिकश्च, सद्धर्मश्च श्रुतधर्मचारित्रधर्मभेदाद् द्विभेदः, तत्र श्रुतधर्मो जिनवचनस्वाध्यायः, चारित्रधर्मस्तु तदुक्तः श्रमणधर्म इति, उक्तञ्च-"सुयधम्मो सज्झाओ चरित्तधम्मो समणधम्मो।" तत्र श्रुतधर्मसम्पत्समन्विता एव प्रायश्चारित्रधर्मग्रहणपरिपालनसमर्था भवन्तीति तत्प्रदानमेवादौ न्याय्यमिति, तत्रापि श्रुतप्रदाने सत्यपि नाविज्ञातार्थादेव तस्मादभिलषितार्थावाप्तिः प्राणिनामित्यतः प्रारभ्यते अर्हद्वचनानुयोगः, अयं च

॥ १ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** वर्द्धमानजिनेश्वरस्य स्तुति:

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||-|| दीप अनुक्रम [-]

नन्दी-हारिभद्रिय वृत्तौ

॥ २ ॥

परमपदप्राप्तिहेतुत्वाच्छ्रेयोभूतो वर्त्तते, श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति, यथोक्तम्-"श्रेयांसि बहुविघ्नानि, भवन्ति महतामपि । अश्रेयसि प्रवृत्तानां, क्वापि यान्ति विनायका ॥१॥' इति, अतोऽस्य प्रारम्भ एव विघ्नविनायकोपशान्तये मङ्गलाधिकारे नन्दिर्वक्तव्यः । अथ नन्दिरिति कः शब्दार्थः?, उच्यते, 'टु णदि समृद्धा' वित्यस्य धातोः 'इदितो नुम् धातो' रिति (७-१-५८) नुमि विहितेऽनुबन्धलोपे च कृते उणादिकः इन् प्रत्ययो विधीयते, 'इन् सर्वधातुभ्य' इति वचनाद्, अनुबन्धलोपे च कृते सति नन्दि, सो रुत्वं विसर्जनीयश्चेति नन्दिः, नन्दनं नन्दिः नन्दन्त्यनेनेति वा नन्दन्त्यस्मिन्निति वा नन्दयतीति वा तदभेदोपचारान्नन्दिः हर्षः प्रमोद इत्यनर्थान्तरं, 'ताभ्यामन्यत्रोणादय' इति वचनाद् ताभ्यामिति सम्प्रदानापादानाभ्यां अन्यत्र उणादयः प्रत्यया भवन्ति, अन्ये तु नन्दीत्यभिदधति, तत्रापि नन्दिस्थिते 'इक् कृष्यादिभ्य' इति (उणा.) इक् प्रत्ययः, स च 'कृत्यल्युटो बहुल'(३-३-११३) मिति वचनाद्भावे करणे वा अवगन्तव्य इति, ततः 'कृदिकाराद्क्तिनः, (वार्त्तिकं) 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येक' इति स्त्रीप्रत्ययः, अस्य भावार्थः कृदिकारान्तो यः शब्दः क्तिन्वर्जितस्तस्मात् स्त्रीप्रत्ययो भवति, अपरे तु सर्वतः अक्तिन्नर्थादिकारान्तात् स्त्रीप्रत्ययो भवतीति मन्यन्ते, अनुबन्धलोपे च कृते 'यस्ये' (६-४-१४८) तीकारलोपे च नन्दीति रूपं भवति, नन्दनं नन्दी नन्दन्त्यनयेति वा भव्याः प्राणिन इति नन्दी, इत्यलमप्रस्तुतातिप्रसङ्गेनेति।

नन्द्याः शब्दार्थः निक्षेपाश्च

अयं च नन्दिश्चतुर्विधः, तद्यथा- नामनन्दिः स्थापनानन्दिः द्रव्यनन्दिः भावनन्दिश्चेति, तत्र नामस्थापने प्रकटार्थे, द्रव्यनन्दिर्द्विधा-आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो नन्दिपदार्थज्ञः तत्र च अनुपयुक्तः 'अनुपयोगो द्रव्य' मिति वचनात्, नोआगमतस्तु ज्ञशरीरद्रव्यनन्दिः भव्यशरीरद्रव्यनन्दिः ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तश्च द्रव्यनन्दिः, तत्र ज्ञशरीरद्रव्यनन्दिः नन्दिपदार्थज्ञस्य

॥ २ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** नन्दीसूत्रस्य अर्थ एवं निक्षेपाः

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||१||

दीप अनुक्रम [१]

नन्दी-हारिमद्रिय वृत्तौ ॥ ३ ॥

नन्द्या निक्षेपाः

शरीरं जीवविप्रमुक्तं अनुभूतनंदिभावत्वात्, पश्चात्कृतभावस्य द्रव्यत्वात्, यथोक्तम्—"भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके। तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् ॥ १ ॥' भव्यशरीरद्रव्यनंदिश्च नन्दिपदार्थपरिज्ञानभावयोग्यं बालादिशरीरं, पुरस्कृतभावत्वादस्य, व्यतिरिक्तः पुनः क्रियाविष्टो द्वादशविधस्तूर्याङ्गसङ्घातोऽयम्-तद्यथा-'भंभा १ मउंद २ मद्दल ३ कडंब ४ झल्लरि ५ हुडुक्क ६ कंसाला ७। काहल ८ तलिमा ९ वंसो १० संखो ११ पणवो १२ य बारसमो ॥ १ ॥' भावनन्दिरपि द्विविधैव-आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो भावनन्दिः नन्दिपदार्थज्ञस्तत्र चोपयुक्तः, 'उपयोगो भाव'इतिकृत्वा, नोआगमतस्तु भावनन्दिः पञ्चप्रकारज्ञानसमुदायः, नोशब्दो देशवचनः, अथवा पञ्चप्रकारज्ञानस्वरूपप्रतिपादकोऽध्ययनविशेषः, नोशब्दो देशवचन एव ॥ अयं चाध्ययनविशेषः श्रुतांशेन सर्वश्रुताभ्यन्तरभूतो वर्त्तते, अत एव सर्वश्रुतारम्भेष्वेव विघ्नविनायकोपशान्तये मङ्गलार्थमभिधीयत इति, अस्य च मंगलस्थानावसरप्राप्तस्य सत आचार्याः विनेयानां सूत्रार्थगौरवोत्पादनार्थमविच्छेदेन सन्तानागतसूत्रार्थपददर्शनार्थं चादावेवावलिकामभिधाय व्याख्यानाय यतन्ते, सर्वे श्रुतार्थाश्च यतस्तीर्थकरप्रभवा अतः प्रज्ञापकश्रावकपाठकाः अभिलषितार्थसिद्धये प्रवर्त्तमानाः प्रधानोपायत्वाद्भगवत एव नमस्कारपूर्वकं प्रवर्त्तन्त इत्यत आह ग्रंथकारः—

जयति०गाथा॥(*१-२ पत्रे)॥ इन्द्रियविषयकषायघातिकर्मभवोपग्राहिकर्मशत्रुगणजयाज्जयतीत्युच्यते, किंविशिष्टो जयति?-जगज्जीवयोनिविज्ञायकः, इह जगच्छब्देन सकलधर्माधर्माकाशपुद्गलास्तिकायपरिग्रहः, जीवशब्देन तु सकलजीवास्तिकायपरिग्रहः, उक्तं च-"जगन्ति जंगमान्याहुः,जगद् ज्ञेयं चराचरम्" योनयः-सचित्ताद्याः,उक्तञ्च-'सचित्तशीतसंवृत्तेतरमिश्रास्तद्योनयः'(तत्त्व०२-३३) ॥ ३ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** अत्र मूल नन्दीसूत्रस्य आरंभः जिन-स्तुति द्वारा क्रियते

प्रत
सूत्रांक
[-]
गाथा
||१||

दीप
अनुक्रम
[१]

नन्दी-
हारिभद्रीया
वृत्तौ

॥ ४ ॥

जिन-
स्तुतिः

जीवोत्पत्तिस्थानानीत्यर्थः, 'यु मिश्रणे' युवन्ति-तैजसकार्मणशरीरवन्तः सन्तः ओदारिकादिशरीरेण मिश्रीभवन्त्यस्यामिति योनिः, उक्तञ्च-'जोएण कम्मएणं आहारेइ अणंतरं जीवो । तेण परं मीसेणं जाव सरीरस्स निप्फत्ती ॥ १ ॥' ततश्च जगच्च जीवाश्च योनयश्च जगज्जीवयोनयः विविधम्-अनेकधोत्पादाद्यनन्तधर्मात्मकं जानातीति विज्ञायकः जगज्जीवयोनीनां विज्ञायक२ इति समासः, अनेन केवलज्ञानप्रतिपादनात् स्वार्थसम्पदमाह। तथा जगद् गृणातीति जगद्गुरुः, यथोपलब्धजगद्वक्तेति भावना, अनेनापि स्वार्थसम्पदमेवाह । तथा जगदानन्दः इह जगच्छब्देन संज्ञिजङ्गमपरिग्रहः, तेषां सद्धर्मदेशनाद्वारेणानन्दहेतुत्वादैहिकामुष्मिकप्रमोदकारणत्वात् जगदानन्द इत्यनेन परार्थसम्पदमाह, तथा 'जगन्नाथ' इह जगच्छब्देन सकलचराचरपरिग्रहः तस्य यथावस्थितस्वरूपप्ररूपणद्वारेण वितथप्ररूपणापायेभ्यः पालनात् नाथवन्नाथ इति, अनेनापि परार्थसम्पदमिति। तथा जगद्बन्धुः इह जगच्छब्देन सकलप्राणिपरिग्रहस्तदव्यापादनोपदेशप्रणयनेन सुखस्थापकत्वाद् बन्धुवत् बन्धुः, तथा चोक्तम्-'सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता ण हंतव्वा ण अज्जावेयव्वा ण परितावेयव्वा ण उवद्दवेयव्वा, एस धम्मे धुवे णितीए सासते समेच्च लोयं खेदण्णेहिं पवेदिते' इत्यादि, अनेनापि परार्थसम्पदमिति । तथा 'जयति जगत्पितामह' इति, इह जगच्छब्देन सकलसत्त्वपरिग्रह एव, तेषां च कुगतिगमनभयापायरक्षणात् पिता धर्मो वर्त्तते, अतो जगत्पितामहः, तथोक्तम्-'दुर्गतिप्रसृतान् जीवान्, यस्माद्धारयते ततः । धत्ते चैतान् शुभे स्थाने, तस्माद्धर्म इति स्मृतः ॥ १ ॥' तस्यापि चार्थप्रणेतृत्वेन भगवान् पिता वर्तते, अतो जगत्पितामह इति, स्तवाधिकाराच्च पुनः क्रियाभिधानमदुष्टं, उक्तञ्च-'सज्झायझाणतवओसहेसु उवएसथुइपयाणेसु । सन्तगुणकित्तणेसु य न होंति पुणरुत्तदोसा उ ॥ १ ॥' अनेनापि परार्थसम्पदमाह। भगवानिति भगः-समग्रैश्वर्यादिलक्षणः, तथा चोक्तम्-

॥ ४ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||२||

दीप अनुक्रम [२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ५ ||

श्री वीरजिन स्तुतिः

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः । धर्मस्याथ प्रयत्नस्य, षण्णां भग इतींगना ॥१॥' भगोऽस्यास्तीति भगवानिति, अनेन चोभयसम्पदमाह, स्वपरोपकारित्वादैश्वर्यादेरित्यलं प्रसङ्गेनेति गाथार्थः ॥ १ ॥ 'व्याख्यानयन्ति केचित् स्तुतिमेनामन्यथापि विद्वांसः । तत्राप्यपौनरुक्त्यं सूक्ष्मधिया चिन्तनीयमिति ॥१॥ एवं तावदनादिमन्तो मतास्तीर्थकरा इति ज्ञापनार्थं सामान्येन नमस्कारमभिधाय साम्प्रतमासन्नोपकारित्वात् सकलदुःखपरमौषधभूतप्रवचनप्रणेतृत्वाद्वर्त्तमानतीर्थाधिपतेः नमस्कारं प्रतिपादयन्नाह-

जयति सु० गाहा ॥ (* २-१५) ॥ जयतीति पूर्ववत्, श्रुतानां-आचारादिभेदभिन्नानां प्रभवः प्रभवन्त्यस्मादिति प्रभवः, तदर्थाभिधायकत्वात्, कारणमित्यर्थः, ऋषभादयोऽप्येवंभूता एव अत आह-तीर्थकराणामपश्चिमो जयति, तत्र तीर्थकरणशीलास्तीर्थकरास्तेषां तीर्थकराणां भरते अधिकृतावसर्पिण्यां पश्चिम एवानिष्टशब्दपरिहारार्थमपश्चिम इत्युच्यते, पश्चानुपूर्व्या वा पश्चिम इति, जयति गुरुर्लोकानां गृणाति शास्त्रार्थमिति गुरुः, लोकानां इति-सत्त्वानां, जयति महात्मा अनन्तज्ञानवीर्ययुक्तत्वान्महानात्मा यस्य स महात्मा, महावीर इति 'शूर वीर विक्रान्तौ' विति कषायादिशत्रुजयान्महाविक्रान्तो महावीरः, 'ईर गतिप्रेरणयो' रित्यस्य वा विपूर्वस्य विशेषेण ईरयति कर्म गमयति याति वेह शिवमिति वीरः, महांश्चासौ वीरश्च महावीर इति गाथार्थः ॥ पुनरस्यैवातिशयप्रदर्शनद्वारेण स्तुतिमभिधित्सुराह—

भद्दं०गाहा(*३-२३)'भद्रं' कल्याणं भवतु, कस्य ?-सर्वजगदुद्योतकस्येत्यनेन ज्ञानातिशयमाह, इह च "चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितै" रिति(२-३-७३) वचनात् षष्ठ्यपि भवत्येव, यथा आयुष्यं देवदत्तायायुष्यं देवदत्तस्येति, एवं भद्रादिष्वपि

|| ५ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अत्र वीर जिनेश्वरस्य स्तुति: क्रियते

प्रत
सूत्रांक
[-]
गाथा
||३||

दीप
अनुक्रम
[३]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ६ ॥

वक्तव्यमिति, भद्रं जिनस्य 'जिं जये' अस्य औणादिकनक्प्रत्ययान्तस्य जिन इति भवति, रागादिजयाज्जिन इति, अनेनापाया-
तिशयमाह, अपायो-विश्लेषः रागादिभिः सार्द्धमात्यन्तिकवियोग इत्यर्थः, आह–अपायातिशये सति ज्ञानातिशयभावाद् व्यतिक्रमः
किमर्थ ?, फलप्रधानाः समारम्भा इति ज्ञापनार्थं, भद्रं सुरासुरनमस्कृतस्येत्यनेन पूजातिशयमाह, नहि विभवानुरूपां पूजामकृ-
त्वैव सुरासुरा नमस्कारक्रियायां प्रवर्त्तन्त इति, उक्तं च-“अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टिर्दिव्यो ध्वनिश्चामरमासनं च । भामण्डलं दुन्दु-
भिरातपत्रं, सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणाम् ॥१॥” इति, पूजातिशयान्यथाऽनुपपत्त्यैव वागतिशयो गम्यते, भद्रं धुतरजस इत्यनेन
सकलसंसारिक्लेशविनिर्मुक्तां सिद्धावस्थामेवाह, यतो बध्यमानं कर्म रजो भण्यते, तदभावस्त्वयोगिसिद्धानामेव, न पुनरन्येषां, यत
आह–“जीवे णं एस जीवे एयइ वेदति चलइ फंदइ ताव णं अट्ठविहबंधए वा सत्तविहबंधए वा छव्विहबंधए वा एगविहबंधए वा”
इत्यादि, तत्थ “सत्तविहबंधगा हौंति पाणिणो आउवज्जगाणं तु । तह सुहुमसम्पराया छव्विहबंधा विणिद्दिट्ठा ॥१॥ मोहाउगवज्जाणं
पगडीणं ते उ बंधगा भणिया । उवसन्तखीणमोहा केवलिणो एगविहबंधा ॥२॥ ते उण दुसमयठिइतस्स बंधगा ण उण संपरायस्स ।
सेलेसिं पडिवन्ना अबंधगा हौंति विन्नेया ॥३॥” आह-भगवतः संसारातीतत्वात् परमकल्याणरूपत्वात् किमेवमुच्यते-भद्रं भवतु,
न च स्तोत्रा भणितं सर्वमेव भवतीति, अत्रोच्यते, सत्यमेतत्, तथापि कुशलमनोवाक्कायप्रवृत्तिकारणत्वान्न दोष इत्यलं प्रसङ्गेनेति
गाथार्थः ॥२॥ एवं तावत्तीर्थकरनमस्कारः प्रतिपादिताः, साम्प्रतं तीर्थकरानन्तरः सङ्घ इतिकृत्वा तीर्थान्तरग्रामव्युदासेन नगररू-
पकेण तत्संस्तवं कुर्वन्नाह–

गुण० गाहा (* ४-४२) 'गुणभवनगहन' इह गुणाः-पिण्डविशुद्ध्यादयः उत्तरगुणा अभिगृह्यन्ते, यथोक्तम्–“पिंडस्स

सर्व-जिनस्तुतिः

॥ ६ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] “नन्दीसूत्र” मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत
सूत्रांक
[-]
गाथा
||४-५||

दीप
अनुक्रम
[४-५]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

|| ७ ||

जा विसोही समितीओ भावणा तवो दुविहो । पडिमा अभिग्गहाविय उत्तरगुणमो वियाणाहि ॥१॥" एत एव भवनानि एभिर्गह-
नं-प्रचुरत्वादुत्तरगुणानामेभिः संकुलं, सङ्घनगरमभिगृह्यते, तस्यामन्त्रणं हे गुणभवनगहन !, तथा श्रुतरत्नभृत् श्रुतान्येव आचारादीनि
निरुपमसुखहेतुत्वाद्रत्नानि तैर्भृतं-पूरितमित्यर्थः तस्यामन्त्रणं, तथा दर्शनविशुद्धरथ्याक, इह दर्शनं--प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पा-
स्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं सम्यग्दर्शनं गृह्यते, तच्चौपशमिकादिभेदात् पञ्चविधं, तथा चोक्तम्--"तं च पंचधा सम्मं-उवसमं सासा-
यणं खयोवसमियं वेदयं खइयं" ति, दर्शनमेवासारमिथ्यात्वादिकचवररहिता शुद्धा रथ्या यस्य तत्तथाविधं. तस्यामन्त्रणं, 'संघ-
नगर' सङ्घः-चातुर्वर्णः श्रमणादिसंघातः स नगरमिव संघनगरं तस्यामन्त्रणं, यथा पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, उक्तश्च-"उपमितं
व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे"(२-१-५६) भद्रं कल्याणं तव भवतु, अखण्डचारित्रप्राकार! चारित्रं-मूलगुणा अखण्डम्-अविराधितं
चारित्रमेव प्राकारो यस्य तत्तथाविधं तस्यामन्त्रणमिति गाथार्थः ॥४॥ संसारोच्छेदित्वात् संघस्यैव चक्ररूपकेण स्तवं कुर्वन्नाह—

संघस्य
नगरतया
स्तुतिः

संयम० गाहा (* ५-४३) संयमतपस्तुम्बारकाय नमः संयमश्च तपांसि च संयमतपांसि, तुम्बं च अरकाश्च तुंबारकाः,
तत्र यथासंख्यं संयमतपांस्येव तुम्बारका यस्य तत् तथाविधं तस्मै नमः, तत्र संयमः 'पञ्चाश्रवाद्विरमणं पञ्चेन्द्रियनिग्रहः कषाय-
जयः । दण्डत्रयविरतिश्चेति संयमः सप्तदशभेदः ॥१॥ तपो द्वादशप्रकारं बाह्यमभ्यन्तरं च, तत्र बाह्यं षड्विधं, यथोक्तम्--"अनश- || ७ ||
नमूनोदरता वृत्तेः संक्षेपणं रसत्यागः । कायक्लेशः संलीनतेति बाह्यं तपः प्रोक्तम् ॥१॥ अभ्यन्तरमपि षड्विधम्,उक्तञ्च-"प्रायश्चित्तं
विनयो वैयावृत्त्यं स्वाध्यायो ध्यानं व्युत्सर्गश्च" ति, सम्मत्तपारियल्लस्सात्ति पारियल्लं-बाह्यपुष्ठकस्य बाह्या भ्रमिरुच्यते, ततश्च सम्य-

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अथ विविध-उपमाया: 'संघ'-स्तुतय: आरभ्यते

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||५-८||

दीप अनुक्रम [५-८]

नन्दी- हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ८ ॥

त्त्ववाहभ्रमिणे नमः, व्याख्यातं गाथार्धं, चरकादिभिरतुल्यत्वान्नास्य प्रतिचक्रं विद्यते इत्यप्रतिचक्रं तस्य जयो भवतु इति, सुप्रणिधानमेतत्, सदा सर्वकालं, संघश्चक्रमिव संघचक्रं तस्येति गाथार्थः ॥५॥ इदानीं संघस्यैव मार्गगामित्वतो रथरूपकेण स्तवं कुर्वन्नाह-

भद्दं० गाहा (* ६-४३) भद्रं कल्याणं भवतु, कस्य ?-संघरथस्य, भगवत इति योगः, किंविशिष्टस्य ?-शीलोच्छ्रितपताकस्य, प्राकृतशैल्याऽन्यथोपन्यासः, शीलग्रहणात् अष्टादशशीलाङ्गसहस्रपरिग्रहः, तथा तपोनियमतुरगयुक्तस्य तपःसंयमाश्वयुक्तस्येत्यर्थः स्वाध्यायो-वाचनादिः, यथोक्तम्-"वाचना प्रच्छना परावर्त्तना अनुप्रेक्षा धर्मकथा चे"ति, तत्र स्वाध्याय एव शोभनो नन्दिघोषतूर्यरवो 'सुनेमिघोसस्स'त्ति नेमिनिर्घोषो वा यस्य स तथाविधो यस्य, इह च शीलांगनिरूपणे सत्यपि तपोनियमनिरूपणं प्रधानपरलोकांगत्वख्यापनार्थम्, अस्ति चायं न्यायो यदुत सामान्योक्तावपि प्राधान्यख्यापनार्थं विशेषाभिधानमिति, यथा ब्राह्मणा आयाता वाशिष्टोऽप्यायात इति, एवमन्यत्रापि योजनीयमित्यलं प्रसंगेनेति गाथार्थः ॥ संघस्यैव लोकासंश्लिष्टत्वतः पद्मरूपकेण स्तवं प्रतिपादयन्नाह-

संघस्य चक्रतया पद्मतया च स्तवः

कम्मरय० गाहा ॥ (* ७-४४॥) सावय० गाहा॥ * (८-४४ ॥) संघपद्मस्य भद्रं-मङ्गलं भवत्विति क्रिया, किम्भूतस्य?-कर्मरजोजलौघाविनिर्गतस्य इह ज्ञानावरणादिलक्षणं कर्म तदेव अनेकधा जीवगुण्डनाद्रजो भण्यते तदेव भवकारणत्वाज्जलौघः तस्माद्विनिर्गत इव विनिर्गतः, तथा चाविरतसम्यग्दृष्टेरप्यपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तः परः संसार उक्त इत्यतो विनिर्गतस्तस्य, श्रुतरत्नमेव दीर्घनालं यस्य सः, तद्बलादेव निर्गत इति भावनीयं, पंच महाव्रतानि-प्राणातिपातादिविनिवृत्तिलक्षणानि तान्येव स्थिरा-दृढा कर्णिका ॥ ८ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत
सूत्रांक
[-]
गाथा
||८-१०||

दीप
अनुक्रम
[८-१०]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ ९ ॥

मध्यगण्डिका यस्य, गुणा-उत्तरगुणाः त एव तत्परिकरत्वात् केसराणि यस्य विद्यन्ते इति गुणकेसरवत् तस्य गुणकेसरवतः, श्रावकजनमधुकरीपरिवृतस्येति प्रकटार्थं, नवरमभ्युपेत्य सम्यक्त्वं प्रतिपन्नाणुव्रतोऽपि प्रतिदिवसं यतिभ्यः सकाशात् साधूनामगारिणां च समाचारीं शृणोतीति श्रावकः, उक्तं च—"योऽह्यभ्युपेतसम्यक्त्वो, यतिभ्यः प्रत्यहं कथाम्। शृणोति धर्मसम्बद्धामसौ श्रावक उच्यते ॥ १ ॥" जिनसूर्यतेजोबुद्धस्य--केवलज्ञानभास्करविशिष्टसंवेदनप्रभवधर्मदेशनाबुद्धस्येति भावार्थः, श्रमणगणसहस्रपत्रस्येति प्रकटार्थमेव, नवरं श्राम्यतीति श्रमणः 'कृत्यलुटो बहुल' मितिवचनात् कर्त्तरि ल्युट्, श्राम्यतीति तपस्यति, एतदुक्तं भवति-प्रव्रज्यादिवसादारभ्य सकलसावद्ययोगविरतो गुरूपदेशादनशनादि यथाशक्त्याऽऽप्राणोपरमात्तपश्चरतीति श्रमणः, उक्तं च-"यः समः सर्वभूतेषु, स्थावरेषु त्रसेषु च। तपश्चरति शुद्धात्मा, श्रमणोऽसौ प्रकीर्तितः॥१॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ इदानीं सङ्घस्यैव सौम्यतया चन्द्ररूपकेण स्तवमाह—

तवसंयम०गाहा ॥(*९-४९)॥ तपःसंयममृगलाञ्छन! तपःसंयममृगचिन्ह!-अक्रियाराहुमुखदुष्प्रधृष्य! इह अक्रियाशब्देन नास्तिका गृह्यन्ते, अनभ्युपगमाद्, अविद्यमानपरलोकक्रियाः अक्रियाः त एव राहुमुखं तेन दुष्प्रधृष्यः-अनभिभवनीयस्तस्यामन्त्रणं, नित्यमिति सदा जय सङ्घचन्द्र!, निर्मलसम्यक्त्वविशुद्धज्योत्स्नाक इह मिथ्यात्वभावतमोरहितं निर्मलं सम्यक्त्वमुच्यते तदेव विशुद्धा-निर्मला ज्योत्स्ना-चन्द्रिका यस्य स तथाविधः तस्यामन्त्रणमिति गाथार्थः ॥ अधुना सङ्घस्यैव प्रकाशकतया सूर्यरूपकेण स्तवमाह—

परतित्थिय०गाहा ॥(*१०–४५)॥ परतीर्थिकग्रहप्रभानाशकस्य इह परतीर्थिकाः-कपिलकणभक्षाक्षपादादिमतावल-

संघस्य
पद्मचन्द्र-
तया स्तवः

॥ ९ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत
सूत्रांक
[-]
गाथा
||१०-
१२||

दीप
अनुक्रम
[१०-१२]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

|| १० ||

म्बिनः त एव ग्रहास्तेषां प्रभा—एकदुर्णयज्ञानलक्षणा तां नाशयति अनन्तनयसंकुलप्रवचनसमुत्थज्ञानालोकेन अपनयतीति समासस्तस्य, तपस्तेजोद्दीप्तलेश्यस्य तपस्तेज एव दीप्ता—उज्ज्वला लेश्या दीधितयो यस्य, ज्ञानोद्योतस्येति गतार्थं, जगति लोके भद्रं-मङ्गलं भवतु, कस्य?-दमसङ्घसूर्यस्य दमः-उपशमो भण्यते तत्प्रधानः सङ्घसूर्यः दमसङ्घसूर्यस्तस्येति गाथार्थः॥साम्प्रतं सङ्घस्यैव महत्तया समुद्ररूपकेण स्तवमाह—

भद्दं०गाहा ॥(*११–४५)॥ सङ्घसमुद्रस्य भद्रं भवत्विति क्रिया, किम्भूतस्य?-धृतिवेलापरिगतस्य धृतिः-आत्मपरिणामः सैव वेला--वेदिका जलान्तररमणलक्षणा मर्यादा वा तया परिगतस्तस्य, स्वाध्याययोगमकरस्य कर्मविदारणमहाशक्तियुक्तत्वात् स्वाध्याय एव मकरो यस्मिंस्तस्य, अक्षोभ्यस्य परीषहोपसर्गसम्भवे निष्प्रकम्पस्य भगवतः समग्रैश्वर्यादियुक्तस्य, रुन्दस्येति विस्तीर्णस्येति गाथार्थः॥ इदानीं सङ्घस्यैव स्थिरतयाऽचलेन्द्ररूपकेण स्तुतिं कुर्वन्नाह—

सम्मद्दंसण०गाहा॥(*१२--४६)॥सम्यग् अविपरीतं दर्शनं सम्यग्दर्शनं तदेव प्रथमं मोक्षाङ्गत्वात् सारत्वाद्वज्रं सम्यग्दर्शनवज्रं तदेव दृढं रूढं गाढं अवगाढं पीठं यस्य सङ्घमहामन्दरगिरेः स सम्यग्दर्शनवज्रदृढरूढगाढावगाढपीठस्तस्य,'वंदे' त्ति द्वितीयार्थे षष्ठी प्राकृतशैल्या आर्षत्वाच्च, तं वन्दे इत्यर्थः, तत् सम्यग्दर्शनवज्रपीठं, दृढमिति निष्प्रकम्पं शङ्कादिशल्यरहितत्वात्, रूढमिति वृद्धिमुपगतं, प्रतिसमयं विशुध्यमानत्वात्, प्रशस्ताध्यवसायस्थानेषु वर्तनात्, गाढमिति निविडं तीव्रतत्त्वरुचिरूपत्वात्, 'सुष्ठुश्रद्धानरूपत्वादित्यर्थः, अवगाढमिति निमग्नं, जीवादिपदार्थेषु सम्यगवबोधरूपतया प्रविष्टमित्यर्थः, धर्मवरेत्यादि धारयतीति धर्मः

संघस्य
सूर्यसमुद्र-
तया स्तवः

|| १० ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||१२-१४||

दीप अनुक्रम [१२-१४]

नन्दी- हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ११ ॥

सूर्यस्या- चलेन्द्रतया स्तवः

धर्म एव वररत्नमण्डिता प्रधानरत्नमण्डिता चामीकरमेखला यस्य स धर्मवररत्नमण्डितचामीकरमेखलाकः, क्रियायोजना पूर्ववदेव अवसेया, इह धर्मो द्विविधः, मूलगुणोत्तरगुणरूपः, तत्रोत्तरगुणधर्मो रत्नानि मूलगुणधर्मस्तु चामीकरमेखलेति, तथा च न राजते मूलगुणधर्मचामीकरमेखलोत्तरगुणधर्म्मरत्नभूषणविकलेति गाथार्थः ॥

नियमूसिय०गाहा॥(*१३-४५)॥इहोत्सृतशब्दस्य व्यवहितः प्रयोगो द्रष्टव्यः, ततश्चैवं भवति-नियम एव कनकशिलातलानि-नियमकनकशिलातलानि तेषूच्छ्रितानि उज्ज्वलानि ज्वलन्ति चिन्तान्येव प्राकृतशैल्या कूटानि यस्मिन् स तथाविधः, इह च नियमः इन्द्रियनोइन्द्रियनियमः परिगृह्यते, उत्सृतानि अशुभाध्यवसायपरित्यागात्, उज्ज्वलानि प्रतिसमयं कर्ममलविगमात्, ज्वलन्ति सदा सूत्रार्थानुस्मरणरूपत्वात्, चिन्त्यते यैस्तानि चित्तानि, उक्तं च-"चित्तरत्नमसंक्लिष्टमान्तरं धनमुच्यते। यस्य तन्मुषितं दोषैस्तस्य शिष्टा विपत्तयः ॥ १ ॥" इति, वनं वृक्षसमुदायः, नन्दनं च तद्वनं च नन्दनवनं, तत्र नन्दन्ति यत्र सुरसिद्धदैत्यविद्याधरादयस्तन्नंदनं वनमित्यशोकसहकारादिजालं, मनो हरतीति मनोहरं,लताविताननिविधपुष्पफलप्रवालाद्युपपेतत्वात्,नन्दनवनं च तन्मनोहरं चेति 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मिति समासः, तस्य, सुरभिश्चासौ शीलगन्धश्च सुरभिशीलगन्धः तेनाध्मातः-व्याप्तो यः स तथाविधस्तस्य. क्रिया पूर्ववत्, इह च संघमंदरगिरेः सन्तोष एव नन्दनवनं, तथाहि-नन्दन्ति तत्र साधव इति, तदेव विविधामर्षौषध्यादिलब्ध्युपेतत्वान्मनोहरं तस्य सुरभिशीलगन्ध एवेति, अथवा मनोहरत्वं सुरभिशीलगन्धविशेषणमिति गाथार्थः ॥

जीवदय० गाहा ॥(*१४-४५)॥ जीवदयैव सुन्दराणि स्वपरनिर्वृत्तिहेतुत्वात् कन्दराणि वस्तुतस्तपस्विनिलयत्वात्,

॥ ११ ॥

प्रत
सूत्रांक
[-]
गाथा
||१४-१६||

दीप
अनुक्रम
[१४-१६]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ १२ ॥

तथाहि-अहिंसाव्यवस्थितः तपस्वीति, मुनिवरा एव शाक्यादिमृगपराजयान्मृगेन्द्राः मुनिवरमृगेन्द्राः, उत्प्राबल्येन दर्पिताः उद्दर्पिताः, कर्मशत्रुजयं प्रति उद्दर्पिताश्च मुनिवरमृगेन्द्राश्चेति विशेषणसमासः, जीवदयासुन्दरकन्दरेषु उद्दर्पितमुनिवरमृगेन्द्रास्तैः आकीर्णो-व्याप्तो यस्तस्येति, हेतुशत इत्यादि, प्रगलन्ति च तानि रत्नानि च प्रगलद्रत्नानि निस्यन्दवन्ति चन्द्रकान्तादीनि परिगृह्यन्ते, धातवः कनकादिधातवो गृह्यन्ते, धातवश्च प्रगलद्रत्नानि च धातुप्रगलद्रत्नानि, दीप्ताश्च ता औषधयश्च दीप्तौषधयः, धातुप्रगलद्रत्नानि च दीप्तौषधयश्च, ताः गुहासु यस्य स तथोच्यते, इह च संघमंदरगिरौ हेतुशतान्येव धातवः, अन्वयव्यतिरेकलक्षणा हेतवो गृह्यन्ते, प्रगलद्रत्नानि तु क्षायोपशमिकभावनिष्यन्दवन्ति श्रुतरत्नानि गृह्यन्ते, दीप्तौषधयस्तु विशुद्धा आमर्षौषध्यादयो गृह्यन्ते, गुहास्तु समवायाः प्ररूपणगुहा वा गृह्यन्ते, इति गाथार्थः ॥

सूर्यस्या-
चलेन्द्रतया
स्तवः

संवर० गाहा ॥(*१५-४६)॥ संवरश्चासौ वरश्च संवरवरः, संवरः-प्रत्याख्यानरूपः सर्वप्राणातिपातादिविनिवृत्तिरूपत्वाद्वरः असावेव कर्ममलक्षालनाज्जलमिव जलं संवरवरजलं तस्मात् प्रगलितं च तदुज्झरं च संवरवरजलप्रगलितोज्झरं, तथा च संवरवर-जलादुपचारतः प्रगलति श्रुतज्ञानाद्युज्झरमिति, तदेव प्रविराजमानः हारो यस्य स तथाविधः, 'सावगजणे'त्यादि, रवन्तश्च ते मयूराश्च रवन्मयूराः प्रचुराश्च ते रवन्मयूराश्च २ श्रावका एव जनास्त एव प्रचुररवन्मयूरास्तैर्नृत्यन्तीव कुहराणि यस्येति समासः, इह च स्तुतिस्तोत्रगन्धर्वादि रवणं कुहराणि शास्त्रमण्डपादीनि गाथार्थः ॥ ॥ १२ ॥

विणय०गाहा॥(*१६-४६)॥स्फुरन्तश्च ता विद्युतश्च स्फुरद्विद्युतः, विनयेन नताः विनयनताः विनयनताश्च ते प्रवरमुनिवराश्चेति,

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत
सूत्रांक
[-]
गाथा
||१६-
२१||

दीप
अनुक्रम
[१६-२१]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

|| १३ ||

त एव स्फुरद्विद्युज्ज्वलन्ति शिखराणि यस्येति समासः, इह च विनयस्यान्तरतपोभेदत्वात्तपांस्येव स्फुरन्ति प्रावचनिकाश्च विशिष्टाचार्यादयः शिखराणि, 'विविधगुणे'त्यादि, विविधा गुणा येषां ते विविधगुणाः, विशेषणान्यथाऽनुपपत्त्या साधवो गृह्यन्ते, त एव विशिष्टकुलोत्पन्नत्वात् सत्त्वसुखहेतुधर्मफलप्रदानाच्च कल्पवृक्षकाः विविधगुणकल्पवृक्षकाः, फलभरश्च कुसुमानि च २ विविधगुणकल्पवृक्षकाणां फलभरकुसुमानि २ तैराकुलानि वनानि यस्येति समासः, इह च फलभरो धर्मफलभरो गृह्यते, कुसुमानि ऋद्धयो, वनानि गच्छा इति गाथार्थः ||

णाण०गाहा ||(*१७-४६)|| ज्ञानं च तद्वरं च २ परमनिर्वृत्तिहेतुत्वात् तदेव रत्नं दीप्यमानत्वात् कान्ता विमला वैडूर्यचूडा यस्य स तथाविधः, दीप्यते यथावस्थितजीवादिपदार्थस्वरूपोपलम्भात् , कान्ता भव्यजनमनोहारित्वाद् , विमला तदावरणाभावाद्, वन्देत्ति विनयप्रणतसंघमहामन्दरगिरेर्यन्माहात्म्यमिति, कर्मणि वा षष्ठीति गाथार्थः || एवं संघनमस्कारा अपि प्रतिपादिताः, साम्प्रतमावलिका प्रतिपाद्यते, सा च त्रिविधा- तीर्थकरावलिका गणधरावलिका स्थविरावलिका च, तत्र तीर्थकरावलिकां प्रतिपादयन्नाह—

वंदे० गाहा, विमल० गाहा ||(*१८|१९-४७)|| गाथाद्वयमपि निगदसिद्धं । गणधरावलिका तु या यस्य तीर्थकृतः सा प्रथमानुयोगानुसारेण द्रष्टव्येति, महावीरवर्द्धमानस्य पुनरियम्-'पढमेत्थ इंदभूई बीओ पुण होइ अग्गिभूइत्ति । तइए य वाउभूई तओ वियत्ते सुहम्मे य || १ || मंडिय मोरियपुत्ते अंकपिए चेव अयलभाया य। मेयज्जे य पभासे गण-

सूर्यस्या-
चलन्द्रतया
स्तवः

|| १३ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अथ गणधर-आवलिका दर्शयते

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||२२-२४||

दीप अनुक्रम [२२-२४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| १४ ||

हरा हुंति वीरस्स ॥ २ ॥' साम्प्रतं वर्त्तमानतीर्थाधिपतेः स्थविरावलिकां प्रतिपादयन्नतिशयभक्त्या सामान्यतस्तच्छासनस्तवं प्रतिपादयन्नाह—

निव्वुइपह० रूपकं ॥(*२२-४८)॥ निर्वृत्तिपथशासनकमित्यत्र यद्यपि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि निर्वाणमार्गस्तथाप्यनेन दर्शनचरणपरिग्रहः, यत आह—जयति सदा सर्वभावदेशनकं, सर्वभावप्ररूपकमित्यर्थः, अनेन तु ज्ञानपरिग्रहः, अथवा निर्वृत्तिपथशासनकमित्यनेन सम्पूर्णनिर्वाणमार्गकथनमेवेति गृह्यते, जयति सदा सर्वभावदेशनकमित्यनेन तु विधिप्रतिषेधद्वारेण न निर्वृत्तिमार्गव्यतिरेकेण किंचिदस्तीति ख्याप्यते, यत एवंभूतमत एव कुसमयमदनाशनकं कुसिद्धान्तावलेपनाशनकमित्यर्थः, जिनेन्द्रवरवीरशासनकं चरमतीर्थकरप्रवचनमिति हृदयं, अयं रूपकार्थः ॥ अधुना यैरविच्छेदेन स्थविरैः क्रमेणैदंयुगीनानामानीतं तदावलिकां प्रतिपादयन्नाह—

सुधम्मं० गाहा ॥(*२३-४८)॥ इह स्थविरावलिका सुधर्मस्वामिनः प्रवृत्ता, उक्तं च-"तित्थं च सुधम्माओ णिरवच्चा गणहरा सेस" त्ति, अतस्तमेव पुरस्कृत्येयं प्रतिपाद्यते सुधर्मं भगवद्गणधरं अग्निवैशायनमित्यग्निवैशायनसगोत्रं, तथा तच्छिष्यं जम्बुनामानं च काश्यपं काश्यपगोत्रं, तस्मात् प्रभवं तच्छिष्यं प्रभवनामानं कात्यायनमिति कात्यायनसगोत्रं, वंदे इति क्रिया प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तथा तच्छिष्यं 'वच्छ' मिति वत्ससगोत्रं सय्यम्भवं तथेति गाथार्थः ॥

जसभद्द० गाथा ॥(*२४-४९)॥ शय्यंभवशिष्यं यशोभद्रं 'तुङ्गिक' मिति तुङ्गिकगणं व्याघ्रापत्यसगोत्रं वन्दे, अस्य च

तीर्थकरावलिका शासनस्तवः

|| १४ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अथ सुधर्मस्वामी आदि स्थविरावली प्रस्तूयते

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||२४-२७||

दीप अनुक्रम [२४-२७]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| १५ ||

द्वौ प्रधानशिष्यौ बभूवतुः, तद्यथा--सम्भूतविजयो माढरसगोत्रः, भद्रबाहुश्च प्राचीनसगोत्र इति, तथा चाह-सम्भूतं चैव माढरं भद्रबाहुं प्राचीनमिति, तत्र सम्भूतस्य विनेयः स्थूलभद्रो गौतमसगोत्र आसीद् ,आह च-स्थूलभद्रं च गौतमामिति गाथार्थः ॥

एलावच्च० गाहा ॥(*२५-४९)॥ स्थूलभद्रस्यापि द्वावेव प्रधानशिष्यौ, तद्यथा--एलापत्यसगोत्रो महागिरिः व-शिष्टसगोत्रः सुहस्ती च, यत आह--एलापत्यसगोत्रं वन्दे महागिरिं, सुहस्तिनं च, तत्र सुहस्तिनः सुस्थितसुप्रतिबुद्धादिक्रमेणावलिका यथा दसासु तथैव द्रष्टव्या, न तयेहाधिकारः, महागिर्यावलिकयेहाधिकारः, तत्र महागिरेर्बहुलबलिस्सहौ कौशिकसगोत्रौ जमलभ्रातरौ द्वौ प्रधानशिष्यौ बभूवतुः, तयोरपि बलिस्सहः प्रावचनीय आसीदत आह--ततः कौशिकगोत्रं बहुलस्य सदृशवयसं, यमलत्वात् , वन्द इति गाथार्थः ।

हारिय०गाहा ॥(*२६-४९)॥ बलिस्सहशिष्यं हारीतसगोत्रं स्वातिं च वन्दे, तथा स्वातिशिष्यं हारीतं च हारीतसगोत्रमेव श्यामार्यं, शिष्यं च वन्दे कौशिकसगोत्रं साण्डिल्यं, किम्भूतं?-आर्यजीतधरं आराद्यातं सर्वहेयधर्मेभ्य इत्यार्यं, जीतमिति सूत्रं, जीतं मर्यादा व्यवस्था स्थितिः कल्प इति पर्यायाः, मर्यादादिकारणं च सूत्रमिति भावनीयं, धारयतीति धरः, आर्यजीतस्य धरः २ तं, अन्ये तु व्याचक्षते-किल साण्डिल्यस्य शिष्यः आर्यसगोत्रो जीतधरनामा सूरिरासीदिति गाथार्थः ॥ || १५ ||

तिसमुद्द० गाहा ॥ (*२७-४९) ॥ साण्डिल्यशिष्यं वन्दे, आर्यसमुद्रमिति क्रिया, किम्भूतं?-त्रिसमुद्रख्यातकीर्तिं पूर्वदक्षिणापरास्त्रयः समुद्राः उत्तरतस्तु हिमवान् वैताढ्यो वेति, अत्रान्तरे प्रथितकीर्तिमित्यर्थः, द्वीपसमुद्रेषु गृहीतप्रमाणं अति-

गणधरा-वलिका स्थीविरा-वलिका

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||२७-३०||

दीप अनुक्रम [२७-३२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ १६ ॥

शयेन द्वीपसागरप्रज्ञप्तिविज्ञायकमिति भावः, अक्षुभितसमुद्रवद् गम्भीरो २ अतस्तमिति गाथार्थः ॥

भणग० गाहा ॥(*२८-५०)॥ आर्यसमुद्रशिष्यं वन्दे आर्यमङ्गुमिति योगः, किम्भूतं?-भणकं कालिकादिसूत्रार्थं भणतीति भणः स एव प्राकृतशैल्या भणकस्तं, कारकं कालिकादिसूत्रोक्तमेवोपधिप्रत्युपेक्षणादिक्रियाकलापं करोतीति कारकस्तं, ध्यातारं धर्मध्यानं ध्यायतीति ध्याता तं, इहौघतः कारकमित्युक्ते प्रधानपरलोकांगताख्यापनार्थं ध्यानस्य ध्यातारमिति विशेषाभिधानं, यत इत्थंभूतः अत आह-प्रभावकं ज्ञानदर्शनगुणानां यथावस्थितपदार्थावबोधादीनाम्, एकग्रहणात्तज्जातीयग्रहणाच्चरणपरिग्रहः, श्रुतसागरपारगं धीरमिति गाथार्थः । ●

णाणम्मि० गाहा (* २९-५०) आर्यमंगुशिष्यं आर्यनन्दिलक्षपणं शिरसा वन्दे, प्रसन्नमनसं, किम्भूतं ?-ज्ञाने दर्शने च तपसि विनये च, अनेन चरणमाह, नित्यकालं उद्युक्तम्-अप्रमादिनमिति गाथार्थः ॥

वड्डउ गाहा (* ३०-५०) वर्द्धतां-वृद्धिमुपयातु, कोऽसौ ?--वाचकवंशः, तत्र विनेयेभ्यः पूर्वगतं सूत्रमन्यच्च वाचयन्तीति वाचकाः तेषां वंशः भाविपुरुषपर्वप्रवाहः, किम्भूतः ?-यशोवंशः, अनेन विपक्षव्यवच्छेदमाह, तथा ह्यलमयशःप्रधानस्य संसारहेतोः परममुनिविधृतलिंगविडम्बकस्य वृध्ध्येति, केषां सम्बन्धिसम्भूतः?-आर्यनन्दिलक्षपणशिष्याणां आर्यनागहस्तिनां, किम्भूतानां ?-व्याकरणभंगिककर्मप्रकृतिप्रधानानां तत्र व्याकरणं-प्रश्नव्याकरणं शब्दप्राभृतं वा करणं-पिण्डविशुध्ध्यादि, उक्तं च-''पिंडविसोही समिती भावण पडिमा य इंदियणिरोहो । पडिलेहण गुत्तीओ अभिग्गहा चेव करणं तु ॥१॥'' भंगिकाः-चतुर्भ-

गणधरावलिका स्थीविरावलिका

॥ १६॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

● अत्र द्वे प्रक्षेपे गाथे वर्तते. ते गाथे मत्संपादित "आगमसुत्ताणि" मूलं एवं सटीकं द्वयोः अपि पुस्तके मुद्रिते ।

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||३०-३३||

दीप अनुक्रम [३३-३५]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

स्थविराव-लिका

॥ १७ ॥

गिकाद्यास्तच्छ्रुतं वा कर्मप्रकृतिः प्रतीता एतेषु प्ररूपणामधिकृत्य प्रधानानामिति गाथार्थः ॥

जच्चंधणधाउसमप्पहाण० गाहा (* ३१-५१) जात्यश्चासावंजनधातुश्चेति समासः तत्समा प्रभा-देहच्छाया येषां ते तथाविधास्तेषां, मा भूदत्यन्तकृष्णसम्प्रत्ययस्तत आह---मुद्रिकाकुवलयनिभानां पक्वसरसद्राक्षानीलोत्पलनिभानामित्यर्थः, रत्नविशेषः कुवलयमित्यन्ये, तथाऽप्यविरोधः, वर्द्धतां वाचकवंशः, केषां ?-आर्यनागहस्तिशिष्याणां रेवतिनक्षत्रनाम्नां रेवतिवाचकानामिति गाथार्थः ॥

अयलपुरा० गाहा (* ३२-५१) अचलपुरात् निष्क्रान्तान् कालिकश्रुतानुयोगेन नियुक्ताः कालिकश्रुतानुयोगिकास्तान् यद्वा कालिकश्रुतानुयोग एषां विद्यत इति समासस्तान् कालिकश्रुतानुयोगिनः, धीरान् स्थिरान्, ब्रह्मद्वीपिकान् सिंघान् ब्रह्मद्वीपिकशाखोपलक्षितान् सिंघाचार्यान् रेवतिवाचकशिष्यान्, वाचकपदं तत्कालापेक्षया उत्तमं प्रधानं प्राप्तानिति गाथार्थः ॥

जेसिं० गाथा (* ३३-५१) येषामयमनुयोगः प्रचरति अद्याप्यर्द्धभरते वैताढ्यादारतः, बहुनगरेषु निर्गतं प्रसिद्धं यशो येषां ते बहुनगरनिर्गतयशसः तान् वन्दे, सिंघवाचकशिष्यान् स्कान्दिलाचार्यान्, कहं पुण तेसिं अणुओगो ?, उच्यते, बारस-संवच्छरिए महन्ते दुब्भिक्खे काले भत्तट्ठा फिडियाणं गहणगुणणणुप्पेहाऽभावतो सुत्तं विप्पणट्ठं, पुणो सुभिक्खे काले जाते महुराए महन्ते समुदए खंदिलायरियप्पमुहसंघेण जो जं संभरइत्ति एवं संघडितं कालियं सुयं, जम्हा एयं महुराते कयं तम्हा माहुरा वायणा भन्नति, सा य खंदिलायरियसम्मतत्तिकाउं तस्संतिओ अणुओगो भण्णति, अन्ने भणंति-जहा सुयं णो णट्ठं, तम्मि दुब्भि-

॥ १७ ॥

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||३३-३६||

दीप अनुक्रम [३६-३८]

नन्दी-हारिमद्रीयवृत्तौ ॥ १८ ॥

क्खकाले ; जे अन्ने पहाणा अणुओगधरा ते विणट्ठा, एगे खंदिलायरिए संधरे, तेण महुराए पुणो अणुओगो पवत्तिओत्ति महुरा वायणा भन्नइ, तस्संतिओ अणुओगो भण्णइत्ति गाथार्थः ॥

तत्तो० गाहा (* ३४-५१) ततः स्कन्दिलाचार्यशिष्यं हिमवन्तं वन्दे शिरसेति क्रिया, किम्भूतं?-हिमवन्महाविक्रमं हिमवत इव महाविक्रमो-विहारव्याप्त्यादिलक्षणो यस्य स तथाविधस्तं 'धीपरक्कममणंत' न्ति अनन्तधृतिपराक्रमं, प्राकृतशैल्या तु अन्यथोपन्यासः, अनन्तः धृतिप्रधानः पराक्रमः कर्मक्रियता वा (शत्रुजये) यस्य स तथाविधस्तं 'सज्झायमणंतधरं' ति अनन्तस्वाध्यायधरं, धरतीति धरः अनन्तगमपर्यायत्वादनन्तं-सूत्रं तद्विषयः स्वाध्यायस्तस्य धर इति समासः तमिति गाथार्थः ॥

कालिय० गाहा (* ३५-५२) मिउ० गाहा (३६-५२) कालिकश्रुतानुयोगस्य धारकान्, धारकांश्च पूर्वाणां-उत्पादादीनां, हिमवत्क्षमाश्रमणान् वन्दे, तथैतच्छिष्यानेव वन्दे नागार्जुनाचार्यानिति गाथार्थः ॥ किंभूतान् ?-मृदुमार्दवसम्पन्नान् उपलक्षणत्वान्मृदुत्वस्य, कान् ?-क्षमामार्दवार्जवसन्तोषसम्पन्नानित्यर्थः, आनुपूर्व्या वयःपर्यायकालगोचरया वाचकत्वं प्राप्तान्, ऐदंयुगीनानामपि सामाचारीप्रदर्शनपरमेतत्, न चायुक्तं द्वितीयपदमाश्रित्यैदंयुगीनानामपि युज्यते कालोचितानुपूर्वी विहाय कचिदप्याचार्यत्वाद्यारोपणं, महापुरुषाणां गौतमादीनामाशातनाप्रसंगात्, कृतं प्रसंगेन, संसार एव दण्डो भगवदाज्ञावितथकारिणां इति, ओघश्रुतसमाचरकान् ओघश्रुतम्-उत्सर्गश्रुतं तत् समाचरन्ति ये ते तथाविधास्तान् नागार्जुनवाचकान् वन्दे इति गाथार्थः ॥

स्थविरावलिका ॥ १८ ॥

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||३७-४१||

दीप अनुक्रम [३९-४३]

नन्दी- हारिभद्रीय वृत्तौ

|| १९ ||

वरकणग० अट्ठ० भूआहियय० ॥ (* ३७ । ३८ । ३९-५२) ॥ इदं गाथात्रयमपि प्रायो निगदसिद्धमेव, नवरं भव्यजनहृदयदयितान् भव्यजनहृदयवल्लभान्, तथा सुविज्ञातबहुविधस्वाध्यायप्रधानान् बहुविध आचारादिभेदात् स्वाध्यायः, अनुयोजिता यथोचिते वैयावृत्त्यादौ वरवृषभाः-सुसाधवो यैस्तान्, नागेन्द्रकुलवंशनान्दिकरानिति प्रमोदकरानित्यर्थः, भूतहितप्रगल्भान्, भूतदिन्नाचार्यान् इत्यत्रानुस्वारोऽलाक्षणिकः, भवभयव्यवच्छेदकरानिति सदुपदेशादिना संसारभयव्यवच्छेदकरणशीलान् ।

'सुमुणिय० ॥ गाहा (* ४०) ॥, अनेकधा सत्त्वहितनिपुणानिति भावः, वन्देऽहं भूतदिन्नाचार्यशिष्यं, वन्देऽहं लोहित्यमिति क्रिया, किम्भूतं ?-सुष्ठु विज्ञातं नित्यानित्यं येन स तथाविधस्तं, किं ज्ञातं ?, विशेषणान्यथाऽनुपपत्तेः वस्तु इति गम्यते, यथा 'सवच्छा धेनु' रित्युक्ते गोवडवाया विशेषणायोगादिति, तच्च वस्तु सचेतनाचेतनं, तत्र सचेतनमात्मा चेतनत्वाद्यपेक्षया नित्यः नारकतिर्यङ्नरामरपर्यायापेक्षया चानित्यः, एवमचेतनमप्यण्वादि विज्ञातव्यं, तथाहि--परमाणुरजीवत्वमूर्त्तत्वादिभिर्नित्यः, वर्णादिभिर्द्व्यणुकादिभिस्त्वनित्य इति, उक्तञ्च-'सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे२ऽन्यत्वमथ च न विशेषः । सत्योश्चित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थाना ॥ १ ॥ दित्यत्र बहु वक्तव्यं तच्च नोच्यते ग्रन्थविस्तरभयाद्, गमनिकामात्रप्रधानोऽयमारंभ इति, अनेन न्यायवेदित्वमाह, सुविज्ञातसूत्रार्थधारकमित्यनेन त्वोघत एव स्वभ्यस्तसूत्रार्थधारकमिति सद्भावोद्भावना, तथ्यमित्यनेन सम्यक्प्ररूपकत्वमाहेति गाथार्थः ॥

अत्थमहत्थक्खाणी० गाहा॥(*४१-५२)॥ लोहित्यशिष्यं प्रयतःसन् अनुत्सृष्टप्रयत्नपरः सन्नित्यर्थः, प्रणमामि दुष्य-

स्थविरावलिका

|| १९ ||

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||४१-४४||

दीप अनुक्रम [४४-४६]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ २० ॥

अनुयोगधर नमस्कारः योग्यायोग्यविचारः

गणिनमिति क्रिया, किम्भूतं ?—अर्थमहार्थखानिं खानिरिव खानिः अर्थमहार्थानां खानिः २ तं, तत्र भाषाऽभिधेयाः अर्थाः विभाषावार्तिकगोचरा महार्था इति, सुश्रमणव्याख्यानकथने निवृत्तिर्यस्य स तथाविधस्तं, तत्र व्याख्यानं प्रतीतं कथनं-संशये सति विनेयप्रश्नोत्तरकालभावि व्याकरणं, अथवा व्याख्यानम्-अनुयोगः कथनमोघतो धर्मस्य, धर्मकथेत्यर्थः, प्रकृत्या स्वभावेन मधुरवाचं मधुरगिरमिति गाथार्थः ॥

सुकुमालकोमल० गाहा ॥(*४२-५४)॥ निगदसिद्धा, एवं आवालिकाक्रमेण महापुरुषाणां स्तवमभिधाय साम्प्रतं सामान्येनैव श्रुतधरनमस्कारं प्रतिपिपादयिषुराह—

जे अन्ने भगवंते० ॥(*४३-५४)॥ ये चान्येऽतीता भाविनश्च भगवन्तः, श्रुतरत्नोपपेतत्वात् समग्रैश्वर्यादिमन्त इत्यर्थः, कालिकश्रुतानुयोगिनो धीराः सत्त्ववन्तस्तान् प्रणम्य शिरसा उत्तमाङ्गेन ज्ञानस्य-आभिनिबोधिकादेः प्ररूपणं वक्ष्ये, क एवमाह-दूष्यगणिशिष्यो देववाचक इति गाथार्थः ॥ इदं च पञ्चप्रकारं ज्ञानम्, एतत्प्रतिपादकं चाध्ययनं योग्येभ्य एव विनेयेभ्यो दीयते, नायोग्येभ्य इत्यतो योग्यायोग्यविभागोपदर्शनार्थमेव तावदिदमाह—

सेलघण० गाहा ॥(*४४-५४)॥ आह-शुभाध्ययनप्रदानाधिकारे समभावव्यवस्थितानां सर्वसत्त्वहितायोद्यतानां महापुरुषाणां अलं योग्यायोग्यविभागनिरीक्षणेन, न हि परहितार्थमिह महादानोद्यता महीयांसोऽर्थिगुणमपेक्ष्य प्रदानक्रियायां प्रवर्त्तन्ते दयालव इति, अत्रोच्यते, ननु यत एव शुभाध्ययनप्रदानाधिकारे समभावव्यवस्थिताः सर्वसत्त्वहितायोद्यता महापुरुषाश्च गुरवः अत एव

॥ २० ॥

प्रत
सूत्रांक
[-]
गाथा
||४४||

दीप
अनुक्रम
[४६]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

|| २१ ||

योग्यायोग्यविभागोपदर्शनं न्याय्यं, मा भूदयोग्यप्रदाने तत्सम्यग्नियोगाक्षमार्थिजनानर्थ इति, न खलु तत्त्वतोऽनुचितप्रदानेनाया- सहेतुनाऽविवेकिनमर्थिजनमनुयोजयन्तोऽप्यनवगतपरार्थसम्पादनोपाया भवन्ति दयालव इत्यवधूय मिथ्याभिमानमालोच्यतामे- तदिति। आह-क इवायोग्यप्रदाने दोष इति, उच्यते, स ह्यचिन्त्यचिन्तामणिकल्पमनेकभवशतसहस्रोपात्तानिष्टदुष्टाष्टकर्मराशिजनित- दौर्गत्यविच्छेदकमपीदमयोग्यत्वादवाप्य न विधिवदासेवते, लाघवं चास्य समापादयति, ततो विधिसमासेवकः कल्याणमिव मह- दकल्याणमासादयति, उक्तं च-'आमे घडे निहत्तं जहा जलं तं घडं विणासेइ। इय सिद्धंतरहस्सं अप्पाहारं विणासेई ॥१॥' इत्यादि, अतोऽयोग्यदाने दातृकृतमेव वस्तुतस्तस्य तदकल्याणमिति, अलं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुमः, तत्राधिकृतगाथां प्रपञ्चतः आवश्य- कानुयोगे व्याख्यास्यामः, इह पुनः स्थानाशून्यार्थं भाष्यगाथाभिर्व्याख्यायत इति ॥

योग्या-
योग्याः

उल्लेऊण न सक्को गज्जइ इय मुग्गसेलओ रन्ने। तं संवट्टगमेहो सोउं तस्सोवरिं पडइ ॥ १ ॥ रविओत्ति ठिओ मेहो उल्लो मि णवत्ति गज्जइ य सेलो। सेलसमं गाहेस्सं निव्विज्जइ गाहगो एवं ॥ २ ॥ आयरिए सुत्तंमि य परिवाओ सुत्तअत्थपलिमंथो। अन्नेसिंपि य हाणी पुट्ठावि न दुद्धया वंझा ॥ ३ ॥ वुट्ठेऽवि दोणमेहे ण कण्हभोमाउ लोट्टए उदगं। गहणधरणासमत्थे इय देयम- छित्तिकारिम्मि ॥ ४ ॥ भाविय इयरे य कुडा अपसत्थ पसत्थ भाविया दुविहा। पुप्फाईहि पसत्था सुरतेल्लाईहिं अपसत्था ॥५॥ वम्मा य अवम्मावि य पसत्थवम्मा य होंति अग्गेज्झा। अपसत्थअवम्मावि य तप्पडिवक्खा भवे गेज्झा ॥६॥ कुप्पवयणओस- न्नेहिं भाविया एवमेव भावकुडा। संविग्गेहिं पसत्था वम्माऽवम्मा य तह चेव ॥ ७ ॥ जे पुण अभाविया खलु ते चतुधा अथविमो गमो अन्नो। छिद्दकुड भिन्न खंडे सगले य परूवणा तेसिं ॥ ८ ॥ सेले य छिड्ड चालिणि मिहो कहा सोउमुट्ठियाणं तु। छिड्डाऽऽह

|| २१ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||४४||

दीप अनुक्रम [४६]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ २२ ॥

योग्या-योग्याः

तत्थ बिट्ठो सुमरिंसु सरामि णेदाणिं ॥ ९ ॥ एगेण विसइ बीएण णीइ कण्णेण चालणी आह । धन्नऽत्थ आह सेलो जं पविसति
नीति वा तुज्झं ॥ १० ॥ तावसखउरकिढिणयं चालणिपडिवक्खि ण संदइ दवंपि । परिपूणगम्मि य गुणा गलंति दोसा य चिट्ठंति
॥ ११ ॥ सव्वन्नुप्पामन्ना दोसा हु न संति जिणमते केई । जं अणुवउत्तकहणं अपत्तमासज्ज व हविज्ज ॥ १२ ॥ अंबत्तणेण
जीहाए कूचिया होइ खीरमुदगम्मि । हंसो मोत्तूण जलं आवियइ पयं तह सुसीसो ॥ १३ ॥ सयमवि न पियइ महिसो ण य जूहं
पियइ लोलियं उदगं । विग्गहविकहाहि तहा अथकपुच्छाहि य कुसीसो ॥ १४ ॥ अवि गोपयंमिवि पिए सुढिओ तणुयत्तणेण
तोंडस्स । न करेइ कलुसतोयं मेसो एवं सुसीसोवि ॥ १५ ॥ मसउव्व तुदं जच्चादिएहिं निच्छुब्भए कुसीसो उ । जलुगा व अद्-
मिंतो पियइ सुसीसोवि सुयणाणं ॥ १६ ॥ छड्डेउं भूमीए खीरं जह पियइ दुट्ठमज्जारी । परिसुड्डियाण पासे सिक्खइ एवं विणय-
भंसी ॥ १७ ॥ पाउं थोवं थोवं खीरं पासाइं जाहओ लिहइ । एमेव जियं काउं पुच्छइ मइमं न खिज्जेइ ॥ १८ ॥ अण्णो दोज्झिहि
कल्लं णिरत्थयं किं वहामि से चारिं ? । चउचरणगवी उ मता अवन्न हाणी य बडुगाणं ॥ १९ ॥ मा मे होज्ज अवण्णो गोवज्झा
मा पुणो व न दलिज्जा । वयमवि दोज्झामो पुणो अणुग्गहो अन्नदूढेऽवि ॥ २० ॥ सीसा पडिच्छगाणं भरोत्ति तेऽवि हु सीस
गभरोत्ति । ण करेंति सुत्तहाणी अन्नत्थवि दुल्लभं तेसिं ॥ २१ ॥ कोमुदिया तह संगामिया य उब्भूतिगा उ तिन्नि भेरीओ ।
कण्हस्सासी उ (ण्हु) तया असिवोवसमी चउत्थी उ ॥ २२ ॥ सक्कपसंसा गुणगाहि केसवा णेमिवंद सुणदन्ता । आसरयणस्स
हरणं कुमार भंगे य पुयजुज्झं ॥ २३ ॥ णेहि जिओमित्ति अहं असिवोवसमीइ संपयाणं च । छम्मासिय घोसणया पसमइ ण य
जायए अण्णो ॥ २४ ॥ आगंतु वाधिखोभे महिड्ढि मोल्लेण कंथ दंडणता । अट्ठमआराहण अन्नभेरि अन्नस्स ठवणं च ॥ २५ ॥

॥ २२ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [-] गाथा ||४५-४७||

दीप अनुक्रम [४७-५२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| २३ ||

मुक्कं तया अगहिते दुपरिग्गहियं कयं तया कलहो । पिट्टण अइचिर विक्कय गतेसु चोरा य ऊणग्घं ॥ २६ ॥ मा गिण्हव इय दातुं उवजुंजिय देहि किं विचिंतेसि? । बिच्चामेलियदाणे किलिस्ससी तं चऽहं चेव ॥ २७ ॥ भणिया जोग्गा २ सीसा गुरवो य तत्थ दोण्हंपि । वेयालियगुणदोसो जोगो जोगस्स भासेज्जा ॥ २८ ॥

एवं तावद्विभागतो योग्यायोग्यविनेयविभागोपदर्शनं कृत्वा साम्प्रतं सामान्येन पर्षदं प्ररूपयन्नाह—

पर्षद्भेदाः

सा समासओ तिविहा पन्नत्तेत्यादि, सा पर्षत् समासतः संक्षेपेण त्रिविधा त्रिप्रकारा प्रज्ञप्ता प्ररूपिता, कैः ?—तीर्थकरगणधरैरिति गम्यते, 'तद्यथे' त्युदाहरणोपन्यासार्थः, 'ज्ञिके'त्यत्र'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क'इति (३-१-१३५) कप्रत्ययः, 'आतो लोप इटि च क्ङिती'त्या (६-४-६४) कारलोपः परगमनं टाप् जानातीति ज्ञा कप्रत्ययः 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इति (७-३-४४) इत्त्वं, ज्ञिका-परिज्ञानवती, न ज्ञिका आज्ञिका- तद्विलक्षणा, दुर्विदग्धा मिथ्यावलेपगर्भा। तत्थिमा जाणिया-'गुणदोसविसेसण्णू अणभिग्गहिया य कुस्सुतिमएसु । एसा जाणगपरिसा गुणतत्तिल्ला अगुण-वज्जा ॥ १ ॥' इमा तु अयाणिया- ' पयतीमुद्ध अयाणिय मिगछावयसीहकुक्कुडयभूया । रयणमिव असंठविया सुहसन्नप्पा गुणसमिद्धा ॥ २ ॥ इमा पुण दुव्वियड्डिया- किंचिम्मत्तग्गाही पल्लवगाही य तुरियगाही य। दुवियड्डिया उ एसा भणिया तिविहा भवे परिसा ॥ ३ ॥ साम्प्रतमिष्टदेवतास्तवादिसम्पादितसकलसौहित्यो देववाचकोऽधिकृताध्ययनविषयभूतस्य ज्ञानस्य प्ररूपणां कुर्वन्निदमाह— || २३ ||

'णाणं पंचविहं पण्णत्तं' इत्यादि, (सूत्रम् १-६५) ज्ञातिः ज्ञानं ' कृत्यल्युटो बहुलं ' इति वचनाद्भावसाधनः, संविदि-

*** पर्षदाया: भेदानां वर्णनं क्रियते

प्रत सूत्रांक [१] गाथा ||४५-४७||

दीप अनुक्रम [४७-५३]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ २४ ॥

त्यर्थः, ज्ञायते वाऽनेनेति (अस्मादिति वा) ज्ञानं तदावरणक्षयोपशमादेव, ज्ञायतेऽस्मिन्निति क्षयोपशमे सति, ज्ञानमात्मैव विशिष्ट-क्षयोपशमयुक्तो जानातीति वा ज्ञानं तदेव स्वविषयसंवेदनरूपत्वात् तस्य, पंचविधमित्यत्र पञ्चेति संख्यावाचकः विधानं विधेत्यत्र 'डुधाञ् धारणपोषणयो' रित्यस्यानुबन्धलोपे कृते विपूर्वस्य स्त्रियां वर्त्तमानायां 'षिद्भिदादिभ्योऽङि' ति (३-३-१०४) वर्त्तमाने 'आतश्चोपसर्गे' (३-१-१३६) इत्यनेन अङ्प्रत्ययः अनुबंधलोपे कृते आतो लोप इति च किङ्ती (६-४-६४) त्यनेन चाकारलोपे कृते परगमने च 'अजाद्यतष्टाबिति (४-१-४) टाप्प्रत्ययोऽनुबन्धलोपः परगमनं विधा, पंच विधा अस्येति समासो 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये'ति (१-२-४७) वर्त्तमाने 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये(१-२-४८)त्यनेन ह्रस्वत्वं, सुअमूभावः पंचविधं-पंचप्रकारमित्येतदेवमनवद्यं, कुव्याख्याव्यपोहार्थं चैतदेवं निदर्शितमित्यलं प्रसंगेन, प्रज्ञप्तं-प्ररूपितं, कैः?-अर्थतस्तीर्थकरैः सूत्रतो गणधरैरिति, उक्तं च—"अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा णिउणं । सासणस्स हियट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तइ ॥ १ ॥" इत्यनेन स्वमनीषिकाव्यपोहमाह, अथवा प्राज्ञादाप्तं प्राज्ञाप्तं, तीर्थकरादाप्तमिति प्राप्तं गौतमादिभिः, अथवा प्राज्ञैराप्तं प्राज्ञाप्तं गौतमादिभिः, प्रज्ञया वाऽऽप्तं प्रज्ञाद्धाऽऽप्तं प्रज्ञाप्तं, सर्वैरेव संसारिभिरिति, तथाहि-न प्रज्ञाविकलैरिदमवाप्यते इति भावनीयं, तथ्यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः, आभिनिबोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानं अवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं केवलज्ञानं चेति, तत्रार्थाभिमुखो नियतो बोधोऽभिनिबोधः स एव स्वार्थिकप्रत्ययोपादानादाभिनिबोधिकं, अभिनिबोधे वा भवं तेन वा निर्वृत्तं तन्मयं तत्प्रयोजनं वेत्याभि-निबोधिकं, अभिनिबुध्यते वा तदित्याभिनिबोधिकः-अवग्रहादिरूपं मतिज्ञानमेव, तस्य स्वसंविदितरूपत्वाद्भेदोपचारादित्यर्थः, अभिनिबोध्यतेऽनेनेत्याभिनिबोधिकं-तदावरणक्षयोपशम इति भावार्थः, अभिनिबुध्यतेऽस्मादिति वा आभिनिबोधिकं-तदावरणकर्म-

ज्ञानभेदा-नामुद्देशः

॥ २४ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अथ नन्दीसूत्रस्य प्रथम-सूत्र आरभ्यते, तदन्तर्गत: ज्ञानस्य भेआनां वर्णयते

प्रत सूत्रांक [१] गाथा ||४७..||

दीप अनुक्रम [५३]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| २८ ||

क्षयोपशम एव, अभिनिबुद्ध्यतेऽस्मिन्निति वा क्षयोपशमे सत्याभिनिबोधिकं, आत्मैव वा अभिनिबोधोपयोगपरिणामानन्यत्वादभिनिबुध्यत इति, आभिनिबोधिकं च तज्ज्ञानं चाभिनिबोधिकज्ञानं १ तथा श्रूयते इति श्रुतं—शब्द एव, भावश्रुतकारणत्वात्, कारणे कार्योपचारादिति भावार्थः, श्रूयते वा अनेनेति श्रुतं-तदावरणक्षयोपशम इति हृदयं, श्रूयतेऽस्मादिति वा श्रुतं-तदावरणक्षयोपशम एव, श्रूयतेऽस्मिन्निति वा क्षयोपशमे सति श्रुतं, आत्मैव श्रुतोपयोगपरिणामानन्यत्वाच्छृणोतीति, श्रुतं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञानं२ तथाऽवधीयतेऽनेनेत्यवधिः, अवधीयत इत्यधोऽधो विस्तृतं परिच्छिद्यते मर्यादया वेति अवधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशम एव, तदुपयोगहेतुत्वादित्यर्थः, अवधीयतेऽस्मादित्यवधिस्तदावरणकर्मक्षयोपशम एव, अवधीयते तस्मिन्निति वेत्यवधिर्भावार्थः पूर्ववदेव, अवधानं वा अवधिः, विषयपरिच्छेदनमित्यर्थः, अवधिश्चासौ ज्ञानं च अवधिज्ञानं ३, तथा मनःपर्यायज्ञानमित्यत्र परिः सर्वतो भावे अयनं अयः गमनं वेदनमिति पर्यायाः, परि अयः पर्ययः, पर्ययनं पर्यय इत्यर्थः, मनसि मनसो वा पर्ययो मनःपर्ययः, सर्वतस्तत्परिच्छेद इत्यर्थः, स एव ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं, अथवा मनसः पर्याया मनःपर्याया धर्मा बाह्यवस्त्वालोचनादिप्रकारा इत्यनर्थान्तरं तेषु ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं तेषां वा सम्बन्धि ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं, इदं चार्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्त्तिसंज्ञिमनोगतद्रव्यालम्बनमेवेति भावार्थः ४, तथा केवलम्-असहायं मत्यादिज्ञाननिरपेक्षं, शुद्धं वा केवलमावरणमलकलंकांकरहितं, सकलं वा केवलं तत्प्रथमतयैवाशेषतदावरणाभावतः सम्पूर्णोत्पत्तेः, असाधारणं वा केवलं अनन्यसदृशमिति हृदयं, ज्ञेयानन्तत्वादनन्तं वा केवलं यथावस्थिताशेषभूतभवद्भाविभावस्वभावाविभासीति भावना, केवलं च तज्ज्ञानं च केवलज्ञानं ५ ॥ आह- एषां ज्ञानानामित्थमुपन्यासे किं प्रयोजनमिति, उच्यते, इह स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वसाधर्म्यात् तद्भावे च शेषज्ञानभावादादावेव मतिश्रुत-

ज्ञानभेदानामुद्देशः

|| २८ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत
सूत्रांक
[१]
गाथा
||४७..||

दीप
अनुक्रम
[५३]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ २६ ॥

ज्ञानभेदा-
नामुद्देशः

ज्ञानयोरुपन्यास इति, तथाहि-य एव मतिज्ञानस्य स्वामी स एव श्रुतज्ञानस्य, 'जत्थ मतिणाणं तत्थ सुयणाणं' ति वचनात्, तथा यावान् मतिज्ञानस्य स्थितिकालस्तावानेवेतरस्य, प्रवाहापेक्षया अतीतानानागतवर्तमानः सर्व एव, अप्रतिपतितैकजीवापेक्षया च षट्षष्टिसागरोपमाण्यधिकानीति, उक्तं च भाष्यकारेण—"दो वारे विजयाइसुं गयस्स तिन्नऽच्चुते अहव ताइं । अइरेगं नरभवियं णाणाजीवाण सव्वद्धं ॥ १ ॥" यथा मतिज्ञानं क्षयोपशमहेतुकं तथा श्रुतज्ञानमपि, यथा च मतिज्ञानमादेशतः सर्वद्रव्यादिविषयमेवं श्रुतज्ञानमपि, यथा मतिज्ञानं परोक्षं एवं श्रुतज्ञानमपीति, तथा मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोरेव अवध्यादिज्ञान-भावादिति । आह-एवमपि मतिज्ञानमादौ किमर्थमिति?, उच्यते, मतिपूर्वकत्वाद्विशिष्टमत्यंशरूपत्वाद्वा श्रुतस्यादौ मतिज्ञानमिति, उक्तं च- "मतिपुव्वं जेण सुयं तेणादीए मती विसिट्ठो वा । मतिभेओ चेव सुयं तो मतिसमणंतरं भणियं ॥ १ ॥" इति, पर्याप्तं विस्तरेण । तथा कालविपर्ययस्वामिलाभसाधर्म्यान्मतिश्रुतज्ञानानन्तरमवधिज्ञानस्योपन्यासः, तथाहि—यावानेव मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः स्थितिकालः प्रवाहापेक्षयाऽप्रतिपतितैकसत्त्वाधारापेक्षया च तावानेवावधिज्ञानस्यापि अतः स्थितिसाधर्म्यं, तथा यथैव मतिज्ञानश्रुतज्ञाने विपर्ययज्ञाने भवत एवमिदं मिथ्यादृष्टेर्विभंगज्ञानं भवतीति विपर्ययसाधर्म्यं, तथा य एव मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः स्वामी स एवावधिज्ञानस्यापि (इति) भवति स्वामिसाधर्म्यं, तथा विभंगज्ञानिनस्त्रिदशादेः सम्यग्दर्शनावाप्तौ युगपदेव ज्ञानत्रयलाभसम्भवाल्लाभसाधर्म्यं । तथा छद्मस्थविषयभावाध्यक्षसाधर्म्यादवधिज्ञानानन्तरं मनःपर्यायज्ञान-स्योपन्यासः, तथाहि—यथाऽवधिज्ञानं छद्मस्थस्य भवत्येवं मनःपर्यायज्ञानमपि छद्मस्थस्यैवेति छद्मस्थसाधर्म्यं, तथा यथाऽव-धिज्ञानं रूपिद्रव्यविषयमेवं मनःपर्यायज्ञानमपि सामान्येनेति विषयसाधर्म्यं, तथा यथाऽवधिज्ञानं क्षायोपशमिके भावे तथा मनः- ॥ २६ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत
सूत्रांक
[२-३]
गाथा
||४७..||

दीप
अनुक्रम
[५४-५५]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ २७ ॥

प्रत्यक्ष-परोक्षे

पर्यायज्ञानमपि इति भावसाधर्म्यं, तथा यथा अवधिज्ञानं प्रत्यक्षमेवं मनःपर्यायज्ञानमपीत्यध्यक्षसाधर्म्यं । तथा मनःपर्यायज्ञानानन्तरं केवलज्ञानस्योपन्यासः, तस्य सकलज्ञानोत्तमत्वात्, तथा अप्रमत्तयतिस्वामिसाधर्म्यात्, तथाहि—यथा मनःपर्यायज्ञानमप्रमत्तयतेरेव भवति एवं केवलज्ञानमपि अप्रमत्तभावयतेरेवेति साधर्म्यं, तथाऽवसानलाभाच्च, यो हि सर्वज्ञानानि समासादयति स खल्वन्त एवेदमाप्नोतीति भावना, विपर्ययाभावसाधर्म्याच्च, तथाहि-यथा मनःपर्यायज्ञानं विपरीतं न भवत्येवं केवलमपि इति साधर्म्यं, अलं विस्तरेणेति सूत्रार्थः,

'तं समासतो दुविहं पन्नत्त'मित्यादि (२-७१) तत् पंचप्रकारं ज्ञानं समासतः संक्षेपेण द्विविधमिति द्वे विधे अस्येति द्विविधं-द्विप्रकारं प्रज्ञप्तं प्ररूपितं तद्यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थम्, प्रत्यक्षं च परोक्षं च, तत्र प्रत्यक्षमित्यत्र जीवोऽक्षः, कथं?,'अशू-व्याप्तौ'वित्यस्य ज्ञानात्मनाऽश्नुतेऽर्थानित्यक्षः, व्याप्नोतीत्यर्थः, 'अश भोजन' इत्यस्य वाऽश्नाति सर्वाऽर्थानित्यक्षः, पालयति भुंक्ते चेत्यर्थः, तमक्षं प्रति वर्तत्त इति प्रत्यक्षं, आत्मनः अपरनिमित्तमवध्याद्यतीन्द्रियमिति भावार्थः, चशब्दः स्वगतानेकभेदप्रदर्शनपरः, विचित्रतां चास्योत्तरत्र वक्ष्यामः, परोक्षं चेत्यत्राक्षस्य-आत्मनः द्रव्येन्द्रियाणि द्रव्यमनश्च पुद्गलमयत्वात् पराणि वर्तन्ते, पृथगित्यर्थः, तेभ्योऽक्षस्य यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत् परोक्षं, परनिमित्तत्वाद्धूमादग्निज्ञानवद्, अथवा परैरुक्षा-संबंधनं विषयविषयीभावलक्षणमस्येति परोक्षं, चशब्दः पूर्ववद्, एवमन्यत्राप्युत्प्रेक्ष्य चशब्दार्थो वक्तव्य इति सूत्रार्थः ॥ एवं भेदद्वये उपन्यस्ते सत्यनयोः सम्यक्-स्वरूपमनवगच्छन्नाह चोदकः—

'से किं तं पच्चक्खं ?०' (३-७५) सेशब्दो मागधदेशीप्रसिद्धो निपातोऽथशब्दार्थे वर्तते, स च प्रक्रियादिवाचकः, यथोक्तं

॥ २७ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] “नन्दीसूत्र” मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** ज्ञानस्य संक्षेप्त: द्वे भेदे प्रदर्शयते

प्रत
सूत्रांक
[३-४]
गाथा
||४७..||

दीप
अनुक्रम
[५५-५६]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ २८ ॥

'अथ प्रक्रियाप्रश्नानन्तर्य्यमंगलोपन्यासप्रतिवचनसमुच्चयेषु' इहोपन्यासार्थः, किमिति परिप्रश्ने, तत् प्रागुपदिष्टं प्रत्यक्षमिति सूत्रार्थः ॥ एवं चोदकेन प्रश्ने कृते सति न्यायप्रदर्शनार्थमाचार्यः चोदकोक्तानुवादद्वारेण निर्वचनमभिधातुकाम आह—

इन्द्रिय-
प्रत्यक्षं

'पच्चक्खं दुविहं पन्नत्त'मित्यादि, एवमन्यत्रापि यथायोगं प्रश्ननिर्वचनसूत्राणां पातनिका कार्येति, प्रत्यक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-इन्द्रियप्रत्यक्षं नोइन्द्रियप्रत्यक्षं च, इन्द्रियाणां प्रत्यक्षं इन्द्रियप्रत्यक्षं, इहेन्द्रः स्वरूपतो ज्ञानाद्यैश्वर्ययुक्तत्वादात्मा तस्येदमिन्द्रियं, तच्च द्विधा-द्रव्येन्द्रियं च भावेन्द्रियं च,तत्र पुद्गलैर्बाह्यसंस्थाननिर्वृत्तिः कदम्बपुष्पाद्याकृतिविशिष्टोपकरणं च द्रव्येन्द्रियं, 'निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रिय' मिति(तत्त्वा.२-१७) वचनात्, श्रोत्रेन्द्रियादिविषया सर्वात्मप्रदेशानां तदावरणक्षयोपशमलब्धिरुपयोगश्च भावेन्द्रियं, 'लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रिय' मिति(तत्त्वा.२-१८) वचनात्, इन्द्रियप्रत्यक्षं न भवतीति नोइन्द्रियप्रत्यक्षं, नोशब्दः सर्वप्रतिषेधे ॥

'से किं त'मित्यादि (४-७६) अथ किं तदिन्द्रियप्रत्यक्षं ?, तत् इन्द्रियप्रत्यक्षं पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमित्यादि, श्रोत्रेन्द्रियस्य श्रोत्रेन्द्रियप्रधानं वा प्रत्यक्षं २, श्रोत्रेन्द्रियनिमित्तमित्यर्थः, एवं शेषेष्वपि वक्तव्यम्, एतच्चोपचारतः प्रत्यक्षं, न परमार्थतः, कथं ज्ञायत इति चेत् सूत्रप्रामाण्यात्, वक्ष्यति च-"परोक्खं दुविहं पन्नत्तं, तंजहा-आभिणिबोहियणाणपरोक्खं च सुयणाणपरोक्खं च" न च मतिश्रुताभ्यामिन्द्रियमनोनिमित्तमन्यदस्ति यत् प्रत्यक्षमञ्जसा भवेत्, भावे च षष्ठज्ञानप्रसंगाद् विरोध इति, तस्मात् परोक्षमेवेदं तत्त्वत इति, आह-इह लोके लिंगजं परोक्षमिति प्रतीतमिति, उच्यते, इह यदिन्द्रियमनोभिर्बाह्यलिंगप्रत्ययमुत्पद्यते तदेकान्तेनैवेन्द्रियाणामात्मनश्च परोक्षं, परनिमित्तत्वाद्धूमादग्निज्ञानवदित्यतः परोक्षमिति प्रतीतिः, ॥ २८ ॥

प्रत सूत्रांक [४-७] गाथा ||४७..||

दीप अनुक्रम [५६-५९]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ २९ ॥

यत्पुनः साक्षादिन्द्रियमनोनिमित्तं तत्तेषामेव तत्प्रत्यक्षम्, अलिंगत्वाद्, आत्मनोऽवध्यादिवत्, न त्वात्मनः, आत्मनस्तु तत् परोक्षमेव, परनिमित्तत्वाल्लैंगिकवत्, इन्द्रियाणामपि तदुपचारतः प्रत्यक्षं, न परमार्थतः, कथम्?, अचेतनत्वादित्यत्र बहु वक्तव्यं तच्चान्यत्र वक्ष्यामो, मा भूत् प्रथमग्रन्थ एव प्रतिपत्तिगौरवमित्यलं विस्तरेण, आह--'स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणीन्द्रियाणी' ति क्रमः, अयमेव च ज्यायान्, पूर्वपूर्वलाभ एवोत्तरोत्तरलाभाद्, अतः किमर्थमुत्क्रमः?, उच्यते, पश्चानुपूर्व्यादिन्यायज्ञापनार्थं, स्पष्टसंवेदनद्वारेण सुखप्रतिपत्त्यर्थं चेति, इह मनोज्ञानयपीन्द्रियज्ञानतुल्ययोगक्षेममेव द्रष्टव्यं, तथा चाभिनिबोधिकज्ञानप्ररूपणायां प्रत्यक्षत इति सेत्तं इन्दियपच्चक्खं तदेतदिन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥

'से किं तं णोइंदियपच्चक्खं०'(५-७६) अथ किं तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षं? नोइन्द्रियप्रत्यक्षं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अवधिज्ञान-प्रत्यक्षं इत्यादि ॥

'से किं तं०'इत्यादि (६-७६) अथ किं तदवधिज्ञानप्रत्यक्षं?, २ द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-भवप्रत्ययं च क्षायोपशमिकं च, तत्र भवन्त्यस्मिन् कर्मवशवर्त्तिनः प्राणिन इति भवः-नरकादिजन्मेति भावः, भव एव प्रत्ययः-कारणं यस्य तद्भवप्रत्ययं, च पूर्ववत्, तथा क्षयश्चोपशमश्च क्षयोपशमौ ताभ्यां निर्वृत्तं क्षायोपशमिकं ॥ तत्र यद्येषां भवति तत्तेषामुपदर्शयन्नाह--

'दोण्ह'मित्यादि (७-७६) द्वयोर्जीवसमूहयोः भवप्रत्ययं, तद्यथा-देवानां नारकाणां च, तत्र दीव्यन्तीति देवाः, नि-रुपमक्रीडामनुभवन्तीत्यर्थः, तेषां, तथा नरान् कायन्तीति नरकाः, योग्यतया शब्दयन्तीत्यर्थः, तेषु भवा नारकास्तेषां ॥ अत्राह--न-

अवधेर-धिकारः

॥ २९ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** अथ प्रत्यक्ष-ज्ञान भेदे 'अवधिज्ञान' वर्णयते

प्रत सूत्रांक [७-९] गाथा ||४७..||

दीप अनुक्रम [५९-६१]

नन्दी-हारिभद्रीयवृत्तौ

॥ ३० ॥

न्ववधिज्ञानं क्षायोपशमिके भावे वर्तते देवनारकभवश्चौदयिकस्तत् कथं तद् भवप्रत्ययमिति,उच्यते, क्षायोपशमिकमेव तत् , किंतु स एव देवनारकभवे अवश्यंभावि, पक्षिणां गगनगमनलब्धिनिमित्तवदित्येता भवप्रत्यय इति, उक्तं च-"उदयक्खयखयोवसमोवसमा जं च कम्मुणो भणिया । दव्वं खेत्तं कालं भावं च भावं च संपप्प ॥ ९ ॥(पंचसं०७६) तथा द्वयोः क्षायोपशमिकं, तद्यथा-मनुष्याणां पंचेन्द्रियतिर्यग्योनीनां च, न चैषामवश्यंतया भवतीत्यतः सत्यपि क्षायोपशमिकत्वे भवप्रत्ययाद् भिन्नमिदमिति, तत्त्वतस्तु सर्वमेव क्षायोपशमिकमिति ॥ अधुना क्षयोपशमस्वरूपं प्रतिपादयन्नाह—'को हेऊ' इत्यादि, को हेतुः? किंनिमित्तं किंविषयं क्षायोपशमिकं यद्वा किं कारणं क्षायोपशमिकमुच्यते इत्यध्याहारः, अत्र निर्वचनमभिधातुकाम आह-क्षायोपशमिकं तदावरणीयानाम्-अवधिज्ञानावरणीयानां कर्मणां उदीर्णानां उदयावलिकाप्राप्तानां क्षयेण प्रलयेन अनुदीर्णानां चात्मनि व्यवस्थितानामुपशमेन उदयनिरोधेन अवधिज्ञानमुत्पद्यत इति सम्बन्धः, यत एवमतः कर्मोदयानुदयविषयं, अथवा येन तदावरणीयानां कर्मणां उदीर्णानां क्षयेणानुदीर्णानामुपशमेनावधिज्ञानमुत्पद्यते तेन क्षायोपशमिकमित्युच्यत इति, स च क्षयोपशमो विशिष्टगुणप्रतिपत्तिमन्तरेण तथा गुणप्रतिपत्तितश्च भवति, तत्रान्तरेण यथाऽऽकाशे घनघनपटलाच्छादितमूर्तेर्दिवसकरमण्डलस्य कथंचिदुपजातरन्ध्रेण विनिर्गतास्तिमिरानिचयप्रलयहेतवः किरणाः स्वावपातदेशास्पदं द्रव्यमुद्योतयन्ति तथा प्रकृतिभास्वरस्यात्मनो मिथ्यात्वादिजनितज्ञानावरणीयादिकर्ममलपटलतिमिरातिरस्कृतस्वभावस्यानादौ संसारे परिभ्रमतो यथाप्रवृत्त्योपजातावधिज्ञानावरणक्षयोपशमविवरस्यावधिज्ञानालोकः प्रसाधयति स्वकार्यमिति, गुणप्रतिपत्तितस्तु मूलगुणादिप्रतिपत्तेर्भवति, यत आह—

'अथवा' इत्यादि ॥ (९--८१) ॥ अथवेति प्रकारान्तरप्रदर्शनार्थं, अन्तरेण प्रतिपत्तिमित्यस्मादिदं प्रकारान्तरमेव, गुणाः-

अवधेरधिकारः

॥ ३० ॥

प्रत
सूत्रांक
[१०]
गाथा
||४७..||

दीप
अनुक्रम
[६२]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

|| २१ ||

मूलगुणादयस्तैः प्रतिपन्नो-गृहीतो गुणप्रतिपन्न इत्यनेन अतिशयपात्रतामाह, यतः पात्राश्रयिणो गुणाः, उक्तञ्च—"नोदन्वानर्थितामेति, न चाम्भोभिर्न पूर्यते । आत्मा तु पात्रतां नेयः, पात्रमायान्ति सम्पदः ॥ १ ॥" अथवा प्राकृतशैल्या पूर्वापरनिपातकरणात् प्रतिपन्नगुणस्य अनगारस्य न गच्छन्तीत्यगाः-वृक्षास्तैः कृतमगारं—गृहं नास्यागारं विद्यते इत्यनगारः परित्यक्तद्रव्यभावगृह इत्यर्थः, तस्य प्रशस्ताध्यवसायस्य तदावरणकर्मक्षयोपशमे सत्यवधिज्ञानं समुत्पद्यते, तं समासतो इत्यादि, तद् अवधिज्ञानं समासतः संक्षेपेण षड्विधं षट्प्रकारं प्रज्ञप्तं प्ररूपितं, तद्यथा–अनुगामिकं अनुगमनशीलं, अनुगामिकं अवधिज्ञानं लोचनवद्गच्छन्तमनुगच्छतीतिभावार्थः, अननुगामिकं नावधिज्ञानिनं गच्छन्तमनुगच्छति संकलाप्रतिबद्धप्रदीपवत् इति हृदयं, वर्धते वर्द्धमानं तदेव वर्द्धमानकं, संज्ञायां कन्, उत्पत्तिकालादारभ्य प्रवर्द्धमानं, महेन्धननिबन्धनोत्पद्यमानानलज्वालाकलापवदिति भावना, हीयमानकं हीयते हीयमानं तदेव हीयमानकं, कुत्सायां कन्, उदयसमयसमनन्तरमेव हीयमानं दग्धेन्धनप्रायधूमध्वजार्चिर्व्रातवदित्यर्थः, प्रतिपाति प्रतिपतनशीलं प्रतिपाति कथंचिदापादिताजात्यमणिप्रभाजालवदिति गर्भार्थः, अप्रतिपाति न प्रतिपाति अप्रतिपाति क्षारमृत्पुटपाकाद्यापाद्यमानजात्यमणिकिरणनिकरवदित्यभिप्रायः, आह-आनुगामुकानानुगामुकभेदद्वय एव शेषभेदानां वर्द्धमानकादीनामन्तर्भावात् किमर्थमुपन्यास इति, उच्यते, सत्यप्यन्तर्भावे तद्विकल्पद्वयादेव तेषामपरिच्छित्तेः, तथाहि-नानुगामुकमनानुगामुकं चेत्युक्ते वर्द्धमानकादयो गम्यन्त इति, अज्ञातज्ञापनार्थं च शास्त्रप्रवृत्तिरित्यलं प्रसंगेन ।

'से किं तमाणुगामिक'मित्यादि ॥ (१०–८२) ॥ अथ किं तदानुगामुकं अवधिज्ञानं?, २ द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा— अन्तगतं च मध्यगतं च, इहान्तः पर्यन्तो भण्यते, नान्तवत्, गतं स्थितमित्यनर्थान्तरं, अन्ते गतमन्तगतं अन्ते स्थितं, तच्च फड्ड-

अवधे-
र्भेदाः

|| २१ ||

*** अथ अवधिज्ञानस्य भेदानां वर्णनं आरभ्यते

प्रत सूत्रांक [९-१०] गाथा ||४७..||
दीप अनुक्रम [६१-६२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ
|| ३२ ||

कावधित्वादात्मप्रदेशान्ते, सर्वात्मप्रदेशक्षयोपशमभावतो वा औदारिकशरीरान्ते, एकदिगुपलम्भाद्वा तदुद्योतितक्षेत्रांते गतमंतगतं, इह चात्मप्रदेशान्तगतमुच्यते, सकलजीवोपयोगे सत्यपि साक्षादेकदेशेनैव दर्शनात्, औदारिकशरीरान्तगतमपि, औदारिकशरीरैकदेशेनैव दर्शनाच्च, यथोक्तक्षेत्रान्तगतं त्ववधिमतस्तदन्तवृत्तेरिति भावना, चशब्दः पूर्ववत्, मध्यगतं इह मध्यः प्रसिद्ध एव दण्डादिमध्यवत्, मध्ये गतं मध्यगतं मध्ये स्थितं, तच्च सर्वत्र फड्डकविशुद्धेरात्ममध्ये सर्वात्ममध्ये सर्वात्मनो वा क्षयोपशमयोगाविशेषेऽपि औदारिकशरीरमध्योपलब्धेः तन्मध्ये सर्वदिगुपलम्भाद्वा तत्प्रकाशितक्षेत्रमध्ये गतं मध्यगतं, अत्र चात्ममध्यगतमभिधीयते, सर्वात्मोपयोगे सत्यपि मध्य एव फड्डकसद्भावात्, साक्षान्मध्यभागेनोपलब्धेः, औदारिकशरीरमध्यगतमप्यादौरिकशरीरमध्य भागेनैवोपलब्धेः, प्रस्तुतक्षेत्रमध्यगतं पुनरवधिज्ञानिनस्तत्र मध्ये भावादिति भावार्थः, चशब्दः पूर्ववत् ।

'से किं त'मित्यादि, प्रायः सुगमम्, नवरं उल्का-दीपिका चुडुली-पर्यन्तज्वलिता तृणपूलिका अलातम्-उल्मुकं मणिः-पद्मरागादिः प्रदीपशिखादि ज्योतिः मल्लिकाद्याधारोऽग्निः प्रदीपः प्रतीतः पुरतः-अग्रतो हस्तदण्डादौ गृहीत्वा 'पणोल्लेमाणे पणोल्लेमाणे'त्ति प्रेरयन् २ गच्छेद् यायात् सेतं तदेतत् पुरतोऽन्तगतम्, अयमत्र भावार्थः-स हि गच्छन् उल्कादिभ्यः सकाशात् पुरत एव पश्यति, नान्यत्र, एवं यतोऽवधिज्ञानाद्विविधक्षयोपशमनिमित्तत्वाद्देशपुरत एव पश्यति, नान्यत्र, तत् पुरतोऽन्तगतमभिधीयते इत्येतावताऽंशेन दृष्टान्त इत्येवं सर्वत्र योज्यम्। से किं तमित्यादि, निगदसिद्धं, नवरं 'अणुकड्ढेमाणे २'त्ति अनुकर्षन् २, एवं 'परियट्टेमाणे २' परिकर्षन् २, अथ किं तन्मध्यगतमित्यादि निगदसिद्धमेव, नवरं मस्तके शिरसि कृत्वा गच्छेत् तदेतन्मध्यगतमिति, एतदुक्तं भवति-स तेन मस्तकस्थेन सर्वत्र तत्प्रकाशितमर्थं पश्यति, परमेवं यतोऽवधिज्ञानात् तदुद्योतितार्थावगमस्त-

अनु-गाम्याद्याः अन्त-गताद्याश्च
|| ३२ ||

प्रत सूत्रांक [१०-१२] गाथा ||४७..||

दीप अनुक्रम [६२-६४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ३३ ॥

न्मध्यगतमित्येतावताऽशेन दृष्टान्त इति, इह व्याख्यातार्थं सम्यगनवगच्छन्नाह चोदकः- अंतगतस्स य इत्यादि सूत्रसिद्धं यावत् 'मज्झगतेण'मित्यादि, मध्यगतेनावधिज्ञानेन सर्वतः सर्वासु दिग्विदिक्षु समन्तात् सर्वैरात्मप्रदेशैर्विशुद्धफड्डकैर्वा संख्येयानि वा असंख्येयानि वा योजनानि जानाति पश्यति, अथवा स मन्ता अवधिज्ञान्येव च गृह्यते, संख्येयानि चेत्यत्र संख्यायन्त इति संख्येयानि- एकादीनि शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तानि गृह्यन्ते, तत ऊर्ध्वमसंख्येयानि, तदेतदानुगामुकमवधिज्ञानं इति ।

अनानुगामुकं वर्धमानकं च

'से किं त' मित्यादि ॥११-८९॥ प्रकटार्थमेव, नवरं ज्योतिःस्थानं-अग्निस्थानं कृत्वा तस्यैव ज्योतिःस्थानस्य पर्यन्तेषु, किमेकदिग्गतेषु ?, नेत्याह- परिः सर्वतो भावे, ततश्च परिपर्यन्तेषु २ परिघूर्णन्, परिभ्रमन् इत्यर्थः, तदेव ज्योतिःस्थानं, ज्योतिःप्रकाशितं क्षेत्रमित्यर्थः, पश्यति, अन्यत्र गतो न पश्यति, तदुपलम्भाभावात्, तदावरणक्षयोपशमस्य तत्क्षेत्रसम्बन्धसापेक्षत्वात्, एवमेव अनानुगामुकमवधिज्ञानं यत्रैव क्षेत्र व्यवस्थितस्य सतः समुत्पद्यते तत्रैव व्यवस्थितः सन् संख्येयानि वा असंख्येयानि वा योजनानि सम्बद्धानि वा असम्बद्धानि वा जानाति पश्यति, नान्यत्र, क्षेत्रसम्बन्धसापेक्षत्वादवधिज्ञानावरणक्षयोपशमस्य, तदेतदनानुगामुकम् ॥

'से किं त' मित्यादि॥(१२-९०)॥ अथ किं तद्वर्द्धमानकं?, २ वर्द्धमानमेव वर्द्धमानकं प्रशस्तेष्वध्यवसायस्थानेषु वर्तमानस्य वर्त्तमानचारित्रस्य, इहौघतो द्रव्यलेश्योपरंजितं चित्तमध्यवसायस्थानमुच्यते, अस्य चानवस्थितत्वात्तद्द्रव्यसाचिव्ये सति विशेषभावाद्बहुत्वमिति, तत्र प्रशस्तेष्वित्यनेनाप्रशस्तकृष्णलेश्यादिद्रव्योपरंजितव्यवच्छेदमाह, अध्यवसायस्थानेषु वर्त्तमानस्य, प्रश- ॥ ३३ ॥

प्रत
सूत्रांक
[१२]
गाथा
||४८||

दीप
अनुक्रम
[६४-६५]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ ३४ ॥

अवधेर्ज-
घन्यं क्षेत्रं

स्ताध्यवसायस्येत्यर्थः, सर्वतः समन्तादवधिः परिवर्द्धत इति योगः, अनेनाविरतसम्यग्दृष्टेरपि वर्द्धमानक उक्तो वेदितव्यः, वर्त्तमानचारित्रस्येत्यनेन तु देशविरतसर्वविरतयोरिति, विशुध्यमानस्य-तदावरणकर्ममलविगमादुत्तरोत्तरं शुद्धिमनुभवतः अविरतसम्यग्दृष्टेरेव, अनेनावधेः शुद्धिजन्यत्वमाह, विशुध्यमानचारित्रस्य देशसर्वविरतस्य सर्वतः समन्तादवधिः परिवर्द्धत इति, तत्र परिवर्द्धत इत्युक्तम् , अथ सर्वजघन्योऽयं कियत्प्रमाणो भवतीति प्रश्नसम्भवे क्षेत्रतः प्रतिपादयन्नाह—

जावइया०गाहा॥(*४८-९०)॥यावती यावत्प्रमाणा, आहारयतीत्याहारकः त्रिसमयं आहारकः त्रिसमयाहारकः त्रीन् वा समयानिति, तस्य, सूक्ष्मनामकर्मोदयात् सूक्ष्मस्तस्य, पनकश्चासौ जीवश्च पनकजीवः, वनस्पतिविशेषः इत्यर्थः, तस्य, अवगाहन्ते यस्यां प्राणिनः सा अवगाहना, तनुरित्यर्थः, जघन्या- सर्वस्तोका, अवधेः क्षेत्रं अवधिक्षेत्रं, जघन्यं- सर्वस्तोकं, तुशब्द एवकारार्थः, स चावधारणे, तस्य चैवं प्रयोगः-अवधिक्षेत्रं जघन्यमेतावदेवेति ॥ अत्र च सम्प्रदायसमधिगम्योऽयमर्थः—

योजनसहस्रमानो मत्स्यो मृत्वा स्वकायदेशे यः। उत्पद्यते हि सूक्ष्मः पनकत्वेनेह स ग्राह्यः ॥ १ ॥ संहृत्य चाद्यसमये स ह्यायामं करोति च प्रतरम् । संख्यातीताख्यांगुलविभागबाहल्यमानं तु ॥ २ ॥ स्वतनूपृथुत्वमात्रं दीर्घत्वेनापि जीवसामर्थ्यात् । तमपि द्वितीयसमये संहृत्य करोत्यसौ सूचिम् ॥ ३ ॥ संख्यातीताख्यांगुलविभागविष्कम्भमाननिर्दिष्टाम् । निजतनुप्रथुत्वदैर्घ्यां तृतीयसमये तु संहृत्य ॥ ४ ॥ उत्पद्यते च पनकः स्वदेहदेशे स सूक्ष्मपरिणामः । समयत्रयेण तस्यावगाहना यावती भवति ॥ ५ ॥ तावज्जघन्यमवधेरालम्बनवस्तुभाजनं क्षेत्रम् । इदमित्थमेव मुनिगणसुसम्प्रदायात् समवसेयम् ॥ ६ ॥'

॥ ३४ ॥

प्रत सूत्रांक [१२..] गाथा ||४९||

दीप अनुक्रम [६६]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ॥ ३८ ॥

अत्र कश्चिदाह- किमिति महान् मत्स्यः? किं वा तस्य तृतीयसमये निजदेशे समुत्पादः? त्रिसमयाहारकत्वं वा कल्प्यते? इति, अत्रोच्यते, स एव हि महामत्स्यस्त्रिभिः समयैरात्मानं संक्षिपन् प्रयत्नविशेषात् सूक्ष्मावगाहनो भवति, नान्यः, प्रथमद्वितीयसमययोश्चातिसूक्ष्मः, चतुर्थादिषु चातिस्थूरः, त्रिसमयाहारक एव च योग्य इत्यतस्तद्ग्रहणं इति, अन्ये तु व्याचक्षते-त्रिसमयाहारक इति आयामविष्कम्भसंहारसमयद्वयं सूचिसंहरणोत्पादसमयश्चैते त्रयः समयाः, विग्रहाभावाच्चाहारक एतेष्वित्यतः उत्पादसमय एव त्रिसमयाहारकः सूक्ष्मः पनकजीवो जघन्यावगाहनश्चातस्तत्प्रमाणं जघन्यमवधिक्षेत्रमिति, एतच्चायुक्तं, त्रिसमयाहारकत्वस्य पनकजीवविशेषणत्वात्, मत्स्यायामविष्कम्भसंहरणसमयद्वयस्य च पनकसमयायोगात्, त्रिसमयाहारकत्वाख्यविशेषणानुपपत्तिप्रसंगाद्, अलं प्रसंगेनेति गाथार्थः ॥ एवं तावज्जघन्यमवधिक्षेत्रमुक्तमिदानीमुत्कृष्टविभागमभिधातुकाम आह—

अवधेरुत्कृष्टं क्षेत्रं

सव्वबहुअगणिजीवा० ॥ (*४९-९०) ॥ सर्वेभ्यो-विवक्षितकालावस्थायिभ्योऽनलजीवेभ्य एव बहवः सर्वबहवो, न भूतभविष्यद्भ्यो नापि शेषजीवेभ्यः, कुतः?, असम्भवात्, अग्नयश्च ते जीवाश्च अग्निजीवाः सर्वबहवश्च ते अग्निजीवाश्च सर्वबह्वग्निजीवाः, निरन्तरमिति क्रियाविशेषणं, यावद् यावत्परिमाणं भृतवन्तो व्याप्तवन्तः क्षेत्रम्-आकाशम्, एतदुक्तं भवति-नैरन्तर्येण विशिष्टसूचिरचनया यावद् भृतवन्त इति, भूतकालनिर्देशश्चाजितस्वामिकाल एव प्रायः सर्वबहवोऽनलजीवा भवन्त्यस्यामवसर्पिण्यामित्यस्यार्थस्य ख्यापनार्थम्, इदमनन्तरोदितविशेषणं क्षेत्रमेकदिक्कमपि भवति अत आह-सर्वदिक्कम्, अनेन सूचीपरिभ्रमणप्रमितमेवाह, परमश्चासाववधिश्च परमावधिः क्षेत्रमनन्तरव्यावर्णितं प्रभूतानलजीवमितमङ्गीकृत्य निर्दिष्टः क्षेत्रनिर्दिष्टः प्रतिपादितो गणधरादिभिरिति, ततश्च पर्यायेण परमावधेरेतावत् क्षेत्रमित्युक्तं भवति, अथवा सर्वबह्वग्निजीवा निरतरं यावद् भृतवन्तः क्षेत्रं ॥ ३८ ॥

प्रत सूत्रांक [१२..] गाथा ||४९-५३||

दीप अनुक्रम [६६-७०]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ३६ ॥

विमध्यमा-वधि-क्षेत्रकालौ

सर्वदिक्कं एतावति क्षेत्रे यानि अवस्थितानि द्रव्याणि तत्परिच्छेदसामर्थ्ययुक्तः परमावधिः क्षेत्रमंगीकृत्य निर्दिष्टो, भावार्थस्तु पूर्ववदेव, अयमक्षरार्थः, इदानीं साम्प्रदायिकः प्रतिपाद्यते-तत्र सर्वबह्वग्निजीवा बादराः प्रायोऽजितस्वामितीर्थकरकाले भवन्ति, तदारम्भकपुरुषबाहुल्यात्, सूक्ष्माश्चोत्कृष्टपदिनस्तत्रैवावरुध्यन्ते, ततश्च सर्वबहवो भवन्ति, तेषां च बुद्ध्या षोढाऽवस्थानं कल्प्यते, एकैकक्षेत्रप्रदेशे एकैकजीवावगाहनया सर्वतश्चतुरस्रो घनः प्रथमं, स एव जीवः स्वावगाहनया द्वितीयं, एवं प्रतरोऽपि द्विभेदः, श्रेण्यपि द्विभेदा, तत्राद्याः पञ्च प्रकारा अनादेशाः, क्षेत्रस्याल्पत्वात् क्वचित् समयविरोधाच्च, षष्ठः प्रकारस्तु सूत्रादेश इति, ततश्चासौ श्रेणी अवधिज्ञानिनः सर्वासु दिक्षु शरीरपर्यन्तेन भ्राम्यते, सा चासङ्ख्येयानलोके लोकमात्रान् क्षेत्रविभागान् व्याप्नोति, एतावदवधिक्षेत्रमुत्कृष्टमिति, सामर्थ्यमङ्गीकृत्यैवं प्ररूप्यते, एतावति क्षेत्रे यदि द्रष्टव्यं भवति पश्यति, न त्वलोके द्रष्टव्यमस्तीति गाथार्थः ॥ एतत्तावज्जघन्यमुत्कृष्टं चावधिक्षेत्रमभिहितम्, इदानीं विमध्यमप्रतिपिपादयिषया एतावत्क्षेत्रोपलम्भे चैतावत्कालोपलम्भः तथा एतावत्कालोपलम्भे चैतावत्क्षेत्रोपलम्भ इत्यर्थस्य प्रदर्शनाय चेदं गाथाचतुष्टयं जगाद शास्त्रकारः—

अंगुलमावलियाणं०॥(*५०)॥ हत्थम्मि० गाहा ॥(*५१)॥ भरहम्मि०गाहा ॥(*५२)॥ संखेज्जम्मि उ० गाहा ॥ (*५३-९०) ॥ अंगुलं क्षेत्राधिकारात् प्रमाणाङ्गुलं गृह्यते, अवध्यधिकाराच्चोच्छ्रयाङ्गुलमित्येके, आवलिका असङ्ख्येयसमयसङ्घातोपलक्षितः कालः, उक्तञ्च-'असंखेयाणं समयाणं समुदयसमितिसमागमेणं एगा आवलिगत्ति वुच्चइ' अङ्गुलं च आवलिका च अङ्गुलावलिके तयोरङ्गुलावलिकयोर्भागमसङ्ख्येयं पश्यति अवधिज्ञानी, एतदुक्तं भवति-क्षेत्रमङ्गुलासंख्येयभागमात्रं पश्यन् कालतः आवलिकायाः असंख्येयमेव भागं पश्यति, अतीतमनागतं चेति, क्षेत्रकालदर्शनं उपचारेणोच्यते, अन्यथा हि क्षेत्र- ॥ ३६ ॥

प्रत सूत्रांक [१२..] गाथा ||४९-५३||

दीप अनुक्रम [६६-७०]

नन्दी- हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ३७ ॥

व्यवस्थितानि दर्शनयोग्यानि द्रव्याणि तत्पर्यायाँश्च विवक्षितकालान्तर्वर्तिनः पश्यति, न तु क्षेत्रकालौ, मूर्त्तद्रव्यालम्बनत्वात्, एवं सर्वत्र भावना द्रष्टव्या, क्रिया च गाथाचतुष्टयेऽप्यध्याहार्या, तथा द्वयोः-अङ्गुलावलिकयोः सङ्ख्येयौ भागौ पश्यति, अङ्गुलसंख्येयभागमात्रं क्षेत्रं पश्यन्नावलिकायाः सङ्ख्येयभागमेव पश्यतीत्यर्थः, तथा अंगुलं पश्यन् क्षेत्रत आवलिकान्तः पश्यति, भिन्नामावलिकामित्यर्थः, तथा कालत आवलिकां पश्यन् क्षेत्रतः अङ्गुलपृथक्त्वं पश्यति, पृथक्त्वं हि द्विप्रभृतिरानवभ्यः, इति प्रथमगाथार्थः ॥ द्वितीयगाथाव्याख्या- हस्त इति हस्तविषयः क्षेत्रतोऽवधिः कालतो मुहूर्त्तान्तः पश्यति, भिन्नमुहूर्त्तमित्यर्थः, अवध्यवधिमतोरभेदोपचारादवधिः पश्यतीत्युच्यते, तथा कालतो दिवसान्तो भिन्नदिवसं पश्यन् क्षेत्रतो गव्यूत इति गव्यूतविषयो बोद्धव्यः, तथा योजनविषयः क्षेत्रतोऽवधिः कालतो दिवसपृथक्त्वं पश्यति, तथा पक्षान्तः-भिन्नं पक्षं पश्यन् कालतः पञ्चविंशति योजनानि पश्यतीति द्वितीयगाथार्थः ॥ तृतीयगाथाव्याख्या--भरत इति क्षेत्रतो भरतविषयेऽवधौ कालतः अर्द्धमास उक्तः, एवं जम्बूद्वीपविषये चावधौ साधिको मासः, वर्षं च मनुष्यलोकविषयेऽवधाविति मनुष्यलोकः खल्वर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रपरिमाणः, वर्षपृथक्त्वं च रुचकाख्यबाह्यद्वीपविषयेऽवधाववगन्तव्यमिति तृतीयगाथार्थः ॥ चतुर्थगाथाव्याख्या--सङ्ख्यायत इति सङ्ख्येयः, स च संवत्सरलक्षणोऽपि भवति, तुशब्दो विशेषणार्थः, किं विशिनष्टि ?, सङ्ख्येयो वर्षसहस्रात् परतोऽपि गृह्यते इति, तस्मिन् संख्येये कलनं कालः तस्मिन् काले अवधेर्गोचरे सति क्षेत्रतस्तस्यैवावधेर्गोचरतया द्वीपाश्च समुद्राश्च द्वीपसमुद्रा अपि भवन्ति संख्येयाः, अपिशब्दात् महानेकोऽपि तदेकदेशोऽपीति, तथा कालेऽसंख्येये पल्योपमादिलक्षणेऽवधेर्विषये सति तस्यैवासंख्येयकालपरिच्छेदकस्यावधेः क्षेत्रतः परिच्छेद्यतया द्वीपसमुद्रास्तु भाज्याः-कदाचिदसंख्येया एव, यदा इह कस्यचिन्मनुष्यस्यासंख्येयद्वीप-

क्षेत्रकाल- वृद्धिः

॥ ३७ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [१२..] गाथा ||५३-५४||

दीप अनुक्रम [७०-७१]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ॥ ३८ ॥

द्रव्यादि-वृद्धिनियमः

समुद्रविषयोऽवधिरुत्पद्यत इति, कदाचिन्महान्तः संख्येयाः, कदाचिदेकदेशः स्वयम्भूरमणतिरश्चोऽवधिर्विज्ञेयः, स्वयम्भूरमणविषयमनुष्यबाह्यावधेर्वा, योजनापेक्षया च सर्वपक्षेष्वसंख्येयमेव क्षेत्रमिति गाथार्थः ॥ एवं तावत् परिस्थूरन्यायमंगीकृत्य क्षेत्रवृद्ध्या कालवृद्धिरनियता कालवृद्ध्या च क्षेत्रवृद्धिः प्रतिपादिता, साम्प्रतं द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया यस्य वृद्धौ यस्य वृद्धिर्भवति यस्य वा न भवत्यमुमर्थमभिधित्सुराह—

काले०गाहा ॥(*५४-९०)॥ कालेऽवधिज्ञानगोचरे वर्द्धमाने चतुर्णां द्रव्यादीनां वृद्धिर्भवति, कालस्तु भाज्यो विकल्पयितव्यः, क्षेत्रस्य वृद्धिः क्षेत्रवृद्धिः तस्यां क्षेत्रवृद्धौ सत्यां कदाचिद्वर्द्धते कदाचिन्नेति, कुतः?, क्षेत्रस्य सूक्ष्मत्वात्, कालस्य च स्थूलत्वाद्, द्रव्यपर्यायौ तु वर्द्धेते, सप्तम्यन्तता चास्य-'ए होइ अयारंते पयम्मि बीयाए बहुसु पुंल्लिंगे। तइयाइसु छट्ठीसत्तमीण एक्कम्मि महिलत्थे॥१॥' अस्माल्लक्षणात् सिद्धेति, एवमन्यत्रापि प्राकृतशैल्या इष्टविभक्त्यन्तता पदानामवगन्तव्येति, तथा वृद्धौ च-द्रव्यं च पर्यायश्च द्रव्यपर्यायौ तयोर्वृद्धौ सत्यां भाज्यौ- विकल्पनीयौ क्षेत्रकालावेव, तुशब्दस्यैवकारार्थत्वात्, कदाचिदनयोर्वृद्धिर्भवति कदाचिन्नेति, द्रव्यपर्याययोः सकाशात् परिस्थूरत्वात् क्षेत्रकालयोरिति भावार्थः, द्रव्यवृद्धौ तु पर्याया वर्द्धन्त एव, पर्यायवृद्धौ च द्रव्यं भाज्यं, द्रव्यात् पर्यायाणां सूक्ष्मत्वाद् एकस्मिन् भावे (अ)क्रमवर्त्तिनामपि च वृद्धिसम्भवात् कालवृध्यभावो भावनीय इति गाथार्थः ॥ अत्र कश्चिदाह- जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नयोरवधिज्ञानसम्बन्धिनोः क्षेत्रकालयोरंगुलावलिकाऽसंख्येयभागोपलक्षितयोः परस्परतः प्रदेशसमयसंख्यया परिस्थूरसूक्ष्मत्वे सति कियता भागेन हीनाधिकत्वमिति, अत्रोच्यते, सर्वत्र प्रतियोगिनः खल्वावलिकाऽसंख्येयभागादः कालादसंख्येयगुणं क्षेत्रं, कुत एतदत आह—

॥ ३८ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [१३-१५] गाथा ||५५..||

दीप अनुक्रम [७२-७६]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ३९ ॥

सुहुमो य० गाहा ॥ (*५५-९०) ॥ सूक्ष्मश्च-श्लक्ष्णश्च भवति कालः, यस्मादुत्पलपत्रशतभेदे समयाः प्रतिपत्रमसंख्येयाः प्रतिपादिताः, तथापि ततः कालात् सूक्ष्मतरं भवति क्षेत्रं, कुतः-?, यस्मादंगुलश्रेणिमात्रे क्षेत्रे, प्रदेशपरिमाणं प्रतिप्रदेशं समयगणनया अवसर्पिण्यः असंख्येयास्तीर्थकृद्भिः प्रतिपादिताः, एतदुक्तं भवति-अंगुलश्रेणिमात्रक्षेत्रप्रदेशाग्रं असंख्येयावसर्पिणीसमयराशिपरिमाणमिति गाथार्थः ॥ सेत्तं इत्यादि, तदेतद्वर्द्धमानकं अवधिज्ञानमिति ।

वर्धमानादि . भेदाः

'से किं त'मित्यादि ॥(१३-९६)॥ अथ किं तद्धीयमानकं?, २ कथंचिदवाप्तं सत् अप्रशस्तेष्वध्यवसायस्थानेषु वर्तमानस्य सतः अविरतसम्यग्दृष्टेर्वर्त्तमानचारित्रस्य देशविरतादेः संक्लिश्यमानस्य बध्यमानकर्मसंसर्गादुत्तरोत्तरं संक्लेशमासादयतः अविरतसम्यग्दृष्टेरेव, संक्लिश्यमानचारित्रस्य देशविरतादेः, सर्वतः समन्तादवधिः परिक्षीयते, तदेतद्धीयमानकमवधिज्ञानमिति ॥

'से किं त' मित्यादि ॥(१४-९६)॥ अथ किं तत् प्रतिपात्यवधिज्ञानं?,२ 'जन्न' मिति, यदवधिज्ञानं जघन्येन सर्वस्तोकतयाऽगुलस्यासंख्येयभागमात्रं वा, उत्कर्षेण सर्वप्रचुरतया यावल्लोकं दृष्ट्वा लोकमुपलभ्य तथाविधक्षयोपशमजन्यत्वात् प्रतिपतेत् , न भवेदित्यर्थः, तदेतत् प्रतिपात्यवधिज्ञानं इति, क्रियाशेषं प्रायो निगदसिद्धं, नवरं पृथक्त्वमिति द्विप्रभृतिरानवभ्य इति सिद्धान्तपरिभाषा, तथा हस्तद्वयं कुक्षिरुच्यते, चत्वारो हस्ता धनुरिति, 'से त' मित्यादि, तदेतत्प्रतिपात्यवधिज्ञानम् ॥ ॥ ३९ ॥

'से किं त'मित्यादि ॥(१५-९७)॥ अथ किं तदप्रतिपात्यवधिज्ञानं?, 'जेणं' ति येनावधिज्ञानेनालोकस्य सम्बन्धिनं एकमप्याकाशप्रदेशं, अपिशब्दाद्बहून् वा, पश्येत् शक्त्यपेक्षयोपलभेत, एतावत्क्षयोपशमप्रभवं यत् 'तत ऊर्ध्व'मिति तत आरभ्याप्रति-

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [१५-१७] गाथा ||५५||

दीप अनुक्रम [७६-७८]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ४० ||

अवधि-विषयाः द्रव्यादयः

पाति आकेवलप्राप्तेरवधिज्ञानमिति, अयमत्र भावार्थः-एतावत्क्षयोपशमसम्प्राप्तात्मा विनिहतप्रधानप्रतिपक्षयोद्धसंघात इव नरपतिर्न पुनः कर्मशत्रुणा परिभूयते, किं तर्हि ?, समासादितैतावदालोक एवाप्रतिनिवृत्तः शेषमपि कर्मशत्रुं विनिर्जित्याप्नोति केवलराज्यश्रियमिति, लोकालोकविभागस्त्वयं–जीवादीनां वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तत् क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥ १ ॥ 'सेत' मित्यादि, तदेतदप्रतिपात्यवधिज्ञानमिति ॥ व्याख्याताः षड् भेदाः, साम्प्रतं द्रव्यादिविषयापेक्षया भेदतोऽवधिज्ञानमेव निरूपयन्नाह—

'तं समासओ' इत्यादि ॥ (१६-९७) ॥ तदवधिज्ञानं समासतः संक्षेपेण चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावत इति, तत्र द्रव्यतः णमिति वाक्यालंकारे अवधिज्ञानी जघन्येनानन्तानि द्रव्याणि तैजसभाषाद्रव्याणामपान्तरालवर्तीनि, यत उक्तम्- 'तेयाभासादव्वाण अंतरा एत्थ लभइ पट्ठवओ'-त्ति, उत्कृष्टतः सर्वरूपिद्रव्याणि बादरसूक्ष्मभेदभिन्नानि जानाति विशेषाकारेण, पश्यति सामान्याकारेण, आह-आदौ दर्शनं ततो ज्ञानमिति क्रमः तत् किमर्थमेनं परित्यज्य प्रथमं जानातीत्युक्तम् ?, अत्रोच्यते, इहावधिज्ञानाधिकारात् प्राधान्यख्यापनार्थमादौ जानातीत्युक्तं, अवधिदर्शनस्य त्ववधिविभंगसाधारणत्वात् पश्चात् पश्यतीति, अथवा सर्वा एव लब्धयस्साकारोपयोगोपयुक्तस्योत्पद्यन्त इति, अवधेश्च लब्धित्वादित्यस्यार्थस्य ख्यापनार्थमादौ जानातीत्याह, ततः क्रमेणोपयोगप्रवृत्तेः पश्यतीति, क्षेत्रतः अवधिज्ञानी जघन्येनांगुलस्यासंख्येयभागं, उत्कृष्टतोऽसंख्येयानि अलोके केवलाकाशास्तिकाये शक्तिमपेक्ष्य लोकप्रमाणानि खण्डानि जानाति पश्यति, कालतोऽवधिज्ञानी जघन्येनावलिकासंख्येयभागं उत्कृष्टतोऽसंख्येया अवसर्पिण्युत्सर्पिणीरतीतं चानागतं च कालं जानाति पश्यतीति, भावार्थः प्राक् प्रतिपादित एव, भावतोऽवधिज्ञानी

|| ४० ||

*** अवधिज्ञानस्य द्रव्य आदि चत्वारः भेदानां वर्णनं क्रियते

प्रत सूत्रांक [१७] गाथा ||५६-५७||

दीप अनुक्रम [७८-८१]

॥ ४१ ॥

अवधे- र्विषयः अबाह्याश्च

जघन्येन अनन्तानन्तान् भावान्-पर्यायान्, आधारद्रव्यानन्तत्वात्, न तु प्रतिद्रव्यमिति, उत्कृष्टतोऽनन्तान् भावान् जानाति पश्यति, तेऽपि चोत्कृष्टपदिनः सर्वभावानां सर्वपर्यायाणामनन्तभाग इति ॥ इत्थमवधिज्ञानं भेदतोऽप्यभिधाय साम्प्रतं संग्रहगाथामाह—

ओही भव० इत्यादि (* ५६-९८) अवधिर्भवप्रत्ययो गुणप्रत्ययश्च वर्णितो व्याख्यातः एषः अनन्तरं, पाठान्तरं वा वर्णितो द्विविधः, तस्य द्विविधस्यापि बहवो विकल्पा द्रव्यत इति द्रव्यविषयाः परमाणुकादिद्रव्यभेदात् क्षेत्रत इति क्षेत्रविषया अंगुलासङ्ख्येयभागादिविशिष्टक्षेत्रभेदात्, कालत इति कालविषयाः आवलिकाऽसङ्ख्येयभागाद्युपलक्षितकालभेदात्, चशब्दाद्भावविषयाश्च, वर्णाद्यनेकप्रकारत्वाद्भावानामिति गाथार्थः ॥ एवं तावदवधिज्ञानमभिधाय साम्प्रतं ये बाह्यावधयो ये चाभ्यन्तरावधयो भवन्ति तानुपदर्शयन्नाह—

णेरइय० गाहा (* ५७-९८) नारकाश्च देवाश्च तीर्थकराश्चेति समासः, चशब्द एवकारार्थः, स चावधारणे, अस्य च व्यवहितः प्रयोग इति दर्शयिष्यामः, एते नारकादयः अवधेः अवधिज्ञानस्य न बाह्या अबाह्या भवन्ति, इदमत्र हृदयम्--अवध्युपलब्धक्षेत्रस्यान्तर्वर्तन्ते, सर्वतोऽवभासकत्वात् प्रदीपवत् अबाह्यावधय एव भवन्ति, नैषां बाह्यावधिर्भवतीत्यर्थः, तथा पश्यति सर्वतः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च, खलुशब्दोऽप्येवकारार्थः, स चावधारणे, सर्वास्वेव दिक्ष्विति, आह-अवधेरबाह्या भवन्तीत्यस्मादेव सर्वत इत्यस्य सिद्धत्वात् सर्वतो ग्रहणमतिरिच्यत इति, अत्रोच्यते, नन्वभ्यन्तरत्वे सत्यपि न सर्वे सर्वतः पश्यन्ति, दिगन्तरालादर्शनाद्, अवधेर्विचित्रत्वात्, अतो नातिरिच्यते इति, शेषास्तिर्यङ्नराः देशेनेत्येकदेशेन पश्यन्ति, अत्रेष्टतोऽवधारणविधिः शेषा एव देशतः ॥ ४१ ॥

प्रत सूत्रांक [१७] गाथा ||५६-५७||

दीप अनुक्रम [७८-८१]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ४२ ॥

मनःपर्यायाधिकारः

पश्यन्ति, न तु देशत एवेति गाथार्थः ॥ अथवाऽन्यथा व्याख्यायते-एवं तावदवधिज्ञानमभ्यधायि, साम्प्रतं ये नियतावधयो ये चानियतावधयो भवन्ति तान् प्रतिपादयन्नाह—"नेरइय" गाहा, नारका देवास्तीर्थकरा एव अवधेरबाह्या भवन्ति, किमुक्तं भवति ?-नियतावधयो भवन्ति, नियमेनैषामवधिर्भवतीत्यर्थः, तेन चावधिना पश्यन्ति सर्वत एव, न पुनर्देशतोऽपि, अत्राह-पश्यन्ति सर्वत एवेत्येतावदेवास्तु, अवधेरबाह्या भवन्तीत्येतत्त्वनर्थकं, नियतावधित्वस्यार्थसिद्धत्वात्, तथा चोक्तम्-'द्वयोर्भवप्रत्ययः, तद्यथा—देवानां च नारकाणां चे' त्यतोऽर्थगम्यमेवैषां नियतावधित्वं, तीर्थकृतामपि प्रसिद्धतरपारभविकावधिसमन्वागमादेव नियतावधित्वसिद्धिरिति, अत्रोच्यते, नियतावधित्वे सिद्धेऽपि न सर्वकालावस्थायित्वसिद्धिरित्यतस्तत्प्रदर्शनार्थं अवधेरबाह्या भवन्तीति सदाऽवधिज्ञानवन्तो भवन्तीति ज्ञापनार्थत्वाददुष्टं, यद्येवं तीर्थकृतां सर्वकालावस्थायित्वं विरुध्यत इति, न, छद्मस्थकालस्यैव विवक्षितत्वात्, अलं विस्तरेण, शेषं पूर्ववदिति गाथार्थः। 'सेत्तं ओहिणाणंति, तदेतदवधिज्ञानम् ॥

'से किं तं मणपज्जवणाण' मित्यादि ॥ १७-९९ ॥ अथ किं तन्मनःपर्यायज्ञानं?, इदं प्राग्निरूपितशब्दार्थमेव, साम्प्रतमुत्पत्तिस्वामिमार्गणाद्वारेण चिन्त्यते, तथा चाह—'मणपज्जवणाणं भंते' इत्यादि, मनःपर्यायज्ञानं णमिति वाक्यालङ्कारे, भदन्त! इति गुर्वामन्त्रणं, किमिति परिप्रश्ने, मनुष्याणामुत्पद्यत इति प्रकटार्थम्, अमनुष्याणामुत्पद्यत इत्यमनुष्या देवादयः, अत्रेद निर्वचनं-गौतम! माणुस्साणमित्यादि। आह-किमिदं अकाण्ड एव गौतमामन्त्रणं, ननु देववाचकरचितोऽयं ग्रन्थ इति, उच्यते, सत्यं, किन्त्वेते पूर्वसूत्रालापका एवार्थवशाद्विरचिताः, 'जावइया तिसमयाहारगस्से' त्यादिनिर्युक्तिगाथासूत्रवदित्यतो न दोषः, तत्र च गौतमप्रश्नभगवन्निर्वचनरूप एव ग्रन्थ इति, पुनरप्याह—ननु गौतमोऽपि सूत्रतः प्रवचन-

॥ ४२ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अथ प्रत्यक्षज्ञान भेदे मन:पर्यवज्ञानस्य वर्णनं आरभ्यते

प्रत सूत्रांक [१७] गाथा ||५६-५७||

दीप अनुक्रम [७८-८१]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ४३ ॥

प्रणेतृत्वाच्चतुर्दशपूर्वधरत्वात् सकलप्रज्ञापनीयभावपरिज्ञानयुक्तत्वात् सर्वज्ञकल्प एव, उक्तञ्च—"संखातीतेऽवि भवे साहइ जं वा परो उ पुच्छेज्जा । ण य णं अणाइसेसी वियाणई एस छउमत्थो ॥ १ ॥ ततः किमर्थं पृच्छति?, अत्रोच्यते, कुतश्चिदभिप्रायात्, जानत एव स्वशिष्येभ्यो वा प्ररूप्य तत्सम्प्रत्ययनिमित्तं, सूत्ररचनाकल्पतो वेति न दोषः, कृतं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुमः,गौतमेन पृष्टो भगवानाह—गौतम! मनुष्याणामुत्पद्यते, नान्येषां, विशिष्टचारित्रप्रतिपत्त्यभावाद्, एवमन्यत्रापि भावना कार्येति, सम्मूर्च्छिममनुष्या गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यवान्तादिसमुद्भवाः, उक्तञ्च—"कहि णं भंते! संमुच्छिममणुस्सा संमुच्छंति?, गोयमा ! अंतो मणुस्सखेत्ते पणयालीसाए जोयणसयसहस्सेसु अड्डाइज्जेसु दीवसमुद्देसु पन्नरससु कम्मभूमीसुं छप्पन्नाते अंतरदीवएसु गब्भवक्कंतियमणुस्साणं चेव उच्चारेसु वा पासवणेसु वा खेलेसु वा सिंघाणेसु वा वंतेसु वा पित्तेसु वा सुक्केसु वा सोणिएसु वा सुक्कपोग्गलेसु वा सुक्कपोग्गलपरिसाडेसु वा विगयकलवरेसु वा णगरणिद्धमणेसु वा सव्वेसु चेव असुइएसु असुइट्ठाणेसु वा, एत्थ णं संमुच्छिममणुस्सा संमुच्छन्ति अंगुलस्स असंखेज्जइभागमेत्तीए ओगाहणाए असन्नी मिच्छद्दिट्ठी अन्नाणी सव्वाहिं पज्जत्तीहिं अपज्जत्तगा अन्तोमुहुत्तद्धाउया चेव कालं करंति"॥ भरताद्याः पंचदश कर्मभूमयः, हेमवताद्यास्त्रिंशदकर्मभूमयः, त्रीणि योजनशतानि लवणजलधिजलमध्यमधिलङ्घ्य हिमवत्शिखरिपादप्रतिष्ठा एकोरुकाद्याः षट्पंचाशदन्तर्द्वीपा भवन्ति, कर्मभूमौ जाताः कर्मभूमिजा इत्येवमक्षरगमनिका कार्या, संख्येयवर्षायुषः पूर्वकोट्यादिजीविनः असंख्येयवर्षायुषः पल्योपमादिजीविन इति, इह पर्याप्तिर्नाम शक्तिः, सा च पुद्गलद्रव्योपचयादुत्पद्यते, सा पुनः षट्प्रकारा, तद्यथा—आहारपर्याप्तिः शरीरपर्याप्तिः इन्द्रियपर्याप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः भाषापर्याप्तिः मनःपर्याप्तिश्चेति, तत्र पर्याप्तिः क्रियापरिसमाप्तिः, आत्मनः शरीरेन्द्रियप्राणापानवाङ्मनोयो-

मनःपर्यायाधिकारः

॥ ४३ ॥

प्रत सूत्रांक [१७] गाथा ||५६-५७||

दीप अनुक्रम [७८-८१]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ४४ ॥

ग्यदलिकद्रव्याहरणक्रियापरिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः, गृहीतस्य शरीरतया संस्थापनाक्रियापरिसमाप्तिः शरीरपर्याप्तिः, संस्थानरचना-घटनमित्यर्थः, त्वगादीन्द्रियनिर्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः, प्राणापानाक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणशक्तिनिर्वर्त्तनाक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः, भाषायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिः भाषापर्याप्तिः, मनस्त्वयोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनि-र्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिर्मनःपर्याप्तिरित्येके, आसां युगपदारब्धानामपि क्रमेण परिसमाप्तिः, उत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वाद्, अत्र चाद्याश्च-तस्र एकेन्द्रियाणां, पंच विकलेन्द्रियाणां, षट् संज्ञिनां, उक्तंच—“आहारसरीरिंदियपज्जत्ती आणुपाणभासमणे। चत्तारि पंच छप्पिय एगिंदियविगलसन्नीणं ॥१॥ ” तत्र पर्याप्तकनामकर्मोदयात् निष्पद्यमाननिष्पन्नपर्याप्तिमन्तः पर्याप्ताः, अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयः, त एव पर्याप्तकाः, एवमपर्याप्तकनामकर्मोदयादनिष्पन्नपर्याप्तियोगादपर्याप्तास्त एवापर्याप्तका इति, सम्यग्-अविपरीता दृष्टि-र्येषां ते तथा, मिथ्या-विपरीता दृष्टिर्येषां ते तथा, सम्यग्मिथ्यादृष्टयस्तु प्रतिपत्त्यभिमुखा अन्तर्मुहूर्तमात्रं भवन्ति, न तु परित्या-भिमुखाः, यत उक्तम्— “मिच्छत्ता संकंती अविरुद्धा होइ सम्ममीसेसु । मीसाओ वा दोसुवि सम्मा मिच्छं न पुण मीसं ॥ १ ॥ ” **संयताः** सकलचारित्रिणः **असंयता** अविरतसम्यग्दृष्टयः **संयतासंयताः** देशविरतिमन्तः श्रावकाः **प्रमत्तसंयता** गच्छवासिनः क्वचिदनुपयोगसम्भवात् **अप्रमत्तसंयतास्तु** जिनकल्पिकादयः सततोपयोगात्, अथवा गच्छवासिनः तन्निर्गताश्च परिणामविशेषतः प्रमत्ताश्चाप्रमत्ताश्चावगन्तव्या इति, आमर्षौषध्यादिलब्धिलक्षणा ऋद्धयस्तासामन्यतरप्राप्तियोगात् प्राप्तर्द्धयः, अत्रधिऋद्धिभावाद्वा, अन्ये त्ववधिऋद्धौ नियममभिदधति, इह च सर्वत्रैव मनुष्यादिषु विधाने सत्यर्थतो गम्यमानस्यापि विपक्ष-निषेधस्याभिधानमव्युत्पन्नविनेयजनानुग्रहार्थमदुष्टमेवेति, तथाहि-सर्वपार्षदं हीदं शास्त्रं, त्रिविधाश्च विनेया भवन्ति, तद्यथा--

मनःपर्या-याधिकारः

॥ ४४ ॥

प्रत सूत्रांक [१८] गाथा ||५७..||

दीप अनुक्रम [८२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ४५ ||

मनःपर्यायाधिकारः

उद्घटितज्ञा मध्यमबुद्धयः प्रपञ्चधियश्चेत्यलं विस्तरेण, स्थितमेतत्-प्राप्तर्धिअप्रमत्तसंयतानामुत्पद्यते, एतच्चोत्पद्यमानं द्विधोत्पद्यते, तद्यथा-ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च, मननं मतिः, संवेदनमित्यर्थः, ऋज्वी-सामान्यग्राहिणी मतिः ऋजुमतिः, घटोऽनेन चिन्तितः इत्यध्यवसायनिबन्धनमनोद्रव्यप्रतिपत्तिरित्यर्थः, एवं विपुला-विशेषग्राहिणी मतिर्विपुलमतिः घटोऽनेन चिन्तितः, स च सौवर्णः पाटलिपुत्रकोऽद्यतनो महानित्याद्यध्यवसायहेतुभूतमनोद्रव्यविज्ञप्तिरिति भावार्थः, अस्या व्युत्पत्तौ स्वतन्त्रं ज्ञानमेव गृह्यत इति, अथवा ऋज्वी-सामान्यग्राहिणी मतिरस्य सोऽयं ऋजुमतिस्तद्वानेव गृह्यते, एवं विपुला-विशेषग्राहिणी मतिरस्येति विपुलमतिस्तद्वानेव, भावार्थः प्राग्वद्, उत्तरत्र वा वक्ष्यामः ।

"तं समासतो" इत्यादि (१८-१०७) तत् समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतः, तत्र द्रव्यतः णमिति पूर्ववत् ऋजुमतिः अनन्तान्-अपरिमितान् अनन्तपरमाण्वात्मकानित्यर्थः, स्कन्धान् विशिष्टैकपरिणामपरिणतान् संज्ञिभिः पञ्चेन्द्रियैः पर्याप्तकैरर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्त्तिभिर्मनस्त्वेन परिणामितानित्यर्थः, जानीत इति मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशमस्य पटुत्वात् साक्षात्कारेण विशेषभूयिष्ठपरिच्छेदाज्जानीत इत्युच्यते, तदालोचितं पुनरर्थं घटादिलक्षणमध्यक्षतो न जानाति, किन्तु तत्परिणामान्यथाऽनुपपत्त्याऽनुमानतः पश्यतीत्युच्यते, उक्तं च भाष्यकारेण—"जाणति बज्झेऽणुमाणाओ" त्ति, इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यं, यतो मूर्त्तद्रव्यालम्बनमेवेदं, मंतारस्त्वमूर्त्तमपि धर्मास्तिकायादिकं मन्येरन्, नच तदनेन साक्षात्कर्तुं शक्यते, तथा चतुर्विधं च चक्षुर्दर्शनादि दर्शनमुक्तम्, अतो भिन्नालम्बनमेवेदमवसेयं, तत्र च दर्शनसम्भवात् पश्यतीत्यपि न दुष्टं, एकप्रमात्रपेक्षया तदनन्तरभावित्वाच्चोपन्यस्तमिति, ओघतो नैकविधक्षयोपशमलब्धौ विविधोपयोगसम्भवाद्विशेषसामान्यार्थापेक्षया जानाति पश्यति

|| ४५ ||

प्रत सूत्रांक [१८] गाथा ||५७..||

दीप अनुक्रम [८२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्ती

|| ४६ ||

चेत्यदुष्टमित्यलं विस्तरेण, तानेव विपुलमतिः अभ्यधिकतरान् स्कन्धान् द्रव्यार्थतया वर्णादिभिश्च जानाति पश्यति च, क्षेत्रतः ऋजुमतिः अधो यावदस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या उपरिमाधस्त्यानि क्षुल्लकप्रतराणीति॥ क्षुल्लकप्रतरपरिज्ञानार्थमिमं पण्णविज्जति-तिरियलोकस्स उड्ढहमट्ठारसजोयणसतियस्स बहुमज्झे एत्थ असंखेज्जंगुलभागमेत्ता लोगागासपतरा अलोगेण संवेढिया सव्वखुड्ड-गतरा खुड्डागपतरत्ति भन्नंति, ते य सव्वतो रज्जुप्पमाणा, तेसिं बहुमज्झे दो खुड्डागपतरा, तेसिं बहुमज्झे जंबुद्दीवे रयणप्पभपुढ-वीबहुसमभूमिभागेऽत्थ मंदरस्स बहुमज्झे, एत्थऽट्ठपएसो रुयगो, जत्तो दिसिविदिसाविभागो पवत्तो, एयं तिरियलोयमज्झं, एयातो तिरियलोयमज्झातो रज्जुप्पमाणखुड्डागपतरेहिंतो उवरिं तिरियं असंखेयंगुलभागवुड्ढी, उवरिहुत्तोवि अंगुलअसंखेयभागा-रोहो चेव, एवं तिरियमुवरिं च अंगुलासंखेयभागवुड्ढीए ताव लोगवुड्ढी णेयव्वा जाव उड्ढलोयमज्झं, ततो पुणो तेणेव कमेणं संवट्टो कायव्वो जाव उवरिमलोगंतो रज्जुप्पमाणो, तत्तो उड्ढलोगमज्झातो उवरिं हेट्ठा य कमेण खुड्डागपतरा भाणियव्वा, जाव रज्जुप्प-माणा खुड्डागपयरात्ति, तिरियलोयमज्झरज्जुप्पमाणखुड्डगपतरेहिंतोवि हेट्ठा अंगुलस्स असंख्येयभागवुड्ढी तिरियं, अहोअवगाहेणवि अंगुलस्स असंख्येयभागो चेव, एवमहोलोगो वड्ढेयव्वो जाव अहोलोगंतो सत्तरज्जूओ, सत्तरज्जुपतरेहिंतोऽवि उवरिक्कमेण खुड्डागपयरा भाणियव्वा, जाव तिरियलोयमज्झा रज्जुप्पमाणा खुड्डागपयरात्ति, एवं खुड्डागपरूवणे कते इमं भन्नइ 'उवरिम'त्ति तिरियलोयमज्झाओ अहो जाव णव जोयणसयाणि ताव इमीसे रयणप्पभाए पुढवीते उवरिमखुड्डागपतरत्ति भन्नति, तदधो अधो-लोगे जाव अहोलोगिया गामत्ति, एए हेट्ठिमखुड्डागपयरत्ति भन्नंति, रिजुमती अहो ताव पस्सतित्ति भणियं होइ, अहवा अहो-लोगस्स उवरिमा खुड्डागपयरा तिरियलोगस्स य हेट्ठिमा खुडागपयरत्ति ते जाव पश्यतीत्यर्थः, अन्ने भणंति-उवरिमात्ति अधो-

मनःपर्या-यधिकारः

|| ४६ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [१८] गाथा ||५७..||

दीप अनुक्रम [८२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ४७ ||

लोगोवरि जे ते उवरिमा, के य ते?, उच्यते, सव्वतिरियलोगवत्तिणो, तिरियलोगस्स वा अहो नव जोयणसतवत्तिणो, ताण चेव जे हेट्ठिमा ते जाव पश्यतीत्यर्थः, इमं च ण घडति, अहोलोइयगाममणपज्जवणाणसंभवबाहल्लत्तणओ, उक्तश्च–"इहाधोलौकिकान् ग्रामान्, तिर्यग्लोकविवर्त्तिनः। मनोगतांस्त्वसौ भावान्, वेत्ति तद्वर्त्तिनामपि ॥१॥" अलं प्रसंगेन, एवमूर्ध्वं यावज्ज्योतिश्चक्रस्योपरितलं, तिर्यग्यावदन्तो मनुष्यक्षेत्रे, मनुष्यलोकान्त इत्यर्थः, शेषं सुगमं यावत् 'सण्णीणं पश्चेन्द्रियाणा'मित्यादि, तत्र संज्ञिनोऽपान्तरालगतावपि तदायुष्कसंवेदनादभिधीयन्त एव, न तैरिहाधिकार इत्यतः पञ्चेन्द्रियग्रहणं, तेऽपि चोपपातक्षेत्रप्राप्ता अपि मनःपर्याप्त्या अपर्याप्तका अपि भण्यन्ते, न च तैरपीहाधिकार इत्यतः पर्याप्तकग्रहणं इति, स्वरूपकथनं वा संज्ञिनां पश्चेन्द्रियाणां पर्याप्तकानामिति, अथवा संज्ञिनो हेतुवादोपदेशेन विकलेन्द्रिया अपि भण्यन्ते, तद्व्यवच्छेदार्थं पञ्चेन्द्रियग्रहणं, तेऽप्यपर्याप्तका अपि भवन्ति अतः पर्याप्तग्रहणमिति, इह क्षेत्राधिकारस्यैव प्राधान्यात्तदेव मनोलब्धिसमन्वितजीवाधारक्षेत्रमभिगृह्यते, विपुलमतिः अर्द्धं तृतीयस्य येषु तान्यर्द्धतृतीयानि तैरभ्यधिकतरं, प्रभूततरमित्यर्थः, तदेव प्राकृतशैल्या अभ्यधिकतरकं, एवं शेषेष्वपि द्रष्टव्यं, तत्रैकदिशमप्यधिकतरं भवत्यतः सर्वतोऽधिकतरमिति प्रतिपादनार्थमाह–विपुलतरं-विस्तीर्णतरम्, अथवा आयामविष्कम्भावाश्रित्यामभ्यधिकतरं, बाहल्यमाश्रित्य विपुलतरं तथा विसुद्धतरं निर्मलतरमित्यर्थः, यथा चन्द्रकान्तादिप्रकाशकद्रव्यविमलरतरविशेषाद्विमलप्रकाशितद्रष्टुः सकाशाद्विमलतरप्रकाशितद्रष्टा विशुद्धतरं पश्यति, एवं विष्काम्भितोदयमनःपर्यायज्ञानावरणस्य कारणभेदतो मन्दरतरविशेषभावात् ऋजुमतेः सकाशात् विपुलमतिर्विशुद्धतरमिति, उपशान्तावरणविशेषादपि ज्ञानस्य विशेष इत्येतावताऽशेन दृष्टान्तः, तथा तदावरणक्षयोपशमविशेषाच्च वितिमिरतरं–निर्मलतरं, अथवा प्राग्बद्धतदावरणकर्मक्षयोपशमस्य प्रधान-

मनःपर्यायाधिकारः

|| ४७ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत
सूत्रांक
[१९]
गाथा
||५८||

दीप
अनुक्रम
[८३-८५]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

त्वाद्विशुद्धतरं, बध्यमानावरणकर्मक्षयोपशमविशेषाच्च वितिमिरतरं, बध्यमानाभावाच्च वितिमिरतरामित्यन्ये, अथवैकार्थिका एवैते शब्दाः नानादेशजानां विनेयानां कस्यचित् कश्चित् प्रसिद्धो भवतीत्युपन्यस्ताः, क्षेत्रं तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश इति जानाति पश्यति, शेषं निगदसिद्धं यावत्— मनःपर्यायः केवलं च

|| ४८ || मणपज्जव० गाहा (❀ ५८-१०८) मनःपर्यायज्ञानं प्राग्निरूपितशब्दार्थं, पुनःशब्दो विशेषणार्थः, इदं हि रूपिनिबन्धनक्षायोपशमिकप्रत्यक्षादिसाम्येऽपि सत्यवधिज्ञानात् स्वाम्यादिभेदेन विशिष्टमिति स्वरूपतः प्रतिपादयन्नाह—जायन्त इति जनाः तेषां मनांसि २ जनमनोभिः परिचिन्तितः जनमनःपरिचिन्तितः जनमनःपरिचिन्तितश्चासावर्थश्चेति समासः, तं, प्रकटयति-प्रकाशयति जनमनःपरिचिन्तितार्थप्रकटनं, मानुषक्षेत्रम्–अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रपरिमाणं तन्निबन्धनं, तद्बहिर्व्यवस्थितप्राणिमनःपरिचिन्तितार्थविषयं प्रवर्त्तत इत्यर्थः, गुणाः—क्षान्त्यादयः त एव प्रत्ययाः-कारणानि यस्य तद् गुणप्रत्ययं, चारित्रमस्यास्तीति चारित्रवान् तस्य चारित्रवत एवेदं भवति, एतदुक्तं भवति-अप्रमत्तसंयतस्य आमर्षौषध्यादिऋद्धिप्राप्तस्य चेति गाथार्थः ॥'से तं मणपज्जवणाणं,' तदेतन्मनःपर्यायज्ञानमिति ॥

'से किं तं केवलज्ञान'मित्यादि ॥(१९-१११)॥ अथ किं तत् केवलज्ञानं?, केवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-भवस्थकेवलज्ञानं च सिद्धकेवलज्ञानं च, भवन्त्यस्मिन् कर्मवशवर्त्तिनः प्राणिन इति भवः, भवो गतिर्जन्मेति पर्यायाः, भवे तिष्ठतीति भवस्थः तस्य केवलज्ञानं २, 'षिधौ संराद्धौ' 'राध साध संसिद्धौ' 'षिधूं शास्त्रे मांगल्ये च' सिध्यति स्म सिद्धः-यो येन गुणेन निष्पन्नः- परिनि- || ४८ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** अथ प्रत्यक्षज्ञान-भेदे केवलज्ञानस्य वर्णनं आरभ्यते

प्रत सूत्रांक [१९] गाथा ||५८||

दीप अनुक्रम [८३-८५]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ४९ ||

केवलज्ञानं

ष्ठितो, न पुनः साधनीयः, सिद्धौदनवत् स सिद्धः, स च कर्मसिद्धादिभेदादनेकविधः, उक्तं च-'कम्मे सिप्पे य विज्जा य, मंते जोगे य आगमे। अत्थ जत्ता आभिप्पाए, तवे कम्मक्खए इय ॥ १ ॥' इह कर्मक्षयसिद्धेनाधिकारः, स चाशेषकर्मांशक्षयात् कर्मक्षयसिद्धः, सितध्वंसित्वात् सिद्धः, 'सिं वर्णगन्धनयो'रिति सितं- बद्धमष्टप्रकारं कर्म तद् ध्वंसितुं शीलमस्येति सितध्वंसी सिद्धः, तस्य केवलज्ञानं २ ॥

'से किं त'मित्यादि, अथ किं तद् भवस्थकेवलज्ञानं?,२ द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च अयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, इह युज्यन्त इति योगाः-कायादयः, उक्तं च-'कायवाङ्मनःकर्म योगः' तत्रौदारिकादिशरीरयुक्तस्यात्मनो वीर्यपरिणतिविशेषः काययोगः, तथौदारिकवैक्रियाहारकशरीरव्यापाराहृतवाग्द्रव्यसमूहसाचिव्यात् जीवव्यापारो वाग्योगः, तथौदारिकवैक्रियाहारकशरीरव्यापाराहृतमनोद्रव्यसमूहसाचिव्याज्जीवव्यापारो मनोयोगः, तद्यथासम्भवं योगोऽस्य विद्यत इति सयोगी सयोगी चासौ भवस्थश्च २, तस्य केवलज्ञानं, एवं न योगी २ स च भवस्थश्च तस्य केवलज्ञानं२, शैलेश्यवस्थागतस्येत्यर्थः, अथ किं तत् सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं ?, २ द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-प्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च अप्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, तत्र प्रथमसमयस्तत्प्रथमतयोत्पत्तिसमय एव गृह्यते, न प्रथमोऽप्रथमः-द्वितीयादयः सर्व एव शैलेश्यवस्थाप्राप्तेरप्रथमसमया इति, अथवेत्यन्यथा प्रतिपाद्यते, 'चरमसमये'त्यादि, तत्र चरमः-सयोगिकालान्त्यसमयः, न चरमोऽचरमः पश्चानुपूर्व्या चरमादारभ्य सर्व एवाकेवलप्राप्तेरचरमा इति । 'सेत्त' मित्यादि, निगमनम्, 'से किं त'मित्यादि, अत्रापि शैलेश्यवस्थाभाविकेवलज्ञानमधिकृत्यैवमेव भावनीयमलं विस्तरेण। 'सेत्त' मित्यादि, निगमनम्, तदेतद्भवस्थकेवलज्ञानम् ॥

|| ४९ ||

प्रत सूत्रांक [२०-२१] गाथा ||५८..||

दीप अनुक्रम [८६-८७]

नन्दी-हारिभद्रीयवृत्तौ

॥ ५० ॥

'से किं त'मित्यादि ॥ (२०-११३) ॥ अथ किं तत् सिद्धकेवलज्ञानं ?, सिद्धकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं च परम्परसिद्धकेवलज्ञानं च, तत्र शैलेश्यवस्थापर्यन्तवर्तिसमयसमासादितसिद्धत्वस्य तस्मिन्नेव समये यत् केवलज्ञानं तदनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं, ततो द्वितीयादिसमयेष्वनन्तामप्यनागताद्धां परम्परसिद्धकेवलज्ञानमिति ॥

सिद्ध-केवलज्ञानं

'से किं त'मित्यादि ॥(२१-१३०)॥ प्रश्नसूत्रस्य निर्वचनम्-अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं पंचदशविधं प्रज्ञप्तं, सिद्धानामेवानन्तरभवगतोपाधिभेदेन पंचदशभेदभिन्नत्वात्, पंचदशभेदभिन्नतामेव दर्शयन्नाह-तद्यथा-तीर्थसिद्धा इत्यादि, तत्र येनेह जीवा जन्मजरामरणसलिलं मिथ्यादर्शनाविरतिगंभीरं विचित्रदुःखगणकरिमकरं रागद्वेषपवनप्रक्षोभितमनन्तसंसारसागरं तरन्ति तत्तीर्थमिति, तच्च यथाऽवस्थितसकलजीवाजीवादिपदार्थप्ररूपकं अत्यन्तानवद्यान्याविज्ञातचरणकरणक्रियाधारं अचिन्त्यशक्तिसमन्विताविसंवादुडुपकल्पं चतुस्त्रिंशदतिशयसमन्वितपरमगुरुप्रणीतं प्रवचनम्, एतच्च संघः प्रथमगणधरो वा, तथा चोक्तम्- "तित्थं भंते तित्थं?, तित्थकरे तित्थं ?, गोयमा! अरिहा नियमा ताव तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउव्वण्णो समणसंघो पढमगणहरो वा" इत्यादि, ततश्च तस्मिन्नुपपन्ने ये सिद्धास्ते तीर्थसिद्धाः, अतीर्थसिद्धास्तीर्थान्तरसिद्धा इत्यर्थः, श्रूयते च 'जिणान्तरे साहुवोच्छेओ'त्ति, तत्रापि जातिस्मरणादिनाऽवाप्तापवर्गमार्गाः सिध्यन्ति एव, मरुदेविप्रभृतयो वाऽतीर्थसिद्धास्तदा तीर्थस्यानुत्पन्नत्वात्, तीर्थकरसिद्धास्तीर्थकरा एव, अतीर्थकरसिद्धा अन्ये सामान्यकेवलिनः, स्वयम्बुद्धाः सन्तो ये सिद्धास्ते स्वयंबुद्धसिद्धाः, प्रत्येकबुद्धाः सन्तो ये सिद्धास्ते प्रत्येकबुद्धसिद्धा इति। अथ स्वयंबुद्धप्रत्येकबुद्धयोः कः प्रतिविशेष इति, उच्यते, बोध्युपधिश्रुतलिंगकृतो विशेषः, तथाहि-स्वयंबुद्धा बाह्यप्रत्ययमन्तरेणैव बुध्यन्ते, प्रत्येकबुद्धास्तु न तद्विरहेण, श्रूयते च बाह्यवृषभादिप्रत्ययसापेक्षा करकंड्वादीनां प्रत्येकबुद्धानां बोधि- ॥ ५० ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** अत्र 'सिद्ध'स्य पंचदश भेदानां वर्णयते

प्रत सूत्रांक [२१-२२] गाथा ||५८..||

दीप अनुक्रम [८७-८९]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ॥ ५१ ॥

रिति, उपधिस्तु स्वयंबुद्धानां द्वादशविधः पात्रादिः, प्रत्येकबुद्धानां तु नवविधः प्रावरणवर्जः, स्वयंबुद्धानां पूर्वाधीतश्रुते अनियमः, प्रत्येकबुद्धानां तु नियमतो भवत्येव, लिंगप्रतिपत्तिः स्वयम्बुद्धानां आचार्यसन्निधावपि भवति, प्रत्येकबुद्धानां तु देवता प्रयच्छतीत्यलं विस्तरेण। 'बुद्धबोधितसिद्धाः' बुद्धाः-आचार्यास्तैर्बोधिताः सन्तो ये सिद्धास्ते इह गृह्यन्ते, एते च सर्वेऽपि केचित् स्त्रीलिंगसिद्धाः केचित् पुल्लिंगसिद्धाः केचिन्नपुंसकलिंगसिद्धा इति, आह- तीर्थकरा अपि स्त्रीलिंगसिद्धा भवन्ति ?, भवन्तीत्याह, यत उक्तं सिद्धप्राभृते- 'सव्वत्थोवा तित्थगरीसिद्धा, तित्थगरितित्थे णोतित्थसिद्धा संखेज्जगुणा, तित्थगरतित्थे णोतित्थगरिसिद्धाओ संखेज्जगुणाओ, तित्थगरितित्थे णोतित्थगरसिद्धा संखेज्जगुणा' इति, न तु नपुंसकलिंगः, प्रत्येकबुद्धास्तु पुंल्लिंगा एव, स्वलिंगसिद्धा द्रव्यलिंगं प्रति रजोहरणगोच्छकधारिणः, अन्यलिंगसिद्धाः परिव्राजकादिलिंगे सिद्धाः, गृहिलिंगसिद्धा मरुदेवीप्रभृतयः, एकसिद्धा इति एकस्मिन् समये एक एव सिद्धः, 'अणेगसिद्धा' इति एकस्मिन् यावत् अष्टशतं सिद्धं, यत उक्तम्-बत्तीसा अडयाला सट्ठी बावत्तरी य बोद्धव्वा। चुलसीती छन्नउई दुरहिय अट्ठुत्तरसयं च ॥१॥ अत्राह चोदकः-ननु सर्व एवैते भेदास्तीर्थसिद्धातीर्थसिद्धभेदद्वयान्तर्भाविनः, तथाहि-तीर्थसिद्धा एव तीर्थकरसिद्धाः, अतीर्थकरसिद्धा अपि तीर्थ[कर]सिद्धा वा स्युः अतीर्थसिद्धा वेत्येवं शेषेष्वपि भावनीयमिति, अतः किमेभिरिति, अत्रोच्यते, अन्तर्भावे सत्यपि पूर्वभेदद्वयादेवोत्तरोत्तरभेदाप्रतिपत्तेः, अज्ञातज्ञापनार्थं च भेदाभिधानमिति। 'सेत'मित्यादि, निगमनम् ॥

'से किं तं परम्पर' इत्यादि ॥ २२-१३३ ॥ न प्रथमसमयसिद्धाः अप्रथमसमयसिद्धाः- परम्परसिद्धविशेषणप्रथमसमयवर्तिनः, सिद्धत्वद्वितीयसमयवर्तिनः इत्यर्थः, त्र्यादिषु तु द्विसमयसिद्धादयः प्रोच्यन्ते, यद्वा सामान्येनाप्रथमसमयसिद्धा अभि-

सिद्ध-केवलज्ञानं

॥ ५१ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत
सूत्रांक
[२२]
गाथा
||५८..||

दीप
अनुक्रम
[८९]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ ५२ ॥

केवलोप-
योगवादः

धानविशेषतो द्विसमयादिसिद्धाभिधानमिति, शेषं प्रकटार्थं, यावत् तं समासतो इत्यादि, तदिति सामान्येन केवलज्ञानमभिगृह्यते, द्रव्यतः केवलज्ञानी सर्वद्रव्याणि—धर्मास्तिकायादीनि साक्षाज्जानाति पश्यति, क्षेत्रतः केवलज्ञानी सर्वं क्षेत्रं लोकालोकभेदभिन्नं साक्षाज्जानाति पश्यति, (ग्र० १०००) इह च धर्मास्तिकायादिसर्वद्रव्यग्रहणे सत्यप्याकाशास्तिकायस्य क्षेत्रत्वेन रूढत्वाद् भेदेनोपन्यासः, कालतः केवलज्ञानी सर्वं कालमतीतानागतवर्त्तमानभेदभिन्नं साक्षाज्जानाति पश्यति, भावतः केवलज्ञानी सर्वान् जीवाजीवगतान् भावान् गतिकषायाद्यगुरुलघुलक्षणादीन् साक्षाज्जानाति पश्यति ।

इह च केवलज्ञानदर्शनोपयोगचिन्तायां क्रमोपयोगादौ सूरीणामनेकविधा विप्रतिपत्तिः अतः संक्षेपतो विनेयजनानुग्रहाय तत्प्रदर्शनं क्रियत इति, तत्र-केई भणंति जुगवं जाणइ पासइ य केवली णियमा। अन्ने एगंतरियं इच्छंति सुओवदेसेणं॥१॥ अन्ने ण चेव वीसुं दंसणमिच्छंति जिणवरिंदस्स । जं चिय केवलनाणं तंचिय से दंसणं बिंति ॥२॥ गाथाद्वयम्, अस्य व्याख्या-केचन सिद्धसेनाचार्यादयः भणंति, किं?, युगपद्-एकस्मिन्नेव काले जानाति पश्यति च, कः?, केवली, न त्वन्यः, नियमात्-नियमेन ॥ अन्ये जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणप्रभृतयः एकान्तरितं जानाति पश्यति चेत्येवमिच्छान्ति, श्रुतोपदेशेन यथाश्रुतागमानुसारेणेत्यर्थः, अन्ये तु वृद्धाचार्याः न नैव विष्वक् पृथक् तद्दर्शनमिच्छान्ति जिनवरेन्द्रस्य, केवलिन इत्यर्थः, किं तर्हि?, यदेव केवलज्ञानं तदेव 'से' तस्य केवलिनो दर्शनं ब्रुवते, क्षीणावरणस्य देशज्ञानाभाववत् केवलदर्शनाभावादिति भावना, अयं गाथाद्वयार्थः । साम्प्रतं युगपदुपयोगवादिमतप्रदर्शनायाह—जं केवलाइं सादी अपज्जवासियाइं दोवि भणियाइं । ता बिंति केइ जुगवं जाणइ पासइ य सव्वन्नू ॥ ३ ॥ यस्मात् केवलज्ञानदर्शने साद्यपर्यवसिते द्वे अपि भणिते ततः ब्रुवते केचन सि-

॥ ५२ ॥

*** अत्र केवल ज्ञान-दर्शनयो: उपयोगस्य वाद: दर्शयते

प्रत सूत्रांक [२२] गाथा ||५८..||

दीप अनुक्रम [८९]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ५३ ||

द्धसेनाचार्यादयः, किं?, युगपद्-एकस्मिन् काले जानाति पश्यति च, कः?, सर्वज्ञ इति गाथार्थः ॥ इहराऽऽदीणिधणत्तं मिच्छा-वरणक्खयोत्ति व जिणस्स । इयरेतरावरणता अहवा निक्कारणावरणं ॥ ४ ॥ इतरथा अन्यथा आदिनिधनत्वं सादिपर्यवसानत्वं केवलज्ञानदर्शनयोरुत्पत्त्यनन्तरमेव केवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनाभावात्, एवं केवलदर्शनोपयोगकालेऽपि केवलज्ञानाभावात्, तथा मिथ्याऽऽवरणक्षय इति वा जिनस्य, न ह्यपनीतावरणौ द्वौ प्रदीपौ क्रमेण प्रकाश्यं प्रकाशयत इत्यभिप्रायः, तथा इतरेतरावरणता स्वावरणे क्षीणेऽप्यन्यतमभावे अन्यतमाभावादिति भावना, अथवा निक्कारणावरणमित्यकारणमेव अन्यतरोपयोगकालेऽन्यतरस्यावरणं, तथा च सति सर्वदैव भावाभावप्रसङ्गः, तथा चोक्तम्—"नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावानां, कादाचित्कत्वसम्भवः ॥ १ ॥" इति गाथार्थः ॥ तहय असव्वन्नुत्तं असव्वदरिसणप्पसंगो य । एगंतरोवओगे जिणस्स दोसा बहुविहीया ॥ ५ ॥ तथा च सति असर्वज्ञत्वासर्वदर्शित्वप्रसंगश्च, पाक्षिकं वा असर्वज्ञत्वं, यदा सर्वज्ञो न तदा सर्वदर्शी, दर्शनोपयोगाभावाद्, एवं यदा सर्वदर्शी न तदा सर्वज्ञः, ज्ञानोपयोगाभावात्, एवमेकान्तरोपयोगेऽभ्युपगम्यमाने सति जिनस्य-केवलिनो दोषा बहुविधा इति गाथार्थः ॥ एवं परेणोक्ते सत्यागमवाद्याह—भण्णति भिन्नमुहुत्तोवयोगकालेवि तो तिणाणिस्स । मिच्छा छावट्ठी सागराइं तस्स य खओवसमो ॥ ६ ॥ यदुक्तमितरथाऽऽदिनिधनत्वमिति तदसदिति दर्शयति, उपयोगानुपयोगकालापेक्षयैव साद्यपर्यवसितत्वात् केवलज्ञानदर्शनयोरित्यभिप्रायो, न चानार्षमिदं, कथं?, भण्यते-अन्यथा हि भिन्नमुहूर्त्तोपयोगकालेऽपि मत्यादीनां ततस्त्रिज्ञानिनः मिथ्या षट्षष्टिः सागरोपमाणि क्षयोपशमः, प्रतिपादितश्च सूत्रे, न च युगपदेव मत्याद्युपयोगः, एवं क्षायिकोपयोगोऽपि भविष्यति जीवस्वाभाव्यादिति गा-

केवलोपयोगवादः

|| ५३ ||

प्रत सूत्रांक [२२] गाथा ||५८..||

दीप अनुक्रम [८९]

नन्दी-हारिभद्रीयवृत्तौ ||५४||

थाऽभिप्रायः । न च क्षयकार्येण अवश्यमनवरतमेव भवितव्यमिति दर्शयन्नाह–अह णावि एवं ता सुण जहेव खीणंतराइओ
अरहा । संतेवि अंतरायक्खयम्मि पंचप्पगारम्मि ॥ ७ ॥ सततं न देति लहति व भुंजति उवभुंजई व स-
व्वन्नू । कज्जम्मि देति लभति य भुंजंति तहेव इहइंपि ॥ ८ ॥ किंच–दिंतस्स लभंतस्स य भुंजंतस्स व जिणस्स
एस गुणो । खीणंतराइयत्ते जं से विग्घं न संभवइ ॥ ९ ॥ उवउत्तस्सेमेव य णाणम्मि व दंसणम्मि व जिण-
स्स । खीणावरणगुणोऽयं जं कसिणं मुणइ पासइ वा ॥ १० ॥ चो०-पासंतोऽवि न जाणइ जाणं व ण पासती
जइ जिणिंदो । एवं न कदाइवि सो सव्वन्नू सव्वदरिसी य ॥ ११ ॥ पश्यन्नपि न जानाति जानन्वा न पश्यति यदि
जिनेद्रः एवं न कदाचिदप्यसौ सर्वज्ञः सर्वदर्शी वा, युगपदन्यतरोपयोगकालेऽन्यतरोपयोगाभावादिति गाथार्थः ॥ सिद्धान्तवा-
द्याह–जुगवमजाणंतोऽवि हु चउहिवि णाणेहिं जहेव चउणाणी। भण्णइ तहेव अरहा सव्वन्नू सव्वदरिसी य ॥१२॥
इयं तु निगदसिद्धैव, नवरं क्षायिकभावमाश्रित्येति गाथार्थः ॥ पुनरप्याह—तुल्ले उभयावरणक्खयम्मि पुव्वतरमुब्भवो
कस्स? । दुविहुवयोगाभावे जिणस्स जुगवंति चोदेति ॥ १३ ॥ तुल्ये उभयावरणक्षये केवलज्ञानदर्शनावरणक्षये पूर्व-
तरं प्रथमतरमुद्भवः—उत्पादः कस्य?, यदि ज्ञानस्य स किंनिबन्धन इति वाच्यं, तदावरणक्षयनिबन्धन इति चेत् दर्शनेऽपि
तुल्य इति तस्याप्युद्भवप्रसंगः, एवं दर्शनेऽपि वाच्यं, अतः स्वावरणक्षयेऽपि दर्शनाभाववत् ज्ञानस्याप्यभावप्रसंगः विपर्ययो वा,
एवं-द्विविधोपयोगाभावे जिनस्य युगपदिति चोदयति, अयं गाथार्थः ॥ अत्र सिद्धान्तवाद्याह—भण्णति ण एस नियमो जु-
गवुप्पन्नेण जुगवमेवेह । होयव्वं उवओगेण एत्थ सुण ताव दिट्ठंतं ॥ १४ ॥ जह जुगवुप्पत्तीयवि सुत्ते सम्मत्त-

केवलोप-योगवादः ||५४||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [२२] गाथा ||५९||

दीप अनुक्रम [९०]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

मतिसुतादीणं । णत्थि जुगवोवयोगो सव्वेसु तहेव केवलिणो ॥ १५ ॥ भणियंपि य पन्नत्तीपन्नवणादीसु जह जि-
णो समयं । जं जाणती न पासइ तमणुरयणप्पभादीणं ॥ १६ ॥ इदं गाथात्रयमपि प्रकटार्थम् । अधुना ये केवलज्ञा- केवलज्ञानं
नदर्शनाभेदवादिनस्तन्मतमुपन्यस्यन्नाह—जइ किर खीणावरणे देसन्नाणाण संभवो न जिणे । उभयावरणातीते त-
॥ ५८ ॥ ह केवलदंसणस्सावि ॥ १७ ॥ निगदसिद्धा । सिद्धान्तवाद्याह—देसन्नाणोवरमे जह केवलणाणसंभवो भणिओ । देस-
दंसणविगमे तह केवलदंसणं होउ ॥ १८ ॥ अह देसणाणदंसणविगमे तुह केवलं मयं णाणं । ण मतं केवलदंस-
णमेच्छामेत्तं णणु तवेयं ॥१९॥ भण्णइ जहोहिणाणी जाणइ व पासइ व भासितं सुत्ते । न य णाम ओहिदंसणणाणे-
गत्तं तह इमंपि ॥ २० ॥ जह पासइ तह पासतु पासति सो जेण दंसणं तं से । जाणाति य जेण अरहा तं से
णाणंति वत्तव्वं ॥ २१ ॥ स्वपक्षसमर्थनायैव सिद्धान्तवाद्याह—णाणम्मि दंसणम्मि य एत्तो एगतरयम्मि उवउत्तो ।
सव्वस्स केवलिस्सा जुगवं दो णत्थि उवओगा ॥ २२ ॥ उवओगो एगयरो पणुवीसतिमे सते सिणायस्स ।
भणिओ वियडत्थो च्चिय छट्ठुद्देसे विसेसेउं ॥ २३ ॥ गाथाद्वयमपि निगदसिद्धं, नवरं भगवत्यां पंचविंशतितमे शतेऽधि-
कारोपलक्षिते 'सिणायस्स' त्ति स्नातकस्य केवलिनः । सिद्धान्तवाद्यनुद्धतत्वमागमभक्तिं च परां ख्यापयन्नाह—कस्स व
णाणुमतमिणं जिणस्स जदि होज्ज दोवि उवओगा ? । णूणं ण होंति जुगवं जेण णिसिद्धा सुते बहुसो ॥ २४ ॥ ॥ ५५ ॥
निगदसिद्धैवेत्यलं प्रसंगेन, प्रकृतं प्रस्तुमः ।

'अह'० गाहा ॥(५९--१३४)॥ इह मनःपर्यायज्ञानानन्तरं सूत्रक्रमोद्देशतः शुद्धिलाभतश्च प्राक्केवलज्ञानमुक्तं, तदुपन्यस्तय-

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [२३] गाथा ||६०||

दीप अनुक्रम [९१-९२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ५६ ॥

केवलज्ञानं

इत्यतस्तदर्थोऽयमथशब्दः, उक्तं च-"अथशब्दः प्रक्रियाप्रश्नानन्तर्य्यमंगलोपन्यासप्रतिवचनसमुच्चयेषु' सर्वाणि च तानि द्रव्याणि सर्वद्रव्याणि जीवाजीवलक्षणानि तेषां परिणामाः—प्रयोगविश्रसोभयाख्या उत्पादादयः सर्वद्रव्यपरिणामास्तेषां भावः—सत्ता स्वलक्षणमित्यनर्थान्तरं तस्य विशेषेण ज्ञापनं विज्ञप्तिः विज्ञानं वा विज्ञप्तिः, तत्र भेदोपचारात्तस्या विज्ञप्तेः—परिच्छित्तेः कारणं सर्वद्रव्यपरिणामभावविज्ञप्तिकारणं, अथवा विज्ञप्तिरेव कारणं विज्ञप्तिकारणं, अत एव सर्वक्षेत्रकालविषयं तत्, क्षेत्रादीनामपि द्रव्यत्वात्, तच्च ज्ञेयानन्तत्वादनन्तं, शश्वद्भावाच्छाश्वतं, सदोपयोगादिति भावार्थः, प्रतिपतनशीलं प्रतिपाति न प्रतिपाति अप्रतिपाति, सदाऽवस्थितमित्यर्थः, आह—यच्छाश्वतं तदप्रतिपात्येवातः किं विशेषणेनेति?, उच्यते, मा भूद् यावद्भवति तावच्छाश्वतमनवरतमेव भवतीति प्रतिपत्तिः, न पुनरवध्यादिवदन्यथेत्यतो विशेषणमित्यनवरतं भवति सर्वकालं चेति, अथवैकपदव्यभिचारेऽपि विशेषणविशेष्यभावो भवतीति ज्ञापनार्थं, तथाहि—शाश्वतमप्रतिपात्येव, अप्रतिपाति तु शाश्वतमशाश्वतं वा, अप्रतिपात्यवधेरप्यशाश्वतत्वादिति, एकविधम्-एकप्रकारं आवरणाभावात् क्षयस्यैकरूपत्वात्, केवलं-मत्यादिनिरपेक्षं, केवलं च तज्ज्ञानं चेति गाथार्थः ॥ इह तीर्थकृत् समुपजातकेवलः सत्त्वानुग्रहार्थं देशनां करोति, तीर्थकरनामकर्मोदयात्, ततश्च ध्वनेर्द्रव्यश्रुतरूपत्वात्तस्य च भावश्रुतपूर्वकत्वात् श्रुतज्ञानसम्भवादनिष्टापत्तिरिति मा भून्मतिमोहोऽव्युत्पन्नबुद्धीनामित्यतस्तद्विनिवृत्त्यर्थमाह— ॥ ५६ ॥

'केवल०' गाहा ॥ (* ६०—२३सू० १३९) ॥ इह तीर्थकरः केवलज्ञानेनार्थान्-धर्मास्तिकायादीन् मूर्त्तामूर्त्तान् अभिलाप्यानभिलाप्यान् ज्ञात्वा विनिश्चित्य केवलज्ञानेनैव ज्ञात्वा, नतु श्रुतज्ञानेन, तस्य क्षायोपशमिकत्वात्, केवलिनश्च तदभावात्, सर्वशुद्धौ देशशुध्ध्यभावादित्यर्थः 'तत्र' तेषामर्थानां मध्ये प्रज्ञापनं प्रज्ञापना तस्या योग्याः प्रज्ञापनायोग्याः तान् भाषते-तानेव वक्ति,

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [२४] गाथा ||६०||

दीप अनुक्रम [९३]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ५७ ||

मतिश्रुत-योर्भेदः

नेतरानीति, प्रज्ञापनीयानिति न सर्वानेव भाषतेऽनन्तत्वाद् आयुषः परिमितत्त्वात्, किं तर्हि?, योग्यानेव, गृहीतृशक्त्यपेक्षया, यो हि यावतां योग्य इति, तत्र केवलज्ञानोपलब्धार्थाभिधायकः शब्दराशिः प्रोच्यमानस्तस्य भगवतो वाग्योग एव भवति, न श्रुतं, नामकर्मोदयनिबन्धनत्वात्, श्रुतस्य च क्षायोपशमिकत्वात्, स च श्रुतं भवति 'शेषं' शेषमित्यप्रधानं, एतदुक्तं भवति--श्रोतॄणां श्रुतग्रन्थानुसारि भावश्रुतनिबन्धनत्वाच्छेषम्-अप्रधानं द्रव्यश्रुतमित्यर्थः, अन्ये त्वेवं पठन्ति-'वइजोग सुयं हवइ तेसिं'स वाग्योगः श्रुतं भवति तेषां श्रोतॄणां, भावश्रुतकारणत्वादित्यभिप्रायः, अथवा वाग्योगः श्रुतं द्रव्यश्रुतमेवेति गाथार्थः। 'से तं' इत्यादि निगमनम्। तदेतत् केवलज्ञानं, तदेतत्प्रत्यक्षम्। एवं प्रत्यक्षे प्रतिपादिते सति परोक्षस्वरूपमनवगच्छन्नाह चोदकः—

'से किं त' मित्यादि ||(२४-१४०)|| अथ किं तत् परोक्षं ?, परोक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानपरोक्षं च श्रुतज्ञानपरोक्षं च, चौ पूर्ववत्, अनयोश्चेत्थं क्रमोपन्यासे प्रयोजनमुक्तमेव ॥ साम्प्रतं स्वाम्यभेदप्रतिपादनायाह--'जत्थ आभिणिबोहियणाण'मित्यादि, यत्र पुरुषे इन्द्रियनोइन्द्रियक्षयोपशमे वा आभिनिबोधिकज्ञानं तत्रैव पुरुषादौ श्रुतज्ञानं, तथा यत्र श्रुतज्ञानं तत्राभिनिबोधिकज्ञानम्। आह—यत्राभिनिबोधिकं ज्ञानं तत्र श्रुतज्ञानमित्युक्ते यत्र श्रुतज्ञानं तत्राभिनिबोधिकज्ञानमिति गम्यत एवेत्यतः किमनेनोक्तेनेति?, अत्रोच्यते, नियमतो न गम्यत इत्यतो नियमार्थं, तथा चाह-'दोवि एयाइं' इत्यादि, द्वे अप्येते-आभिनिबोधिकश्रुते अन्योऽन्यानुगते-परस्परं प्रतिबद्धे, स्यादेतद्-एवं सत्यभेद एवास्त्वनयोरित्याशङ्क्याह-'तहवि पुणो' इत्यादि, तथापि पुनराचार्याः नानात्वं-भेदं प्रज्ञापयन्ति प्ररूपयन्ति, कथं ?, लक्षणभेदाद्, दृष्टश्चान्योऽन्यानुगतयोरप्येकाकाशस्थयोर्धर्माधर्मास्तिकाययोर्लक्षणभेदाद्भेद इति, तत्र यो हि गतिपरिणामपरिणतयोर्जीवपुद्गलयोर्गत्युपष्टम्भहेतुर्जलमिव झषस्य स || ५७ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** अथ परोक्षज्ञान-भेदे 'मतिज्ञान' वर्णयते

प्रत
सूत्रांक
[२४]
गाथा
||६०||

दीप
अनुक्रम
[९३]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ ५८ ॥

मतिश्रुतयो
भेदः

खल्वसंख्येयप्रदेशात्मकोऽमूर्त्तो धर्मास्तिकाय इति, तथा यः स्थितिपरिणामपरिणतयोर्जीवपुद्गलयोरेव स्थित्युपष्टम्भहेतुर्विवक्षया क्षितिरिव झषस्य स खल्वसंख्येयप्रदेशात्मकोऽमूर्त्त एवाधर्मास्तिकाय इति, एवमाभिनिबोधिकश्रुतयोरपि लक्षणभेदाद्भेदः, तथा चाह–'अभिणिबुज्झइ' इत्यादि, अभिनिबुध्यत इत्याभिनिबोधिकं–आत्मनः परिणामविशेषः, एवं शृणोतीति श्रुतं–आत्मन एव परिणामविशेष इति, एतदुक्तं भवति–यदिन्द्रियमनोनिमित्तमात्मनो विज्ञानं श्रुतग्रन्थानुसारेणोपजायते तत् श्रुतं, शेषमिन्द्रियमनोनिमित्तमाभिनिबोधिकमिति । इत्थं लक्षणभेदाद्भेदमभिधायाधुना प्रकारान्तरेण भेदमभिधित्सुराह-'**मतिपुव्वं सुतं, ण मती सुयपुव्विया**' 'पृ पालनपूरणयो'रित्येतस्य पूर्यते प्राप्यते पाल्यते वाऽनेन कार्यमिति पूर्वं-कारणं, मतिः पूर्वमस्येति मतिपूर्वं, श्रुतं-श्रुतज्ञानं, तथा चेदं मत्या पूर्यते प्राप्यते पाल्यते वा, अन्यथा प्रणश्यतीत्यर्थः, न मतिः श्रुतपूर्वेत्ययं महान् भेद इति ॥ अत्राह-मतिश्रुतयोर्युगपदेव सम्यक्त्वावाप्तौ भाव उक्तः, अज्ञानयोरपि विगमः, तत् कथं मतिपूर्वं श्रुतमिति ?, किंच–मतिपूर्वकत्वेऽभ्युपगम्यमाने सति मतिज्ञानभावेऽपि तत्काले श्रुतमज्ञानं प्राप्नोति, अनार्षं चेदमिति, अत्रोच्यते, ननु लब्धिं प्रति मतिश्रुते समकाले भवतः, न तूपयोगोऽनयोः समकाले इति मतिपूर्वं श्रुतं, इह पुनः को भावार्थः ?-श्रुतोपयोगो मतिप्रभवः, यतो नासंचिन्त्य मत्या श्रुतग्रन्थानुसारि विज्ञानमुत्पद्यते । आह-एवं मतिरपि श्रुतपूर्वा भवत्येव, तथाहि-शब्दं श्रुत्वा या मतिरुत्पद्यते सा श्रुतपूर्वेति प्रतीतं, अतो न विशेषो, यथा मतिपूर्वं श्रुतं तथा मतिरपि श्रुतपूर्वेति, अत्रोच्यते, ननु सा द्रव्यश्रुतोद्भवा वर्त्तते, इह तु न मतिः श्रुतपूर्वेति, का भावना ?, भावश्रुतात् सकाशात् मतिर्नास्तीति, यद्वा कार्यतया निषिध्यते, न पुनः क्रमेण, क्रमेण तु श्रुतोपयोगात् च्युतस्य मत्यवस्थानमिष्यत एवेत्यलं प्रसङ्गेन, न चैतत् स्वमनीषिकयोच्यते, यतोऽभ्यधायि भाष्यकृता–"णाणाणऽण्णाणाणि य समकालाइं यतो

॥ ५८ ॥

प्रत सूत्रांक [२५] गाथा ||६०..||

दीप अनुक्रम [९४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ॥ ५९ ॥

मति-श्रुतयो-र्ज्ञाना ज्ञानता

मइसुयाइं । तो न सुयं मतिपुव्वं मतिणाणे वा सुयऽण्णाणं ॥ १ ॥ इह लद्धिमइसुयाइं समकालाइं न तूवयोगो सिं । मतिपुव्वं सुय-मिह पुण सुतोपयोगो मतिप्पभवो ॥ २ ॥ सोऊण जा मती ते सुयपुव्वत्ति तेण ण विसेसो । सा दव्वसुयप्पभवा भावसुयाओ मती नत्थि ॥ ३ ॥ कज्जतया ण तु कमसो कमेण को वा मतिं निवारेइ ? । जं तत्थावत्थाणं चुतस्स सुत्तोवयोगाओ ॥४॥" इतश्च मतिश्रुतयोर्भेदः, भेदभेदात्, तथाहि-अवग्रहादिभेदादष्टाविंशतिविधं मतिज्ञानं, अङ्गप्रविष्टाद्यनेकभेदभिन्नं च श्रुतज्ञानं, इन्द्रियोप-योगलाभतो उक्तो (० लब्धिविभागतो) वा, उक्तञ्च--"सोइंदिओवलद्धी होइ सुतं सेसयं तु मतिणाणं । मोत्तूणं दव्वसुयं अक्खरलंभो य सेसेसु ॥१॥" इतश्च भेदः, अनक्षरमपि मतिज्ञानं, अक्षरानुगतं च श्रुतज्ञानमिति, अथवाऽऽत्मप्रत्यायकं मतिज्ञानं स्वपरप्रत्यायकं श्रुतज्ञानम्, आवरणभेदाच्च भेद इत्यलं अतिप्रसङ्गेन, इह च यथा मतिश्रुतयोः कार्यकारणभेदान्मिथो भेदस्तथा सम्यग्मिथ्यादर्शनपरिग्रहविशेषात् स्वरूपतोऽपि भेद इति दर्शयन्नाह--

'अविसेसिता' इत्यादि ॥'(२५-१४२) ॥ अविशेषिता मतिः सामान्येनैव मतिज्ञानं मत्यज्ञानं च, सामान्येनोभयत्रापि मतिशब्दप्रवृत्तेः, विशेषिता मतिः स्वामिविशेषेण सम्यग्दृष्टेर्मतिर्मतिज्ञानं, निश्चयनयदर्शनेन स्वकार्यप्रसाधकत्वात्, मिथ्यादृष्टेर्मतिः मत्यज्ञानं, तत्त्वतः स्वफलरहितत्वादित्यर्थः, एवं श्रुतसूत्रमपि व्याख्येयम् । आह--क्षयोपशमादिकारणाभेदे घटादिपरिच्छेदकार्याभेदे च कथं मिथ्यादृष्टेरज्ञाने इति, तथा च मिथ्यादृष्टेरपि क्षयोपशमादेव मतिश्रुतप्रवृत्तिः, तथोर्ध्वादिलक्षणाकारमेव घटादिसंवेदनमिति, अत्रोच्यते, मिथ्यादृष्टेरज्ञाने मतिश्रुते, सदसतोरविशेषादुन्मत्तकवद्, उक्तं च भाष्यकारेण—सदसदविसेसणाओ भवहेउ-जहिच्छिओवलंभाओ । णाणफलाभावातो मिच्छादिट्ठिस्स अन्नाणं ॥ १ ॥ विनेयजनानुग्रहार्थमियं लेशतो व्याख्यायत ॥ ५९ ॥

प्रत सूत्रांक [२६] गाथा ||६१||

दीप अनुक्रम [९५-९६]

इति, मिथ्यादृष्टिः कथंचित् सन्तमपि पुरुषे देवादिधर्मं न प्रतिपद्यते, पुरुष एवेत्यभ्युपगमात् , तथा असन्तमपि घटादिधर्मं प्रतिपद्यते, अस्त्येवेत्यभ्युपगमात् , अतः सदसतोरविशेष इति, अतश्च मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते अज्ञाने, भवहेतुत्वाच्च मिथ्यादर्शनवत्, इतश्चाज्ञानं यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् , इतश्चाज्ञानं फलाभावादन्धप्रदीपवत्, ज्ञानस्य हि फलं विरतिः, सा च मिथ्यादृष्टेर्न विद्यते इत्यलं प्रसंगेन, प्रकृतं प्रस्तुमः, इह मतिपूर्वं श्रुतमितिकृत्वा मतिज्ञानमेवाधिकृत्य प्रश्नसूत्रमाह–

'से किं त'मित्यादि ॥(२६-१४४)॥ अत्र निर्वचनं-द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-श्रुतनिश्रितं चाश्रुतनिश्रितं च, चौ पूर्ववत्, श्रुतमिह सामायिकादि लोकबिन्दुसारान्तं द्रव्यश्रुतं गृह्यते, तदनुसारेण श्रुतपरिकर्मितमतेस्तदपेक्षमेव च उत्पादकाले यत्तु तन्निरपेक्षमेवोत्पद्यते तत् श्रुतनिश्रितं अवग्रहादि, यत्तु तन्निरपेक्षं तथाविधक्षयोपशमप्रभवमेव वर्त्तते तदश्रुतनिश्रितं-औत्पत्तिक्यादि ॥ आह-इदमप्यवग्रहादिरूपमेव, सत्यं, किन्तु श्रुतानुसारमन्तरेणोत्पत्तेर्भेदेनोक्तं । तत्राल्पतरवक्तव्यत्वादश्रुतनिश्रितमतिज्ञानप्रतिपादनायाह-'से किं त-'मित्यादि, अत्र

अश्रुतनिश्रितामतिः

उप्पत्तिया०गाहा॥(*६१-१४४)॥उत्पत्तिरेव प्रयोजनं यस्याः सा औत्पत्तिकी, आह-क्षयोपशमः प्रयोजनमस्याः, सत्यं, किन्तु स खल्वन्तरंगत्वात् सर्वबुद्धिसाधारण इति न विवक्ष्यते, न चान्यच्छास्त्रस्वकर्माभ्यासादिकमपेक्षत इति, विनयो-गुरुशुश्रूषा स कारणमस्यास्तत्प्रधाना वा वैनयिकी, अनाचार्यकं कर्म साचार्यकं शिल्पं नित्यव्यापारः कर्म कादाचित्कं शिल्पं कर्मजेति कर्मणो वा जाता कर्मजा, परि समन्तात् नमनं परिणामः सुदीर्घकालपूर्वापरार्थावलोकनादिजन्य आत्मधर्म इत्यर्थः स कारणमस्यास्तत्प्रधाना ॥ ६० ॥

*** अत्र औत्पातिकी आदि बुद्धे: वर्णनं आरभ्यते

प्रत सूत्रांक [२६] गाथा ||६२-६६||

दीप अनुक्रम [९७-१००]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ६१ ॥

बुद्धिचतुष्कं

पारिणामिकी। बुध्यते अनयेति बुद्धिर्मतिरित्यर्थः, सा चतुर्विधोक्ता तीर्थकरगणधरैः, किमिति?, यस्मात् पंचमी नोपलभ्यते केवलिनाऽपि,असत्त्वादिति गाथार्थः॥ औत्पत्तिक्या लक्षणं प्रतिपादयन्नाह-पुव्व०गाहा॥(*६२-१४४)॥पूर्वमिति बुद्ध्युत्पादात् प्राक् स्वयमदृष्टः अन्यतश्चाश्रुतः अवेदितो मनसाऽप्यनालोचितः तस्मिन्नेव क्षणे विशुद्धो यथावस्थितः गृहीतोऽवधारितः अर्थोऽभिप्रेतपदार्थो यया सा तथा, इहैकान्तिकमिहपरलोकाविरुद्धं फलान्तराबाधितं चाव्याहतमुच्यते, फलं-प्रयोजनं, अव्याहतं च तत्फलं च २ योगोऽस्यास्तीति योगिनी अव्याहतफलेन योगिनी २, अन्ये पठन्ति-अव्याहतफलयोगा अव्याहतफलेन योगोऽस्याः सा अव्याहतफलयोगा बुद्धिः औत्पत्तिकी नामेति गाथार्थः ॥ साम्प्रतं विनेयजनानुग्रहायास्या एव स्वरूपप्रतिपादनार्थमुदाहरणानि प्रतिपादयन्नाह-

भरहसिल पणिय० ॥ *६३ ॥ भरह० ॥ *६४ ॥ महुसित्थ ॥ *६५ ॥ (१४४) गाहाओ, आसामर्थः कथानकेभ्य एवावसेयः, तानि चावसरप्राप्तान्यपि गुरुनियोगान्न ब्रूमः, किन्त्वावश्यके वक्ष्यामः, अधुना वैनयिक्या लक्षणं प्रतिपादयन्नाह-

भरणित्थ० गाहा ॥(*६६-१५९)॥ इहातिगुरु कार्यं दुर्निर्वहत्वाद्भर इव भरः तन्निस्तरणे समर्था भरनिस्तरणसमर्था, त्रयो वर्गास्त्रिवर्गमिति लोकरूढेर्धर्मार्थकामाः तदर्जनपरोपायप्रतिपादननिबन्धनं सूत्रं, तदन्वाख्यानं त्वर्थः पेयालं प्रमाणं सारो वा त्रिवर्गसूत्रार्थयोर्गृहीतं प्रमाणं सारो वा यया सा तथाविधा, अथवा त्रिवर्गः-त्रैलोक्यं, आह-त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वे सत्यश्रुतनिश्रितत्वं विरुध्यत इति, न हि श्रुताभ्यासमन्तरेण त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वं सम्भवति, अत्रोच्यते, इह प्रायोवृत्तिमंगीकृत्याश्रुतनिश्रितभावेऽपि न कश्चिद्दोष इति, उभयलोकफलवती ऐहिकामुष्मिकफलवती विनयसमुत्था विनयोद्भवा भवति बुद्धिरिति गाथार्थः ॥ अस्या ॥ ६१ ॥
एव विनेयजनानुग्रहार्थं उदाहरणैः स्वरूपमुपदर्शयन्नाह–

प्रत सूत्रांक [२६] गाथा ||६७-७१||

दीप अनुक्रम [१०१-१०५]

णिमित्ति०गाहा ॥*६७॥ सीता०गाहा॥(*६८-१५९)॥गाथाद्वयार्थः कथानकेभ्य एवावसेयः, तानि चोत्तरत्र वक्ष्यामः। साम्प्रतं कर्मजाया बुद्धेर्लक्षणं प्रतिपादयन्नाह–

बुद्धिचतुष्कं

उवयोग०गाहा॥(*६९-१५९)॥ उपयोजनमुपयोगो-विवक्षिते कर्मणि मनसोऽभिनिवेशः सारः-तस्यैव कर्मणः परमार्थः, उपयोगेन दृष्टः सारो ययेति समासः, अभिनिवेशोपलब्धकर्मपरमार्थेत्यर्थः, कर्मणि प्रसंगः २, प्रसंगः-अभ्यासः, परिघोलनं-विचारः, कर्मप्रसंगपरिघोलनाभ्यां विशाला, अभ्यासविचारविस्तीर्णेति भावार्थः, साधु कृतमिति सुष्टु कृतमिति विद्वद्भ्यः प्रशंसा-साधुकारः तेन फलवतीति समासः, साधुकारेण वा शेषमपि फलं यस्याः सा तथा, कर्मसमुत्था कर्मोद्भवा भवति बुद्धिरिति गाथार्थः॥ अस्या अपि विनेयवर्गानुकम्पयोदाहरणैः स्वरूपमुपदर्शयन्नाह—

हेरण्णिए गाहा ॥(*७०-१६४)॥ अस्या अप्यर्थं वक्ष्यामः॥ साम्प्रतं पारिणामिक्या लक्षणं प्रतिपादयन्नाह—

अणुमाण० गाहा ॥(*७१-१६५)॥ 'अनुमानहेतुदृष्टान्तैः' साध्यमर्थं साधयतीति अनुमानहेतुदृष्टान्तसाधिका, इह लिङ्गज्ञानमनुमानं, स्वार्थमित्यर्थः, तत्प्रतिपादकं वचो हेतुः, परार्थमित्यर्थः, अथवा ज्ञापकमनुमानं, कारको हेतुः, दृष्टमर्थमन्तं नयतीति दृष्टान्तः, आह–अनुमानग्रहणादेव दृष्टान्तस्य गतत्वादलमुपन्यासेन, न, अनुमानस्य तत्त्वत एकलक्षणत्वात्, उक्तं च-"अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण कि"मित्यादि। साध्योपमाभूतश्च दृष्टान्तः, उक्तञ्च-"यः साध्यस्योपमाभूतस्स दृष्टान्त" इति, कालकृतो देहावस्थाविशेषो वय इत्युच्यते, तद्विपाकेन परिणामः-पुष्टता यस्याः सा तथाविधा, हितम्-अभ्युदयस्तत्कारणं वा निःश्रेयसं-

प्रत सूत्रांक [२७-२८] गाथा ||७२-७४||

दीप अनुक्रम [१०६-११२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ६३ ॥

मतेर्भेदाः

मोक्षस्तन्निबन्धनं वा हितनिश्रेयसाभ्यां फलवती बुद्धिः परिणामिकीति गाथार्थः ॥ अस्या अपि शिष्यगणहितायोदाहरणैः स्वरूपं दर्शयन्नाह—

अलए० गाहा ॥(*७२-१६५)॥ खमए० गाहा ॥(*७३-१६५)॥ चलणा० गाहा ॥ (*७४-१६५) ॥ आसामर्थः कथानकेभ्य एवावसेयः, तानि चान्यत्र वक्ष्यामः 'से तं' इत्यादि, तदेतदश्रुतनिश्रितम्

'से किं त'मित्यादि, (२७-१६८) चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अवग्रह ईहा अपायो धारणा, अवग्रहणमवग्रहः-सामान्यमात्रानिर्दिश्यार्थग्रहणमित्यर्थः, तथा ईहनमीहा, सदर्थपर्यालोचनचेष्टेत्यर्थः, एतदुक्तं भवति-अवग्रहादुत्तीर्णः अपायात् पूर्वः सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थविशेषत्यागाभिमुखश्च प्रायो मधुरत्वादयः शङ्खादिशब्दधर्मा अत्र घटन्ते, न खरकर्कशनिष्ठुरतादयः शार्ङ्गादिशब्दधर्मा इति मतिविशेष ईहेति, तथा तदर्थाध्यवसायोऽपायः, निर्णयो निश्चयोऽवगम इत्यनर्थान्तरं, एतदुक्तं भवति-शांख एवायं शार्ङ्ग एव वेत्याद्यवधारणात्मकः प्रत्ययोऽपाय इति, तथा तदर्थविशेषधरणं धारणा, अविच्युतिस्मृतिवासनारूपा ॥

'से किं त'मित्यादि ॥(२८-१६८) ॥) अथ कोऽयमवग्रहो?, २ द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अर्थावग्रहश्च व्यञ्जनावग्रहश्च, अर्य्यत इत्यर्थः, अर्थस्यावग्रहोऽर्थावग्रहः, सकलविशेषनिरपेक्षानिर्देश्यार्थग्रहणमेकसामायिकमिति भावार्थः, व्यज्यतेऽनेनार्थः प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जनं, तच्चोपकरणेन्द्रियं शब्दादिपरिणतद्रव्यसङ्घातो वा, ततश्च व्यञ्जनेन—उपकरणेंद्रियेण व्यञ्जनानां-शब्दादिपरिणतद्रव्याणामवग्रहो व्यञ्जनावग्रहः, अथार्थावग्रहस्य तु लक्ष्यत्वात् सकलेन्द्रियार्थव्यापकत्वाच्चेतरस्य । ॥ ६३ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** अथ मतेः अवग्रह-आदि भेदानां वर्णनं आरभ्यते

प्रत सूत्रांक [२९-३१] गाथा ||७४..||

दीप अनुक्रम [११३-११५]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ६४ ||

अवग्रहै-कार्थता

'से किं त'मित्यादि (२९-१६२) अथ कोऽयं व्यञ्जनावग्रहः इत्यत्र पुनरुत्पत्तिक्रम एवाश्रितो यथासम्भवमिति सुश्लिष्टमेतदिति, प्रकृतमुच्यते—व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियव्यञ्जनावग्रह इत्यादि सूत्रसिद्धं। आह-पञ्चेन्द्रियमनःसद्भावे सति किमित्ययं चतुर्विध इति ?, अत्रोच्यते, नयनमनसोरप्राप्तकारित्वाद्,अप्राप्तकारित्वं च विषयकृतानुग्रहोपघातशून्यत्वात्, प्राप्तकारित्वे पुनरनलजलशूलाद्यालोकने दहनक्लेदनपाटनादयः स्युः, अत्र च विषयदेशं गत्वा न पश्यति, प्राप्तं चार्थं नालम्बत इत्येतावन्नियम्यते, मूर्तिमता पुनः प्राप्तेन भवत एवानुग्रहोपघातौ भास्करकिरणादिनेति, अन्यस्त्वाह-व्यवहितार्थानुपलब्धेरनुमानात् प्राप्तकारित्वं लोचनस्येति, एतदयुक्तं, नैकान्तिकत्वाद्, रुचोऽभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः, स्यादेतत्-नायना रश्मयो निर्गत्य तमर्थं गृह्णन्तीति दर्शने रश्मीनां तैजसत्वात्, तेजोद्रव्यैरप्रतिस्खलनाददोष इति, एतदप्ययुक्तं, महाज्वालादौ प्रतिस्खलनोपलब्धेरित्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते ग्रन्थविस्तरभयाद्गमनिकामात्रमेतदिति।

'से किं त'मित्यादि ॥* ३०–१७३॥ अथ कोऽयमर्थावग्रहः?, अर्थावग्रहः षड्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रह इत्यादि सूत्रसिद्धं यावत्।

'तस्स णं इमे' इत्यादि ॥ * ३१—१७४ ॥ तस्यावग्रहस्यामूनि, णं पूर्ववत्, अवग्रहसामान्यापेक्षयैकार्थिकानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि पञ्च नामधेयानि भवन्ति, घोषा उदात्तादयः कादीनि व्यञ्जनानि, नामैव नामधेयं, अवग्रहविशेषापेक्षया तु कथंचिद् भिन्नार्थानि, त्रिविधश्चावग्रहः—सामान्यावग्रहो विशेषावग्रहः विशेषसामान्यार्थावग्रहश्चेति, तत्र भिन्नार्थता निदर्श्यते— || ६४ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [३१-३२] गाथा ||७४..||

दीप अनुक्रम [११५-११६]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ६५ ||

ईहापाय-पर्यायाः

'तंजहा—ओगिण्हणते' त्यादि, अवगृह्यतेऽनेनेति अवग्रहणं, करणे ल्युट्, व्यञ्जनावग्रहप्रथमसमयप्रविष्टशब्दादिद्रव्यादानपरिणाम इत्यर्थस्तद्भावः अवग्रहणता, धार्यतेऽनेनेति धारणं उप-सामीप्येन धारणं उपधारणं व्यञ्जनावग्रहाद्वाया आ(द्या)दिसमयेऽवसानान्तं प्रतिसमयमेव शब्दादिद्रव्यादानधारणपरिणाम इति भावना, तद्भाव उपधारणता, श्रूयतेऽनेनेति श्रवणं एकसामायिकसामान्यार्थावग्रहावबोधपरिणाम इत्युक्तं भवति तद्भावः श्रवणता, अवलम्बत इत्यवलम्बनं, 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति वचनात् कर्मणि ल्युट्. तद्भावः अवलम्बनता -विशेषसामान्यार्थावग्रह इवि भावार्थः, तथा हि उत्तरोत्तरधर्मजिज्ञासायां सत्यां शब्दादिज्ञानमेवावलम्ब्येहादयः प्रवर्त्तन्ते—किमयं शांखः किं वा शाङ्र्ग इत्यतस्तदनन्तरमेवेहादिप्रवृत्तेर्विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमिति, एवमुत्तरोत्तरधर्मजिज्ञासायां सत्यां विशेषसामान्यार्थावग्रहेषु मर्यादया धावतो. मेधोच्यते, यावदधिगच्छाति, यथा-शांखः स किं मन्द्रः किं वा तार इत्यादि, यत्र व्यञ्जनावग्रहो नास्ति तत्राद्यभेदद्वयाभाव इति । 'से तं उग्गहे' सोऽयमवग्रहः ।

'से किं त' मित्यादि, सूत्रम् ॥ ३२-१७५)॥ निगदसिद्धं यावत् आभोगनता ईहा, अर्थावग्रहसमयसमनन्तरमेव सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमालोचनमाभोगनमुच्यते तद्भाव आभोगनता, मृग्यतेऽनेन परिणामकरणेनेति मार्गणं, सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमेव तदूर्ध्वमन्वयव्यतिरेकधर्मान्वेषणमिति हृदयं, तद्भावो मार्गणता, एवमन्विष्यतेऽनेनेति गवेषणं. तत ऊर्ध्वं सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमेव व्यतिरेकधर्मपरित्यागतोऽन्वयधर्माध्यासेनालोचनमिति गर्भः, तद्भावो गवेषणता, ततो मुहुर्मुहुः क्षयोपशमविशेषतः स्वधर्मानुगतसद्भूतार्थविशेषचिन्तनं चिन्ता, विमर्षणं विमर्षः-क्षयोपशमविशेषादेवोर्ध्वं स्पष्टतरावबोधतः सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमेव व्यतिरेकधर्मपरित्यागतोऽन्वयधर्मालोचनं विमर्षः, नित्यानित्यादिद्रव्यभावालोचनमित्यन्ये । 'से तं ईहा' ।

|| ६५ ||

प्रत सूत्रांक [३३-३४] गाथा ||७४..||

दीप अनुक्रम [११७-११८]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ६६ ||

धारणा-पर्यायाः अवग्रहा-दिकालः

'से किं त' मित्यादि ||(३३-१७६)|| सूत्रसिद्धं यावदावर्त्तनता, वर्त्यते अनेनेति वर्त्तनं-क्षयोपशमकरणमेव ईहाभावनिवृत्त्य-भिमुखस्यापायभावप्रतिपत्त्यभिमुखस्य चार्थविशेषावबोधविशेषस्या-मर्यादया वर्त्तनमावर्त्तनं तद्भावः आवर्त्तनता, ततः प्रतिपत्त्या(प्रतीपमा-) वर्त्तनं प्रत्यावर्त्तनं, अर्थविशेष एव विवक्षितापायप्रत्यासन्नतरबोधविशेषाणां मुहुर्मुहुर्वर्त्तनमित्यर्थः, तद्भावः प्रत्यावर्त्तनता, अप अयः अपायः विशेषतः सङ्कलनेन निश्चयो निर्णयोऽवगम इत्यनर्थान्तरं, सर्वथेहाभावाभिवृत्तस्यावधारणावधारितमर्थमवगच्छतोऽपाय इति भावार्थः, ततस्तमेवावधारितमर्थं क्षयोपशमविशेषात् स्थिरतया पुनः पुनः स्पष्टतरमेव बुध्यमानस्य बुद्धिः, विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं क्षयोपशमविशेषादवधारितार्थविषयमेव तीव्रतरधारणाकरणमित्यर्थः, 'से तं अवायो' सोऽयमपायः ।

'से किं त' मित्यादि ||(३४-१७६)|| निगदसिद्धं यावद्धारणेत्यादि, अपायानन्तरमवगतार्थमविच्युत्या जघन्योत्कृष्टमन्तर्मुहूर्त्तमात्रं कालं धारयतो धारणेति भण्यते, ततस्तमेवार्थं उपयोगाच्युतं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तादुत्कृष्टतोऽसङ्ख्येयकालात् परतः स्मरतो धरणं धारणोच्यते, स्थापनं स्थापना, ततोऽपायावधारितमर्थं पूर्वापरालोचितं हृदि स्थापयतः स्थापना, मूर्त्तघटस्थापनावत्, वासनेत्यर्थः, अन्ये तु धारणास्थापनयोर्व्यत्ययेन स्वरूपमाचक्षते, प्रतिष्ठापनं प्रतिष्ठा अपायावधारितमेवार्थं हृदि प्रभेदेन प्रतिष्ठापयतः प्रतिष्ठा भण्यते, जले उपलप्रक्षेपप्रतिष्ठावत्, कोष्ठक इति अविनष्टसूत्रार्थबीजधारणात् कोष्ठकवद् धारणा कोष्ठक इति । इहात्मनो ज्ञानस्वभावत्वाज्ज्ञानावरणीयादिकर्ममलपटलाच्छादितस्वभावत्वात् गुरुवदनसमुत्थशब्दाद्यनेकविधकारणापाद्यमानक्षयोपशमसामर्थ्यादवबोधः, ज्ञेयस्य चानन्तधर्मात्मकत्वात् कालक्षयोपशमविशेषतोऽवग्रहेहापायावबोधविशेषो भावनीयः, कथंचि- || ६६ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत
सूत्रांक
[३५-३६]
गाथा
||७४..||

दीप
अनुक्रम
[११९-१२०]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

|| ६७ ||

देकाधिकरणत्वाद्, अन्यथा परिच्छेदप्रवृत्तिलक्षणसकललोकप्रसिद्धसंव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इत्यलं प्रसङ्गेन, गमनिकामात्रमेतत् ॥ अवग्रहादिकालप्रमाणं प्रतिपादयन्नाह—

'ओग्गहे०' इत्यादि॥(*७४।३५-१७७)॥ अर्थावग्रहः एकसामायिकः, आन्तर्मौहूर्त्तिकी ईहा, आन्तर्मौहूर्त्तिकोऽपायः, धारणा संख्येयं वाऽसङ्ख्येयं वा कालं स्मृतिवासनारूपा, सङ्ख्येयवर्षायुषां संख्येयमसंख्येयवर्षायुषामसंख्येयम्। 'एवं अट्ठावीसविधस्से'त्यादि, एवमुक्तेन प्रकारेण अष्टाविंशतिविधस्य, कथमष्टाविंशविधं ?, चतुर्विधो व्यञ्जनावग्रहः षड्विधोऽर्थावग्रहः षड्विधा ईहा षड्विधोऽपायः षड्विधा धारणा, एवमष्टाविंशतिविधस्याभिनिबोधिकज्ञानस्य सम्बन्धी यो व्यञ्जनावग्रहः तस्य प्ररूपणं-प्रतिपादनं करिष्यामि, कथं ?, प्रतिबोधकदृष्टान्तेन मल्लकदृष्टान्तेन च, 'से किं त'मित्यादि ॥(३६-१७७)॥ प्रतिबोधयतीति प्रतिबोधकः स एव दृष्टान्तस्तेन, तद्यथा नाम कश्चिदनिर्दिष्टस्वरूपः पुरुषः कंचिदन्यतममनिर्दिष्टस्वरूपमेव पुरुषं सुप्तं सन्तं पतिबोधएज्जात्ति प्रतिबोधयेत्, कथं ?. अमुकामुकेति, तत्र चोदकेत्यादि. इह ज्ञानावरणकर्मोदयतः कथितमपि सूत्रार्थमनवगच्छन् प्रश्नचोदनाच्चोदकः, अविशिष्टक्षयोपशमभावतो वा अगृहीतशास्त्रगर्भार्थः पूर्वापरविरोधचोदनात् चोदकः, यथाऽवस्थितं सूत्रार्थं प्रज्ञापयतीति प्रज्ञापकः, श्रोतार्थापेक्षया विरुद्धं पुनरुक्तसूत्रं वा अर्थतोऽविरुद्धं अपुनरुक्तं प्रज्ञापयतीति प्रज्ञापकः, तत्र चोदकः प्रज्ञापकं एवमुक्तवानिति, भूतकालनिर्देशोऽनादिमानागम इति ख्यापनार्थः, किमेकसमयप्रविष्टेत्यादि सुगमं यावत् एवं वदन्तं चोदकं प्रज्ञापक एवमुक्तवान्-नो एकसमयप्रविष्टेत्यादि प्रकटार्थं यावत् न सङ्ख्येयसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति, नवरमयं प्रतिषेधः स्फुटशब्दविज्ञानग्राह्यतामधिकृत्य वेदितव्यः, शब्दविज्ञानजनकत्वेनेत्यर्थः, अन्यथा सम्बन्धमात्रमधिकृत्य प्रथमसमयादारभ्य ग्रहणमा-

प्रतिबोधक-
दृष्टान्तः

|| ६७ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [३५-३६] गाथा ||७४..||

दीप अनुक्रम [११९-१२०]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ६८ ||

मल्लक-दृष्टान्तः

गच्छन्त्येव, 'असंखेज्ज' इत्यादि, प्रतिसमयप्रवेशेनादित आरभ्य असंख्येयसमयैः प्रविष्टैरसंख्येयसमयप्रविष्टाः, न पुनर्विंशत्याऽहोभिः पथिकगृहप्रवेशवदपान्तरालागमनसमयापेक्षयाऽसंख्येयसमयप्रविष्टा इति, पुद्गलाः-शब्दद्रव्यविशेषा ग्रहणमागच्छन्ति, अर्थावग्रहज्ञानहेतवो भवन्तीति भावः, इह च चरमसमयप्रविष्टा एव ग्रहणमागच्छन्ति, तदन्ये त्विन्द्रियक्षयोपशमकारिण इत्योघतो ग्रहणमुक्तमिति, असंख्येयमानं चात्र जघन्यमावलिकासंख्येयभागसमयतुल्यं, उत्कृष्टं तु संख्येयावलिकासमयतुल्यं, तच्च प्राणापानपृथक्त्वकालसमयमिति, उक्तंच-"वंजणवग्गहकालो आवलियाऽसंखभागमेत्तो उ । थोवो उक्कोसो पुण आणापाणूपुहुत्तंति ॥ १ ॥" 'से तं' इत्यादि निगमनम् ॥ सेयं प्रतिबोधकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहप्ररूपणेति वाक्यशेषः ॥

'से किं त'मित्यादि, अथ कोऽयं मल्लकदृष्टान्तो?, २ नाम तद्यथा नाम कश्चित् पुरुष आपाकशिरसः, आपाकः प्रतीतः तच्छिरसश्च मल्लकं-शरावं गृहीत्वा, इदं रूक्षं भवति इत्यतोऽस्य ग्रहणमिति, तत्र मल्लके एकं उदकबिन्दुं प्रक्षिपेत् स नष्टः, तत्रैव तद्भावपरिणतिमापन्न इत्यर्थः, शेषं सुगमं यावत् जणं तं मल्लकं रावेहित्ति आर्द्रतां नेष्यति, शेषं सुगमं यावत् एवमेवेत्यादि, अतिबहुत्वात् प्रतिसमयमनन्तैः पुद्गलैः-शब्दपुद्गलैः यदा तद् व्यंजनं पूरितं भवति तदा हुमिति करोति, तमर्थं गृह्णातीत्युक्तं भवति, अत्र व्यंजनशब्देन त्रयमभिगृह्यते-द्रव्यमिन्द्रियं सम्बन्धो वा, यदा द्रव्यं व्यंजनमधिक्रियते तदा पूरितमिति प्रभूतीकृतं, स्वप्रमाणमानीतं, स्वविषयव्यक्तौ समर्थीकृतमित्यर्थः, यदा व्यंजनमिन्द्रियं तदा पूरितमित्याभृतं, भृतं व्याप्तमित्यर्थः, यदा तु द्वयोरपि सम्बन्धोऽधिक्रियते तदा पूरितमित्यंगांगीभावमानीतमनुषक्तमित्यर्थः, एवं यदा पूरितं भवति तदानीं तमर्थं गृह्णाति, किंविशिष्टं ?-नामजात्यादिकल्पनारहितं, तथा चाह-णो चेव णं जाणइ के वेस सद्दादित्ति, न पुनरेवं जानाति क एष शब्दादिरर्थ इति, एकसामयिकत्वादर्था-

|| ६८ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [३५-३६] गाथा ||७४..||

दीप अनुक्रम [११९-१२०]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ६९ ||

मल्लक-दृष्टान्तः

वग्रहस्य, अत्रार्थावग्रहात् पूर्वः सर्वो व्यंजनावग्रह इति, ततो ईहं पविसतीत्यादि सुगमं यावत् संखेज्जं वा असंखेज्जं वा कालंति । अत्राह-सुप्तमंगीकृत्य युज्यते अयं न्यायः, जाग्रतस्तु शब्दश्रवणसमनन्तरमेव अवग्रहेहाव्यातिरेकेणैवापायज्ञानमुत्पद्यते, तथोपलम्भात् , न चैतदनार्षं, यत आह सूत्रकारः-'से जहा णामए' इत्यादि, अथवा यदुक्तं न पुनरेवं जानाति क एष शब्दादि, किं तर्हि ?, नामजात्यादिकल्पनारहितं गृह्णातीत्येतदयुक्तं, यत एवमागमः 'से' इत्यादि, अथवा सुप्तप्रतिबोधकमल्लकदृष्टान्ताभ्यां व्यंजनार्थावग्रहयोः सामान्येन स्वरूपमभिधाय अधुना मल्लकदृष्टान्तेनैव प्रतिपादयन्नाह-'से जहा' इत्यादि, तद्यथा नाम कश्चित् पुरुषः अव्यक्तं शब्दं शृणुयात् , अव्यक्तमित्यनिर्देश्यस्वरूपं नामादिकल्पनारहितमित्यनेनार्थावग्रहमाह, तस्य च श्रोत्रेन्द्रियसम्बन्धिनो व्यंजनावग्रहपूर्वकत्वात् व्यंजनावग्रहं च, आह-न ह्यत्रैवं क्रम उपलभ्यते, किंत्वक्षेपेण शब्दापायज्ञानमेव वेद्यते, सूत्रेऽव्यक्तमिति शब्दविशेषणं कृतमतोऽव्यक्तं सन्दिग्धं पुरुषादिशब्दभेदेन शब्दं शृणुयादिति न्याय्यं, तथा चोत्तरसूत्रमप्येतदेवाह- 'तेणं सद्देत्ति उग्गहिते' तेन-श्रोत्रा शब्द इत्यवगृहीतं 'णो चेव णं जाणति के वेस सद्दादि' न पुनरेवं जानाति-क एष पुरुषादिसमुत्थानामन्यतमः शब्द इति, आदिशब्दाद्रसादिष्वप्ययमेव न्याय इति ज्ञापयति, 'ततो ईहं पविसती' त्याद्यपि संबद्धमिति, नैतदेवम् , उत्पलपत्रशतव्यतिभेददृष्टान्तेन कालभेदस्य दुर्लक्षत्वाद् अक्षेपेण शब्दापायज्ञानानुपपत्तेः, यच्च तेन शब्द इत्यवगृहीतमित्युक्तम् अत्र शब्द इति भणति वक्ता-सूत्रकार, इतिकरणनिर्देशात् , शब्दमात्र वा शषविशेषविमुखं, न तु शब्दबुध्ध्या, तस्यैवापायप्रसंगाद् , अवग्रहादिश्रुतव्यतिरेकेण च मतिज्ञानानुत्पत्तेः, तथा चाह-'णो चेव ण' मित्यादि, न पुनरेवं जानाति क एष शब्दादिरर्थः, सामान्यमात्रप्रतिभासनाद् , आह च भाष्यकारः-“अव्वत्तमणिद्देसं सरूवणामादिकप्पणारहितं । जदि एवं जं तेणं

|| ६९ ||

प्रत सूत्रांक [३५-३६] गाथा ||७४..||

दीप अनुक्रम [११९-१२०]

नन्दी-हारिभद्रीयवृत्तौ

|| ७० ||

गहियं सद्देत्ति तं कह णु?॥१॥ सद्देत्ति भणति वत्ता तम्मत्तं वा ण सद्दबुत्ती(बुद्धी)ए। जदि होज्ज सद्दबुद्धी तोऽवाओ चेव सो होज्जा ॥ २ ॥ जति सद्दबुद्धिमेत्तयमवग्गहे तव्विसेसणमवाओ। णणु सद्दो णासद्दो ण य रूवादी विसेसोऽयं ॥३॥ थोवम्मि य णावायो तब्भेयाविक्खणं अवाओत्ति। तब्भेयाविक्खाए णणु थोवमिणंपि णावाओ ॥ ४ ॥" इत्यादि, अन्ये त्वाचार्या इदं सूत्रं विशेषसामान्यार्थावग्रहविषयं व्याचक्षते, अव्यक्तं-अनिर्द्धारितविशेषस्वरूपं अशब्दव्यवच्छेदेन शब्दं शृणुयात्, तेन शब्द इति शब्दमात्रमवगृहीतं, न पुनरेवं जानाति क एष शब्दः,?, शांखशार्ङ्गादीनामन्यतमः, आदिशब्दाद्रसादिपरिग्रहः, तत्रापीयमेव वार्त्तेति, युक्तियुक्ता चेयं व्याख्येति, तत ईहां प्रविशति-सदर्थपर्यालोचनां करोति, इह च दुरवबोधत्वाद्वस्तुन अपटुत्वाच्च मतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्यासंजातापाय एवेहोपयोगाच्युतः पुनरप्यन्यमन्तर्मुहूर्त्तमीहते, एवमीहोपयोगाविच्छेदत एव प्रभूतान्यप्यन्तर्मुहूर्त्तानीहत इति सम्भवः, ततो जानातीत्यादि, वस्तुतः गतार्थं यावत् स्पर्शनेन्द्रियवक्तव्यता, उक्तं च भाष्यकारेण-"सेसेसुवि रूवादिसु विसएसुवि होइ रूवलक्खाइं। पायं पच्चासन्नत्तणेणमीहादिवत्थूणि ॥ १ ॥ थाणुपुरिसादिकुट्टुप्पलादिसंभिन्नकरिल्लमंसादी। सप्पोप्पलणालादियसमाणरूवादिविसयाइं ॥ २ ॥ एवं चिय सुमिणादिसु मणसो सद्दादिएसु विसएसु। होंतिंदियवावाराभावेऽवि अवग्गहादीया ॥३॥" इत्यादि, 'से जहा णामए' इत्यादि, इह प्रतिबोधप्रथमसमयेऽव्यक्तम्-अनिर्द्धारितस्वरूपं स्वप्नं प्रतिसंवेदयेत्, तस्य तदाऽर्थावग्रहः, तत ऊर्ध्वमीहादय इति, अन्ये तु मनसोऽप्यर्थावग्रहात् पूर्वं व्यंजनावग्रहं मनोद्रव्यव्यंजनग्रहणलक्षणं व्याचक्षते, तत् पुनरयुक्तं, अनार्षत्वाद्, व्यंजनावग्रहस्य श्रोत्रादिभेदेन चतुर्विधत्वात्, शेषं प्रकटार्थं यावत् सेतं मल्लगदिट्ठंतेणं। इह च सुखप्रतिपत्त्यर्थं स्वप्नमधिकृत्य नोइन्द्रियार्थावग्रहादयः प्रतिपादिताः, अन्यथाऽन्यत्रापीन्द्रियव्यापाराभावे सति मनसा

अवग्रहादिः क्रमः मत्तेर्विषयः

|| ७० ||

प्रत सूत्रांक [३७] गाथा ||७५||

दीप अनुक्रम [१२१-१२२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ७१ ||

अवग्रहा-दयो भेदाः

पर्यालोचयतो अवगन्तव्या इति ॥ अत्राह-किमुक्तलक्षणमवग्रहादिक्रमं विहाय क्वचिदपि मतिज्ञानं नोत्पद्यते येनैवं क्रम इति, अत्रोच्यते, नोत्पद्यते, तथाहि- नानवगृहीतमीह्यते, न चानीहितमवगम्यते, न चानवगतं धार्यते इत्यलं प्रसंगेन ॥ सर्वमेवेदं द्रव्यादिभिर्निरूपयन्नाह—

‘तं समासतो०’ इत्यादि॥(३७-१८४)॥ द्रव्यत आभिनिबोधिकज्ञानी आदेशेन, आदेशः-प्रकारः, स च सामान्यतो विशेषतश्च, तत्र द्रव्यजातिसामान्यादेशेन, द्रव्याणि-धर्मास्तिकायादीनि जानाति, विशेषतोऽपि यथा धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायस्य देश इत्यादि, न पश्यति सर्वात्मना धर्मास्तिकायादीन् , शब्दादीँस्तु योग्यदेशावस्थितान् पश्यत्यपि, श्रुतादेशतो वा जानाति, एवं क्षेत्रादिष्वपि भावनीयं, नवरं तान्न पश्यत्येव, तथा चोक्तं भाष्यकारेण-“आदेसोत्ति पगारो ओहादेसेण सव्वदव्वाइं । धम्मत्थिकाइयाइं जाणइ न उ सव्वभावेण ॥ १ ॥ खेत्तं लोगालोगं कालं सव्वद्धमहव तिविधोऽवि । पंचोदइयादीए भावे जं नेयमेवतियं ॥ २ ॥ आदेसोत्ति व सुत्तं सुतोवलद्धेसु तस्स मतिणाणं । पसरइ तब्भावणभाविणोवि सुत्ताणुसारेणं ॥ ३ ॥” साम्प्रतं संग्रहगाथा उच्यते, तत्र—

उग्गह० गाहा ॥ (*७५-१८४) ॥ अवग्रहः प्राग्निरूपितशब्दार्थः, तथा ईहाऽपायश्च, चशब्दः पृथगवग्रहादिस्वरूपस्वातन्त्र्यप्रदर्शनार्थः, अवग्रहादीनामीहादयः पर्याया न भवन्तीत्युक्तं भवति, समुच्चयार्थो वा, यदा समुच्चयार्थस्तदा व्यवहितो द्रष्टव्यः, धारणा च, एवकारः क्रमपरिदर्शनार्थः, एवमनेनैव क्रमेण भवन्ति चत्वार्याभिनिबोधिकज्ञानस्य भिद्यन्त इति भेदा-विकल्पाः || ७१ ||

प्रत
सूत्रांक
[३७..]
गाथा
||७६-
७७||

दीप
अनुक्रम
[१२३-
१२४]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

|| ७२ ||

अवग्रहा-
दयो भेदाः

अंशा इत्यनर्थान्तरं त एव वस्तूनि भेदवस्तूनि, कथं ?, यतो नानवगृहीतमीह्यते, न चानीहितमवगम्यते, न चानवगतं धार्यत इति, अथवा काङ्क्षा नीयते, एवं भवंति चत्वार्याभिनिबोधिकज्ञानस्य भेदवस्तूनि ?, **समासेन** संक्षेपेण, विशिष्टावग्रहादिस्वरूपापेक्षया, न तु विस्तरत इति, विस्तरतोऽष्टाविंशतिभेदभिन्नत्वात्तस्येति गाथार्थः ॥ इदानीमनन्तरोपन्यस्तानामवग्रहादीनां स्वरूपं प्रतिपिपादयिषयाऽऽह—

अत्थाणं० गाहा ॥ (*७६-१८४) ॥ तत्रार्यन्त इत्यर्थाः, अर्यन्ते गम्यन्ते परिच्छिद्यन्त इतियावत्, ते च रूपादयः, तेषामर्थानां प्रथमदर्शनानन्तरं च ग्रहणं अवग्रहं, ब्रुवत इति योगः, आह-वस्तुनः सामान्यविशेषात्मकतया विशिष्टत्वात् किमिति प्रथमं दर्शनं ततो ज्ञानमिति, उच्यते, तस्य प्रबलावरणत्वात, दर्शनस्य चाल्पावरणत्वादिति, 'तथे' त्यानन्तर्ये, विचारणं पर्यालोचनं, अर्थानामिति वर्तते, ईहनमीहा तां, ब्रुवत इति सम्बन्धः, विविधोऽवसायो व्यवसायः-निर्णयस्तं व्यवसायं च, अर्थानामिति वर्तते, अपायं ब्रुवत इति संसर्गो, धृतिर्धरणं, अर्थानामिति वर्तते, परिच्छिन्नस्य वस्तुनः अविच्युतिस्मृतिवासनारूपं, तद्धरणं पुनर्धारणां, ब्रुवत इत्यनेन शास्त्रपारतन्त्र्यमाह, इत्थं तीर्थकरगणधरा ब्रुवते, अन्ये त्वेवं पठन्ति **'अत्थाणं उग्गहणम्मि उग्गहो'** इत्यादि, अत्राप्यर्थानामवग्रहणे सत्यवग्रहो नाम मतिविशेष इत्येवं ब्रुवते, एवमीहादिष्वपि योज्यं, भावार्थस्तु पूर्ववदिति गाथार्थः॥ इदानीमभिहितस्वरूपाणामवग्रहादीनां कालप्रमाणमभिधित्सुराह– || ७२ ||

उग्गहो० गाहा ॥(*७७-१८४)॥ इहाभिहितलक्षणोऽर्थावग्रहो यो जघन्यो-नैश्चयिकः स खल्वेकं समयं, भवतीति सम्बन्धः,

प्रत सूत्रांक [३७..] गाथा ||७७-७८||

दीप अनुक्रम [१२४-१२५]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ७३ ॥

अवग्रहादीनां कालमानं

तत्र कालः परमनिकृष्टः समयोऽभिधीयते, स च प्रवचनप्रतिपादितोत्पलपत्रशतव्यतिभेदोदाहरणाज्जीर्णपट्टशाटिकापाटनदृष्टान्ताच्चावसेय इति, तथा सांव्यवहारिकार्थावग्रहव्यञ्जनावग्रहौ तु पृथक् पृथगन्तर्मुहूर्त्तकालं भवत इति ज्ञातव्यौ, ईहा चापायश्चेहापायौ, प्राकृतशैल्या बहुवचनं, उक्तं च-"बहुवयणेण दुवयणं छट्ठिविभत्तीइ भण्णइ चउत्थी । जह हत्था तह पाया नमोऽत्थु देवाहिदेवाणं ॥ १ ॥" तावीहापायौ मुहूर्त्तार्द्धं ज्ञातव्यौ भवतः, तत्र मुहूर्त्तशब्देन घटिकाद्वयपरिमाणः कालोऽभिधीयते, तस्यार्द्धं मुहूर्त्तार्द्धं, तुशब्दो विशेषणार्थः, किं विशिनष्टि ?, व्यवहारापेक्षयैतन्मुहूर्त्तार्द्धमुक्तं, तत्त्वतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तमवसेयमिति, अन्ये त्वेवं पठन्ति-"मुहुत्तमंतं तु" मुहूर्त्तान्तस्तु, द्वे पदे, अयमर्थः—अन्तर्मध्यकरणे, तुशब्द एवकारार्थः, स चावधारणे, एतदुक्तं भवति-ईहापायौ मुहूर्त्तान्तः, भिन्नं मुहूर्त्तं ज्ञातव्यौ भवतः, अन्तर्मुहूर्त्तमेवेत्यर्थः, कलनं कालः तं कालं, न विद्यते संख्यायन्ते इयन्तः पक्षमासर्त्वयनसंवत्सरादय इत्येवंभूता संख्या यस्यासावसंख्येयः, पल्योपमादिलक्षण इत्यर्थः, तं कालमसंख्यं, तथा संख्यायत इति संख्यः-इयन्तः पक्षमासर्त्वयनादय इत्येवं, संख्येय प्रमित इत्यर्थः, तं संख्यं, चशब्दादन्तर्मुहूर्त्तं च, धारणाऽभिहितलक्षणा भवति ज्ञातव्या, अयमत्र भावार्थः-अपायोत्तरकालमविच्युतिरूपाऽन्तर्मुहूर्त्तं भवत्येव, स्मृतिरूपाऽपि, वासनारूपा तु तदावरणक्षयोपशमाख्या स्मृतिधारणायाः बीजभूता संख्येयवर्षायुषां सत्त्वानां संख्येयकालं असंख्येयवर्षायुषां पल्योपमादिजीविनां चासंख्येयामिति गाथार्थः ॥

इत्थमवग्रहादीनां स्वरूपमभिधायेदानीं श्रोत्रेन्द्रियादीनां प्राप्ताप्राप्तविषयतां प्रतिपिपादयिषुराह—

पुट्ठं सुणेइ०गाहा ॥ (*७८-१८४) ॥ तत्र स्पृष्टमित्यालिङ्गितं, तनौ रेणुवत्, शृणोति-गृह्णाति, किं?, शब्दं-शब्दद्रव्यसंघातं, कुतः ?, तस्य सूक्ष्मत्वाद्भावुकत्वात् प्रचुरद्रव्याकुलत्वाच्छ्रोत्रेन्द्रियस्यान्येन्द्रियग्रहणात् प्रायः पटुतरत्वात् १, रूप्यत इति रूपं तद्रूपं

॥ ७३ ॥

प्रत सूत्रांक [३७..] गाथा ||७८-७९||

दीप अनुक्रम [१२५-१२६]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ७४ ||

प्राप्याप्राप्यकारिता

पुनः पश्यति--गृह्णाति, अस्पृष्टम्-अनालिंगितमसंबद्धमित्यर्थः, पुनःशब्दो विशेषणार्थः, तुशब्दस्त्वेवकारार्थः, ततश्चायमर्थः-अस्पृष्टमेव पश्यति, पुनःशब्दादस्पृष्टमपि योग्यदेशावस्थितं, नायोग्यदेशावस्थितमधोलोकादि, कुतः?, अप्राप्तकारित्वात् परिमितदेशस्थविषयग्राहित्वाच्चक्षुष इति २, घ्रायत इति गन्धस्तं ३, रस्यत इति रसस्तं च, स्पृश्यत इति स्पर्शस्तं, चशब्दौ पूरणसमुच्चयार्थौ, 'बद्धस्पृष्टमिति' बद्धम्-आश्लिष्टं तोयवदात्मप्रदेशैरात्मीकृतमित्यर्थः, स्पृष्टं पूर्ववत् , प्राकृतशैल्या चेत्थमुपन्यासो 'बद्धपुट्ठं' ति, अर्थतस्तु स्पृष्टं च बद्धं च स्पृष्टबद्धमिति विज्ञेयं, आलिंगितानन्तरमात्मप्रदेशैरागृहीतमित्यर्थः, गन्धादिः, स्तोकद्रव्यत्वादभावुकत्वाद् घ्राणादीनां चापटुत्वाद्विनिश्चिनोतीत्येव व्यागृणीयादिति गाथार्थः ॥ इह स्पृष्टं शृणोति शब्दमित्युक्तं, तत्र किं शब्दप्रयोगोत्सृष्टान्येव केवलानि शब्दद्रव्याणि गृह्णात्युतान्यानि तद्भावितानि आहोस्वित् मिश्राणीति चोदकाभिप्रायमाशंक्य न तावत् केवलानि, तेषां वासकत्वात्तद्योग्यद्रव्याकुलत्वाच्च लोकस्य, किन्तु मिश्राणि तद्वासितानि वा गृह्णातीति, अमुमर्थमभिधित्सुराह—

भासा०गाहा ॥(*७९-१८४)॥ भाष्यत इति भाषा, वक्त्रा शब्दतयोत्सृज्यमाना द्रव्यसंहतिरित्यर्थः, तस्याः समश्रेणयो भाषासमश्रेणयः, समग्रहणं विश्रेणीव्यवच्छेदार्थं, इह श्रेणयः क्षेत्रप्रदेशश्रेणयोऽभिधीयन्ते, ताश्च सर्वस्यैव भाषमाणस्य षट्सु दिक्षु विद्यन्ते, याश्चत्सृष्टा सति भाषाऽऽद्यसमय एव लोकान्तमनुधावतीति, ता इतो- भाषासमश्रेणीतः, इतो गतः प्राप्तः स्थित इत्यनर्थान्तरं, एतदुक्तं भवति- भाषासमश्रेणिव्यवस्थित इति, शब्द्यतेऽनेनेति शब्दः भाषात्वेन परिणतः पुद्गलराशिः तं शब्दं, यं पुरुषाश्वादिसम्बन्धिनं शृणोति-गृह्णाति उपलभत इति पर्यायाः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तं मिश्रं शृणोति, एतदुक्तं भवति- उत्सृष्टद्रव्यभावितापान्तरालस्थशब्दद्रव्यमिश्रमिति, विश्रेणिं पुनरित इति वर्तते, ततश्चायमर्थो भवति- विश्रेणिव्यवस्थितः पुनः श्रोता शब्दं

|| ७४ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [३८] गाथा ||७९-८०||

दीप अनुक्रम [१२६-१२९]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ७५ ॥

शृणोति नियमेन पराघाते सति, यानि शब्दद्रव्याण्युत्सृष्टद्रव्याभिघाते वासितानि तान्येव, न पुनरुत्सृष्टानीति भावार्थः, कुतः?, तेषां अनुश्रेणिगमनात् प्रतिघाताभावाच्च, अथवा विश्रेणिस्थित एव विश्रेणिरभिधीयते, पदेऽपि पदावयवप्रयोगदर्शनाद्भीमसेनः सेनः सत्यभामा भामेति यथेति गाथार्थः ॥ साम्प्रतं विनेयगणसुखप्रतिपत्तये मतिज्ञानपर्यायशब्दानभिधित्सुराह—

ईहा०गाहा ॥(*८०-१८४)॥ ईहनमीहा, सदर्थपर्यालोचनचेष्टेत्यर्थः, अपोहनमपोहो, निश्चय इत्यर्थः, विमर्षणं विमर्षः, ईहापायमध्यवर्त्ती प्रत्ययः, तथाऽन्वयधर्मान्वेषणा मार्गणा, चः समुच्चयार्थः, व्यतिरेकधर्मालोचना गवेषणा, तथा संज्ञानं संज्ञा-व्यंजनावग्रहोत्तरकालभावी मतिविशेष इत्यर्थः, स्मरणं स्मृतिः, पूर्वानुभूतार्थालम्बनप्रत्ययः, मननं मतिः-कथंचिदर्थपरिच्छित्तावपि सूक्ष्मधर्मालोचनरूपा बुद्धिरित्यर्थः, तथा प्रज्ञानं प्रज्ञा विशिष्टक्षयोपशमजन्या प्रभूतवस्तुगतयथाऽवस्थितधर्मालोचनरूपा संविदिति भावना, सर्वमिदमाभिनिबोधिकं मतिज्ञानमित्यर्थः, एवं किंचिद्भेदाद्भेदः प्रदर्शितः, तत्त्वतस्तु मतिवाचकाः सर्व एते पर्यायशब्दा इति गाथार्थः॥ 'सेत'मित्यादि, तदेतदाभिनिबोधिकज्ञानमिति ॥ साम्प्रतं प्रागुपन्यस्तसकलचरणकरणक्रियाधारश्रुतज्ञानस्वरूपजिज्ञासयाह—

भाषाश्रुतिः मतिपर्यायाश्च

'से किं त'मित्यादि ॥(३८-१८०)॥ अथ किं तत् श्रुतज्ञानं ?, श्रुतज्ञानमुपाधिभेदाच्चतुर्दशविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा- अक्षरश्रुतं १ अनक्षरश्रुतं २ संज्ञिश्रुतं ३ असंज्ञिश्रुतं ४ सम्यक्श्रुतं ५ मिथ्याश्रुतं ६ सादि ७ अनादि ८ सपर्यवसितं ९ अपर्यवसितं १० गमिकं ११ अगमिकं १२ अंगप्रविष्टं १३ अनंगप्रविष्टं १४, एतेषां च भेदानां स्वरूपं यथावसरं वक्ष्यामः । अक्षरश्रुतानक्षरश्रुतभेदद्वयान्त- ॥ ७५ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अथ परोक्षज्ञान-भेदे 'श्रुतज्ञान'स्य वर्णनं आरभ्यते, तदन्तर्गत् 'श्रुत'स्य १४ भेदानां वर्णनं क्रियते

प्रत
सूत्रांक
[३९]
गाथा
||८०..||

दीप
अनुक्रम
[१३०]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

|| ७८ ||

र्भावेऽपि शेषभेदानामुपन्यासोऽज्ञातज्ञापनार्थः, न च भेदद्वयादेवाव्युत्पन्नमतीनां शेषभेदावगम इति प्रतीतमेतद् , अलं विस्तरेण ॥
साम्प्रतमुपन्यस्तश्रुतभेदानां स्वरूपमनवगच्छन्नाद्यं भेदमधिकृत्य प्रश्नसूत्रमाह—

'से किं त' मित्यादि ॥(३९-१८७)॥ अथ किं तदक्षरश्रुतं, 'क्षर संचलने' न क्षरतीत्यक्षरं, तच्च ज्ञानं चेतनेत्यर्थः, जीवस्वाभाव्यादनुपयोगेऽपि तत्त्वतो न प्रच्यवत इत्यर्थः, इत्थंभूतभावाक्षरकार्यकारणत्वादकाराद्यप्यक्षरमुच्यते, तत्राक्षरात्मकं श्रुतमक्षरश्रुतं-द्रव्याक्षराण्यधिकृत्य, अथवाऽक्षरं च तत् श्रुतं चाक्षरश्रुतं, भावाक्षरमधिकृत्य, इदमक्षरश्रुतं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, अक्षरस्यैव त्रिभेदत्वात्, त्रिभेदतामेव दर्शयन्नाह- संज्ञाक्षरं १ व्यंजनाक्षरं २ लब्ध्यक्षरं ३, 'से किं त'मित्यादि अथ किं तत् संज्ञाक्षरं ?, संज्ञानं संज्ञा, संज्ञायते वा अनयेति संज्ञा, तन्निबन्धनमक्षरं संज्ञाक्षरं, इदं च अक्षरस्य अकारादेः संस्थानस्याकृतिः संस्थानाकारो, यतस्तन्निबन्धनैवैतेष्वकारादिसंज्ञा प्रवर्त्तते इति, एतच्च ब्राह्म्यादिलिपीविधानादनेकविधं, 'सेतं सन्नक्खरं' तदेतत् संज्ञाक्षरं ॥

'से किं त' मित्यादि, अथ किं तद् व्यञ्जनाक्षरं ?, व्यज्यतेऽनेनार्थः प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जनं तच्च तदक्षरं च व्यञ्जनाक्षरं, तच्चेह सर्वमेव भाष्यमाणमकारादि हकारान्तं, अर्थाभिव्यञ्जकत्वाच्छब्दस्य, तथा चाह सूत्रकारः-अक्षरस्याकारादेः व्यञ्जनाभिलापः शब्दोच्चारणं, 'से त' मित्यादि, तदेतद्व्यञ्जनाक्षरम् ॥

'से किं त' मित्यादि, अथ किं तल्लब्ध्यक्षरं ?, लब्धिः-क्षयोपशमः उपयोग इत्यर्थः, 'अक्खरलद्धीयस्स' इत्यादि, इहाक्षरे लब्धिर्यस्य सोऽक्षरलब्धिकस्तस्य, इन्द्रियमनउभयविज्ञानसमुत्थघटाद्यक्षरलब्धिसमन्वितस्येत्यर्थः, अनेन विकलेन्द्रियादिव्यवच्छेद-

श्रुतभेदाः
अक्षरश्रुतं

|| ७९ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [३९] गाथा ||८१||

दीप अनुक्रम [१३१-१३२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ७७ ||

लब्ध्यक्षरं अनक्षरश्रुतं

माह, लब्ध्यक्षरं समुत्पद्यते, कुतश्चिच्छब्दादेर्निमित्तात् सञ्जाततदावरणकर्मक्षयोपशमस्य लब्ध्यक्षरं समुत्पद्यते—अक्षरोपलम्भः सञ्जायते, एतदुक्तं भवति--शब्दादिग्रहणसमनन्तरमिन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतग्रन्थानुसारि शाङ्ख इत्याद्यक्षरानुषक्तं विज्ञानमुत्पद्यते, तच्चानेकप्रकारं, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षरमित्यादि, इह श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दश्रवणे सति शाङ्खोऽयमित्याद्यक्षरद्वयलाभः श्रोत्रेन्द्रियनिमित्तत्वाच्छोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षरामिति, एवं शेषेष्वपि भावनीयं, 'से त' मित्यादि, तदेतल्लब्ध्यक्षरं, 'से त' मित्यादि, तदेतदक्षरात्मकं अक्षरं च तदिति वा श्रुतं चाक्षरश्रुतं, तत्र संज्ञाव्यञ्जनाक्षरे द्रव्यश्रुतं, लब्ध्यक्षरं पुनर्भावश्रुतं, लब्धेर्विज्ञानरूपत्वात् ॥ 'से किं त' मित्यादि, अथ किं तदनक्षरश्रुतम् ?, २ अनक्षरः शब्दः कारणं कार्यमनक्षरश्रुतं अनेकविधम्--अनेकप्रकारं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—

ऊससियं०गाहा ॥ (* ८१-१८७) ॥ उच्छ्वसनमुच्छ्वसितं, भावे निष्ठाप्रत्ययः, तथा निःश्वसनं निःश्वसितं, निष्ठीवनं निष्ठ्यूतं, कासनं कासितं, चशब्दः समुच्चयार्थः, क्षवणं क्षुतं, चशब्दः समुच्चयार्थ एव, अस्य व्यवहितः सम्बन्धः, कथं?, सेंटितं चानक्षरं श्रुतमिति वक्ष्यामः,निःसङ्घनं निःसङ्घितं, अनुस्वारवदनुस्वारं, अक्षरमपि यदनुस्वारवदुच्चार्यते, 'अनक्षर'मित्येतदुच्छ्वसिताद्यनक्षरश्रुतमिति, सेण्टनं सेटितं तत् सेंटितं चानक्षरश्रुतमिति, इदं चोच्छ्वसितादि द्रव्यश्रुतमात्रं ध्वनिमात्रत्वात्, अथवा श्रुतविज्ञानोपयुक्तस्य जन्तोः सर्व एव व्यापारः श्रुतं, तस्य तद्भावेन परिणतत्वात्, आह-यद्येवं किमित्युपयुक्तस्य चेष्टाऽपि श्रुतं नोच्यते, येनोच्छ्वसिताद्येवोच्यते इति, अत्रोच्यते, रूढ्या, अथवा श्रूयत इति श्रुतं, अन्वर्थसंज्ञामधिकृत्योच्छ्वसिताद्येव श्रुतमुच्यते-न चेष्टा, तदभावादिति, अनुस्वारादयस्त्वर्थगमकत्वादेव श्रुतमिति, 'से त' मित्यादि, तदेतदनक्षरश्रुतम् ।

|| ७७ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [४०] गाथा ||८१..|| दीप अनुक्रम [१३३]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ॥ ७८ ॥

संज्ञिश्रुतं

'से किं त'मित्यादि, ॥ (४०-१८९) ॥ अथ किं तत् संज्ञिश्रुतं?, संज्ञानं संज्ञा, संज्ञाऽस्यास्तीति संज्ञी तस्य श्रुतं २ त्रिविधं प्रज्ञप्तं, संज्ञिन एव त्रिभेदत्वात्, त्रिभेदतामेव दर्शयन्नाह-तद्यथा-कालिक्युपदेशेन हेतूपदेशेन दृष्टिवादोपदेशेन. 'से किं त'मित्यादि, अथ कोऽयं कालिक्युपदेशेन, इहादिपदलोपाद्दीर्घकालिकी कालिक्युच्यते, संज्ञेति प्रकरणाद्गम्यते, उपदेशनमुपदेशः, कथनमित्यर्थः, दीर्घकालिक्याः सम्बन्धी दीर्घकालिक्या वा मतेनोपदेशो दीर्घकालिक्युपदेशस्तेन यस्य प्राणिनः अस्ति-विद्यते ईहा-शब्दाद्यवग्रहणोत्तरकालमन्वयव्यतिरेकधर्मालोचनचेष्टेत्यर्थः, तथा अपोहो-व्यतिरेकधर्मपरित्यागेनान्वयधर्माध्यासेनावधारणात्मकः प्रत्यय इति भावना, यथा शब्द इति, तथा मार्गणा विशेषधर्मान्वेषणारूपा संविदित्यर्थः, यथा शब्दः सन् किं शाङ्खः किं वा शार्ङ्ग इति, तथा गवेषणा व्यतिरेकधर्मस्वरूपालोचना, यथा खरादय एवंभूता इति, तथा चिन्ता अन्वयधर्मपरिज्ञानाभिमुखा चेष्टा, यथा मधुरत्वादयस्त्वेवंभूता इति, तथा विमर्षः त्याज्यधर्मपरित्यागेनोपादेयधर्मग्रहणाभिमुख्यं, यथा न शार्ङ्गः, प्रायोऽयं मधुरत्वादियोगाच्छाङ्ख इति, 'से णं सन्नीत्ति लब्भति'त्ति स प्राणी णमिति वाक्यालङ्कारे संज्ञीति लभ्यते, मनःपर्याप्त्या पर्याप्तोऽवग्रहादिमतिज्ञानसम्पत्समन्वित इत्यर्थः, अथवा यस्यास्ति ईहा--किमेतदिति चेष्टा इदमित्यवगमोऽपोहः अवगतार्थाभिलाषे तत्प्रार्थना मार्गणा तदप्राप्तौ च निपुणोपायतोऽन्वेषणं गवेषणा प्रयुक्तप्रतिहतोपायस्योपायान्तरचिन्तनं चिन्ता तद्विषय एवोपायालोचनात्मकः प्रत्ययो विमर्षः स संज्ञीति-लभ्यते, अयं च गर्भव्युत्क्रान्तिकः पुरुषादिरौपपातिकश्च देवादिरेव मनःपर्याप्तियुक्तो विज्ञेयः, यथोक्तविशेषणकलापसमन्वितत्वात्, न पुनरन्यस्तद्विशेषणविकल इति, आह च-'जस्स' त्यादि, यस्य नास्ति ईहाऽपोहो मार्गणा गवेषणा चिन्ता विमर्षः सोऽसंज्ञीति लभ्यते, अयं च सम्मूर्च्छिमपंचेन्द्रियविकलेन्द्रियादिर्ज्ञेयः, अल्पमनोलब्धित्वादभावाच्च, 'सेत'मित्यादि, सोऽयं कालिक्युपदेशेन ।

॥ ७८॥

प्रत
सूत्रांक
[४०]
गाथा
||८१..||

दीप
अनुक्रम
[१३३]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

|| ७९ ||

संज्ञिश्रुतं

'से किं त'मित्यादि, अथ कोऽयं हेतूपदेशेन?, हेतुः कारणं स एव उपदेशः हेतोरुपदेशः हेतूपदेशस्तेन, कारणोपदेशेनेत्यर्थः, यस्य प्राणिनोऽस्ति-विद्यतेऽभिसन्धारणम्--अव्यक्तेन विज्ञानेनालोचनं तत्पूर्विका- तत्कारणिका करणशक्तिः- क्रियाशक्तिः, करणं-क्रिया शक्तिः- सामर्थ्यं, अव्यक्तविज्ञानालोचननिबन्धनचेष्टासामर्थ्यमिति भावना, स प्राणी णमिति वाक्यालंकारे संज्ञीति लभ्यते, अयं च द्वीन्द्रियादिः सम्मूर्च्छिमपंचेन्द्रियावसानो विज्ञेयः, तथाहि- कृम्यादयोऽपीष्टेष्वाहारादिषु प्रवर्त्तन्ते अनिष्टेभ्यश्च निवर्त्तन्ते स्वदेहपरिपालनार्थं, प्रायो वर्त्तमान एव, न चासंचिन्त्यष्टानिष्टविषयः प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भव इति संज्ञी, उक्तलक्षणविकलस्त्वसंज्ञी, तथा चाह-'यस्ये'त्यादि,यस्य नास्ति अभिसन्धारणपूर्विका करणशक्तिः सोऽसंज्ञीति लभ्यते, अयं चैकेन्द्रियपृथिव्यादिरवसेयो, मनोलब्धिरहितत्वाद, आह-यदि स्वल्पसंज्ञायोगाद्विकलेन्द्रियादयः संज्ञिन इष्यन्ते पृथिव्यादयः किं नेष्यन्ते ? यतस्तेषामपि दशविधाः संज्ञा विद्यन्त एव,तथा चोक्तं परमगुरुभिः-"कति णं भंते! एगिंदियाणं सन्नाओ पन्नत्ताओ?,गोयमा! दस,तंजहा-आहारसंना भयसन्ना मेहुण० परिग्गहसन्ना कोह०माण०माया०लोभ०ओहसन्ना लोगसन्ना य"त्ति उपयोगमात्रमोघसंज्ञा लोकसंज्ञा स्वच्छन्दविकल्पिता विश्वगमा लौकिकैराचरिता, तद्यथा-अनपत्यस्य न सन्ति लोका इत्यादि, अन्ये तु व्याचक्षते- ओघसंज्ञा दर्शनोपयोगो लोकसंज्ञा ज्ञानोपयोग इति, अत्रोच्यते, इहौघसंज्ञा स्तोकत्वाद् आहारादिसंज्ञाश्चानिष्टत्वान्नाधिक्रियंते, यथा न कार्षापणमात्रेण धनवानभिधीयते, मूर्त्तिमात्रेण वा रूपवानिति, किन्तु यथा प्रभूतरत्नादिसमन्वितो धनवान् प्रशस्तमूर्त्तियुक्तश्च रूपवानभिधीयते,एवं महती शोभना च संज्ञा यस्यास्त्यसौ संज्ञीति,विशिष्टतरा च विकलेन्द्रियसंज्ञेत्यलं विस्तरेण,'सेत्त'मित्यादि,सोऽयं हेतूपदेशेन। || ७९ ||
'से किं त' मित्यादि, अथ कोऽयं दृष्टिवादोपदेशेन?, दृष्टिः-दर्शनं वदनं वादः दृष्टीनां वादः दृष्टिवादः तदुपदेशेन तन्मतापेक्षया

प्रत सूत्रांक [४१] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ८० ||

संज्ञिश्रुतं

संज्ञिश्रुतस्य क्षयोपशमेन संज्ञीति लभ्यते, अयमत्र भावार्थः-संज्ञानं संज्ञा तद्योगात् संज्ञी तस्य श्रुतं संज्ञिश्रुतं, इदं सम्यक् श्रुतमेव, अन्यथा संज्ञानाभावात् ,न हि मिथ्यादृष्टेः संज्ञानमस्ति, हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यभावाद् , रागादिप्रवृत्तेः, उक्तं च-"तज्ज्ञानमेव न भवति यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः। तमसः कुतोऽस्ति शक्तिर्दिनकरकिरणाग्रतः स्थातुम् ?॥१॥" सम्यग्दृष्टिस्तु तन्निग्रहपरत्वाद्वीतरागसम एव, उक्तंच- "कलुसफलेण ण जुज्जइ किं चित्तं तत्थ जं विगतराओ । संतेवि जो कसाए णिगिण्हती सोऽवि तत्तुल्लो ॥१॥-" त्तीत्यादि, अलं प्रसंगेन, तदित्थंभूतस्य संज्ञिश्रुतस्य क्षयोपशमेन सता संज्ञीति लभ्यते, अयं च सम्यग्दृष्टिरेव क्षायोपशमिकज्ञानयुक्तो रागादिनिग्रहपरः, तदन्यस्त्वसंज्ञी, यत आह ग्रन्थकारः--असंज्ञिश्रुतस्य क्षयोपशमेनासंज्ञीति लभ्यते, 'सेत'मित्यादि, सोऽयं दृष्टिवादोपदेशेन, एवं संज्ञिनस्त्रिभेदभिन्नत्वात् श्रुतमपि तदुपाधिभेदात् त्रिविधमेवेति। अत्राह-कालिक्युपदेशेनत्यादि क्रमःकिमर्थं?, उच्यते, इह प्रायः सूत्रे यत्र क्वचित् संज्ञिग्रहणं तत्र दीर्घकालिक्युपदेशेन समनस्कसंज्ञिपरिग्रह इति प्रथमं तदुपन्यासः, अप्रधानत्वाच्चेतरयोः अन्ते च प्रधानाभिधानमिति न्याय्यं, 'सेत'मित्यादि, तदेतत् संज्ञिश्रुतं, असंज्ञिश्रुतं तु प्रतिपक्षाभिधानादेव प्रतिपादितं, तदेतदसंज्ञिश्रुतम् ॥

'से किं त' मित्यादि ॥(४१- १९१)॥ अथ किं तत् सम्यक्श्रुतं?,२ यदिदं प्रणीतामिति सम्बन्धः, तत्राशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यरूपां पूजामर्हन्तीत्यर्हन्तः, तथा चोक्तं-"अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टिर्दिव्यो ध्वनिश्चामरमासनं च। भामण्डलं दुन्दुभिरातपत्रं, सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणाम् ॥ १ ॥' तैरर्हद्भिः, तत्र शुद्धद्रव्यास्तिकनयमतानुसारिभिःअनादिशुद्धा एव मुक्तात्मानोऽभ्युपगम्यन्ते,यथोक्तम्-"ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयं॥१॥" इत्यादि, बहवश्च केचिदिष्यन्ते, तेऽपि

|| ८० ||

*** श्रुतज्ञानस्य १४ भेद-मध्ये 'सम्यकश्रुत'स्य वर्णनं क्रियते

प्रत सूत्रांक [४१] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३४]

नन्दी-हारिभद्रीयवृत्तौ

|| ८१ ||

च स्थापनादिद्वारेण पूर्जाऽर्हत्वादर्हन्तो भवन्त्येव, अतो- भगवद्भिः, भगः खलु समग्रैश्वर्यादिलक्षणः, यथोक्तं-"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः। धर्मस्याथ प्रयत्नस्य, षण्णां भग इतींगना ॥१॥" भगो विद्यते येषां ते भगवन्तः तैर्भगवद्भिः, न चानादिशुद्धानां समग्रं रूपमुपपद्यते, अशरीरित्वात्, शरीरस्य च रागादिकार्यत्वात् तेषां च तदभावादिति, स्वेच्छानिर्माणतः समग्रशरीरसम्भवातुल्यतामेवाशंक्याह-उत्पन्नज्ञानदर्शनधरैः, न च तेऽनादिशुद्धाः उत्पन्नज्ञानदर्शनधराः 'ज्ञानमप्रतिघं यस्ये'त्यादिवचनविरोधात्, एवं शुद्धद्रव्यास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पितमुक्तव्यवच्छेदार्थोऽयं ग्रन्थः, अधुना पर्यायास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पितमुक्तव्यवच्छेदार्थमाह-'त्रैलोक्यनिरीक्षितमाहितपूजितैः' निरीक्षिताश्च महिताश्च पूजिताश्चेति समासः, त्रैलोक्येन निरीक्षितमहितपूजिता इति विग्रहः, विशेषणसाफल्यं पुनरित्थमवसेयं-त्रैलोक्यग्रहणाद् भवनव्यन्तरनरविद्याधरज्योतिष्कवैमानिकपरिग्रहः, निरीक्षिता भक्तिनम्रैर्मनोरथदृष्टिभिर्दृष्टाः, महिता यथाऽवस्थितान्यासाधारणगुणोत्कीर्त्तनलक्षणेन भावस्तवेन, पूजिताः सुगन्धिपुष्पप्रकरप्रक्षेपादिना द्रव्यस्तवेनेति, तत्र सुगतादयोऽपि पर्यायास्तिकनयमतानुसारिभिस्त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजिता इष्यन्त एव, आह च स्तुतिकारः—"देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः। मायाविष्वपि दृश्यन्ते, नातस्त्वमसि नो महान् ॥१॥" इत्यादि, अत आह-'अतीतप्रत्युत्पन्नानागतज्ञैः' न चैकान्तक्षणिकवादिनां यथोक्तविशेषणसम्भवः, अतीतानागताभावात्, तथा चागमः, "ण णिहाणगया भग्गा पुंजो णत्थि अणागते। णिव्वुया णेव चिट्ठंति आरग्गे सरिसोवमा ॥१॥" असतां च ग्रहणायोगादित्याद्यत्र बहु वक्तव्यं, न च तदुच्यते, गमनिकामात्रत्वादस्य प्रारम्भस्य, व्यवहारनयमतानुसारिभिस्तु कैश्चिदतीतानागतार्थग्राहिण इष्यन्त एव ऋषयः, यथाऽऽहुरेके- "ऋषयः संयतात्मानः, फलमूलानिलाशनाः। तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥ अतीतानागतान् भावान्,

सम्यक्श्रुतं

|| ८१ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत सूत्रांक [४१] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ८२ ॥

वर्त्तमानांश्च भारत! । ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, त्यक्तसंगा जितेन्द्रिया ॥२॥" इत्यादि, अत आह-'सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः' ते तु सर्वज्ञा न भवन्तीत्यभिप्रायः, एवं प्रधानोभयनयमतानुसारिपरिकल्पितमुक्तव्यवच्छेदेनंद नीयते, अन्यथा वाऽविरोधेन नेतव्यामिति, प्रणीतम्-अर्थकथनद्वारेण प्ररूपितं, किं तद्?-द्वादशांगं, श्रुतपरमपुरुषोत्तमस्यांगानीवांगानि द्वादश अंगानि- आचारादीनि यस्मिँस्तद् द्वादशांगं, गुणगणोऽस्यास्तीति गणी-आचार्यस्तस्य पिटकं- सर्वस्वं गणिपिटकम् , अथवा गणिशब्दः परिच्छेदवचनः, तथा चोक्तम्-"आयारम्मि अहीए जं णातो होइ समणधम्मो उ। तम्हा आयारधरो भन्नति पढमं गणिट्ठाणं ॥१॥" परिच्छेदस्थानमित्यर्थः, ततश्च परिच्छेदसमूहो गणिपिटकं, तद्यथा-आचार इत्यादि, पाठसिद्धं यावद् दृष्टिवादः । अनंगप्रविष्टमावश्यकादि, ततोऽर्हत्प्रणीतत्वात् वस्तुत उक्तत्वादनुक्तमपि गृह्यते, इदं सर्वमेव द्रव्यास्तिकनयमतेन तदभिधेयपंचास्तिकायभाववन्नित्यं सत् स्वाम्यसम्बन्धचिन्तायां सूत्रार्थोभयरूपं सम्यक्श्रुतमेव भवति, स्वाभिसम्बन्धचिन्तायां तु भाज्यं, स्वामिपरिणामविशेषात् , कदाचित् सम्यक्श्रुतं कदाचिद्विपर्ययः, तत्र सम्यग्दृष्टेः प्रशमादिसम्यक्परिणामोपेतत्वात् स्वरूपेण प्रतिभासनात् सम्यक्श्रुतं, पित्तोदयानभिभूतस्य शर्करादिरिवेति, मिथ्यादृष्टेः पुनरप्रशमादिमिथ्यापरिणामोपेतत्वाद्वस्तुनः स्वरूपेणाप्रतिभासनान्मिथ्याश्रुतं, पित्तोदयाभिभूतस्याशर्करादिवदिति, देशतो दृष्टान्तः, अशर्करादित्वं च तं प्रति तत्कार्याकरणात्, तथाऽप्यभ्युपगमे चातिप्रसंगादित्यलं प्रसंगेन ॥ श्रुतप्रमाणत एव सम्यक्परिणामनियमनायाह—

'इच्चेद'मित्यादि, इत्येतद् द्वादशांगं गणिपिटकं चतुर्दशपूर्विणः सम्यक्श्रुतमेव, तथा अभिन्नदशपूर्विणोऽपि सम्यक्श्रुतमेव, 'तेण परं भिन्नेसु(दससु)भयणा' त्ति पश्चानुपूर्व्या ततः परं भिन्नेषु दशसु भजना--कदाचित् सम्यक्श्रुतं कदाचिन्मिथ्याश्रुतं,

सम्यक्श्रुतं

॥ ८२ ॥

प्रत
सूत्रांक
[४२-४३]
गाथा
||८१..||

दीप
अनुक्रम
[१३५-
१३६]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ ८३ ॥

परिणामविशेषाद्, एतदुक्तं भवति-आसन्नभव्योऽपि मिथ्यादृष्टिः सम्पूर्णदशपूर्वरत्ननिधानं न प्राप्नोति, मिथ्यात्वपरिणामकलंकितत्वाद्दारिद्र्यनिबन्धनपापकलंकांकितपुरुषवच्चिंतामणिमिति, 'सेत'मित्यादि तदेतत् सम्यक्श्रुतम् ॥

'से किं त'मित्यादि ॥(४२-१९४)॥ अथ किं तन्मिथ्याश्रुतं?, २ यदिदमज्ञानिकैः, तत्राल्पज्ञानभावादधनवदशीलवद्वा सम्यग्दृष्टयोऽप्यज्ञानिकाः प्रोच्यन्ते अत आह-मिथ्यादृष्टिभिः, किं?-स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितं, ईहावग्रहे बुद्धिः, अपायधारणे मतिः, स्वच्छन्देन-स्वाभिप्रायेण स्वतः, सर्वज्ञप्रणीतार्थानुसारमन्तरेण बुद्धिमतिभ्यां विकल्पितं स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितं, स्वबुद्धिकल्पनाशिल्पनिर्मितमित्यर्थः, तद्यथा 'भारत'मित्यादि सूत्रसिद्धं, यावच्चत्वारश्च वेदास्सांगोपांगाः, एतानि स्वरूपतोऽन्यथावस्त्वभिधानान्मिथ्याश्रुतमेव, स्वामिसम्बन्धचिन्तायां तु भाज्यानि, तथा चाह-मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यात्वपरिगृहीतानि विपरीताभिनिवेशहेतुत्वान्मिथ्याश्रुतं, एतान्येव सम्यग्दृष्टेः सम्यक्त्वपरिगृहीतानि असारतादर्शनेन स्थिरतरसम्यक्त्वपरिणामहेतुत्वात् सम्यक्श्रुतं, अथवा मिच्छद्दिट्ठिस्सवि सम्यक्श्रुतमित्यादि, अथवा मिथ्यादृष्टेरप्येतानि सम्यक्श्रुतं, कस्मात्?, सम्यक्त्वहेतुत्वात्, तथा चाह-'जम्हा ते मिच्छादिट्ठीया' इत्यादि, यस्मात्ते मिथ्यादृष्टयः 'तेहिं चेव समयेहिं चोदिता समाण' त्ति तैरेव समयैः-सिद्धान्तैः पूर्वापरविरोधद्वारेण यद्यतीन्द्रियार्थदर्शनं स्यात् कथंचिदर्थप्रतिपत्तिरित्यादिना चोदिताः सन्तः केचन विवेकिनः सत्यक्याद्य इव, किं?, 'सपक्खदिट्ठीओ वमेंति' स्वपक्षदृष्टीस्त्यजन्तीत्यर्थः 'सेत्त'मित्यादि, तदेतत् मिथ्याश्रुतं। 'से किं त'मित्यादि, सादि सपर्यवसितं अनाद्यपर्यवासितं चाधिकारवशाद्युगपदुच्यते, अथ किं तत् सादि?, सह आदिना वर्तत इति सादि इत्येतद् द्वादशांगं गणिपिटकं व्यवच्छित्तिप्रतिपादनपरो नयः व्यवच्छित्तिनयः, पर्यायास्तिक इत्यर्थः, तस्यार्थो व्यवच्छित्तिनयार्थः, तद्भावो व्यवच्छित्ति-

मिथ्यात्व-
श्रुतं

॥ ८३ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

प्रत
सूत्रांक
[४२-४३]
गाथा
||८१..||

दीप
अनुक्रम
[१३५-
१३६]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ ८४ ॥

नयार्थता तया व्यवच्छित्तिनयार्थभावेन, पर्यायापेक्षयेत्यर्थः, किं ?, सादि सपर्यसितं, पर्यवसानं पर्यसितं, भावे निष्ठाप्रत्ययः, सह पर्यवसानेन सपर्यवसितं, नारकादिभावापेक्षया एव जीव इति, तथा अव्यवच्छित्तिप्रतिपादनपरो नयः अव्यवच्छित्तिनयः,द्रव्यास्तिकनय इत्यर्थ, तस्यार्थोऽव्यवच्छित्तिनयार्थस्तद्भावः अव्यवच्छित्तिनयार्थता तया अव्यवच्छित्तिनयार्थभावेन, द्रव्यापेक्षयेत्यर्थः, किं?, अनादि अपर्यसितं, त्रिकालावस्थायित्वात् जीववत् ॥ अधिकृतमेवार्थं द्रव्यादिचतुष्टयमधिकृत्य प्रतिपादयन्नाह-'तं समासतो' इत्यादि, तच्छ्रुतज्ञानं समासतः संक्षेपेण चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतः, तत्र द्रव्यतः णमिति वाक्यालंकारे सम्यक्श्रुतं एकं पुरुषं प्रतीत्य सादिसपर्यसितं, कथं ?, सम्यक्त्वावाप्तौ तत्प्रथमपाठतो वा सादि, पुनर्मिथ्यात्वप्राप्तौ सति वा सम्यक्त्वे प्रमादिग्लानिसुरलोकगमनकेवलोत्पत्तिभावात् सपर्यवसितं, बहून् पुरुषान् प्रतीत्य अनाद्यपर्यवसितं, सन्तानेन प्रवृत्तत्वात् पुरुषत्ववत्, तथा क्षेत्रतः पंच भरतानि पंच एरवतानि प्रतीत्य सादि सपर्यसितं, कथं ?, तेषु सुषमदुष्षमादिकाले तीर्थकरधर्मसंघानां तत्प्रथमतयोत्पत्तेः सादि, एकान्तदुष्षमादिकाले च तदभावे सपर्यवसितं, तथा महाविदेहादि प्रतीत्य प्रवाहरूपेण तीर्थकरादीनामव्यवच्छित्तेरनाद्यपर्यवसितं, कालतः णमिति वाक्यालंकारे अवसर्पिणीं उत्सर्पिणीं च प्रतीत्य सादि सपर्यसितं, कथं ?, यतोऽवसर्पिण्यां तिसृष्वेव सुषमदुष्षमादुष्षमसुषमादुष्षमास्विति, उत्सर्पिण्यां द्वयोः दुष्षमासुषमासुषमदुष्षमयोरिति, न परतः, इत्यतः सादि सपर्यवसितं, अत्र कालचक्रं विंशतिसागरोपमकोटीकोटिपरिमाणं विनेयजनानुग्रहार्थं प्ररूप्यते—

चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीउ संततीए उ । एगंत सुसमा खलु जिणेहिं सव्वेहिं णिद्दिट्ठा ॥१॥ तीए पुरिसाणमायुं तिण्णि उ पलियाइं तह पमाणं च । तिन्नेव गाउयाइं आदीए भणंति समयण्णू ॥ २ ॥ उवभोगपरीभोगा जम्मंतरसुकयबीयजाताती ।

मिथ्यात्व-
श्रुतं

॥ ८४ ॥

*** अत्र 'कालचक्र'स्य स्वरुपम् वर्णयते

प्रत सूत्रांक [४२-४३] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३५-१३६]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ८५ ||

कालचक्र-स्वरूपं

कप्पतरुसमूहाओ होंति किलेसं विणा तेसिं ॥ ३ ॥ ते पुण दसप्पगारा कप्पतरु समणसमयकेतूहिं । धीरेहि विणिद्दिट्ठा मणोरहापूरगा एए ॥ ४ ॥ मत्तंगया १ य भिंगा २ तुडियंगा ३ दीव ४ जोति ५ चित्तंगा ६ । चित्तरसा ७ मणियंगा ८ गेहागारा ९ अणियणा १० य ॥ ५ ॥ मत्तंगएसु मज्जं सुहपेज्जं भायणाणि भिंगेसु । तुडियंगेसु य संगयतुडियाणि बहुप्पगाराणि ॥ ६ ॥ दीवसिहा जोतिसणामया य णिच्चं करिंति उज्जोयं । चित्तंगेसु य मल्लं चित्तरसा भोयणट्ठाए ॥ ७ ॥ मणियंगेसु य भूसणवराणि भवणाणि भवणरुक्खेसुं । आयन्नेसु य इच्छियवत्थाणि बहुप्पगाराणि ॥ ८ ॥ एएसु य अन्नेसु य नरनारिगणाण ताणमुवभोगो । भवियपुणब्भवरहिया इय सव्वन्नू जिणा बिंति ॥ ९ ॥ तो तिन्नि सागरोवमकोडाकोडी उ वीयरागेहिं । सुसमत्ति समक्खाया पवाहरूवेण धीरेहिं ॥ १० ॥ तीए पुरिसाणमायुं दोण्णि य पलियाइं तह पमाणं च । दो चेव गाउयाइं आईए भणंति समयन्नू ॥ ११ ॥ उवभोगपरीभोगा तेसिंपि य कप्पपादवेहिंतो । होंति किलेसेण विणा नवरं ऊणाऽणुभावेहिं ॥ १२ ॥ तो सुसमदूसमाए पवाहरूवेण कोडिकोडीओ । अयराण दोण्णि सिद्वा जिणेहिं जियरागदोसेहिं ॥ १३ ॥ तीए पुरिसाणमाउं एगं पलियं तहा पमाणं च । एगं च गाउयं तीइ आदीए भणंति समयण्णू ॥ १४ ॥ उवभोगपरीभोगा तेसिंपि य कप्पपादवेहिंतो । होंति किलेसेण विणा पायं ऊणाऽणुभावेहिं ॥ १५ ॥ सूसमदुसमावसेसं पढमजिणो धम्मणायगो भयवं । उप्पन्नो कयपुन्नो सिप्पकलादंसगो उसहो ॥ १६ ॥ तो दुसमसुस्समूणा बायालीसाए वरिससहसेहिं । सागरकोडाकोडी एगेव जिणेहि पण्णत्ता ॥ १७ ॥ तीए पुरिसाणमायुं पुव्वपमाणेण तह पमाणं च । धणुसंखानिद्दिट्ठं विसेससुत्ताओ णायव्वं ॥ १८ ॥ उवभोगा परीभोगा पवरोसहिमाइएहिं विण्णेया । जिणचक्किवासुदेवा सव्वे य इमीए वोलीणा ॥ १९ ॥ इगवीससहस्साइं वासाणं दूसमा इमीए य । जेत्थिय माणुवभोगादीया व

|| ८५ ||

प्रत सूत्रांक [४२-४३] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३५-१३६]

दीसंति हायंता ॥ २० ॥ एत्तो उ किलिट्ठतरा जीतपमाणादिएहिं निदिट्ठा । अतिदूसमत्ति घोरा वाससहस्साइं इगवीसं ॥ २१ ॥ ओसप्पिणीए एसो कालविभागो जिणेहिं निद्दिट्ठो । एसोच्चिय पडिलोमं विन्नेयुस्सपिणीएवि ॥ २२ ॥ एतं तु कालचक्कं सिस्सजणाणुग्गहट्ठया भणियं । संखेवेण महत्थो विसेससुत्ताओ णायव्वो ॥ २३ ॥ 'णोउस्सप्पिणी' मित्यादि, नोउत्सर्पिणीमवसर्पिणीं च प्रतीत्य अनाद्यपर्यवसितं, महाविदेहेष्वेव कालस्यावस्थितत्वादिति भावः, भावतः णामिति पूर्ववत् 'य' इत्यनिर्दिष्टनिर्देशे ये केचन यदा पूर्वाह्णादौ जिनैः प्रज्ञप्ता २ भावाः पदार्थाः 'आघविज्जंति' त्ति प्राकृतशैल्या आख्यायन्ते, सामान्यविशेषाभ्यां कथ्यन्त इत्यर्थः, प्रज्ञाप्यन्ते नामादिभेदाभिधानेन, प्ररूप्यन्ते नामादिस्वरूपकथनेन, यथा 'पर्यायानभिधेय' मित्यादि, दर्श्यन्ते उपमानमात्रतः यथा गौस्तथा गवय इत्यादि, निदर्श्यन्ते हेतुदृष्टान्तोपन्यासेन, उपदर्श्यन्ते उपनयनिगमनाभ्यामिति, सकलनयाभिप्रायतो वा तान् भावान् तदा तत्कालापेक्षया प्रतीत्य सादि सपर्यवसितं, एतदुक्तं भवति-प्रज्ञापकोपयोगस्वरप्रयत्नासनविशेषतः प्रतिक्षणमन्यथा चान्यथा चावस्थितेः सादि सपर्यवसितं, तथा चोक्तम्- "उवयोगसरपयत्ताआसणभेदादिया य पतिसमयं । भिन्ना पन्नवगस्सा सादिसपज्जन्तगं तम्हा ॥ १ ॥" अथवा प्रज्ञापनीयभावापेक्षया गतिस्थितिद्व्यणुकाद्येकप्रदेशाद्यवगाहैकादिसमयस्थित्येकवर्णादिप्रतिपादनात् सादिसपर्यवसितं, क्षायोपशमिकभावापेक्षया पुनरनाद्यपर्यवसितं, प्रवाहरूपेण तस्यानाद्यपर्यवसितत्वात्, अथवाऽत्र चतुर्भंगिका सादि पर्यवसितं १ सादि अपर्यवसितं २ अनादिसपर्यवसितं ३ अनादिअपर्यवसितं ४, तत्र प्रथमभंगकप्रदर्शनायाह- 'भवसिद्धियस्स' इत्यादि, भवसिद्धिको-भव्यस्तस्य श्रुतं सम्यक्श्रुतं सादि सपर्यसितं, उपयोगाद्यपेक्षया भावितमेव, द्वितीयभंगस्तु शून्यः, प्ररूपणामात्रतो वा अभव्यस्य, वर्त्तमानकालापेक्षया अनागताद्धामाधिकृत्य मिथ्याश्रुत-

प्रत सूत्रांक [४२-४३] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३५-१३६]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ८७ ||

मिति, तृतीयभंगस्तु सम्यक्त्वाप्तौ भव्यस्य मिथ्याश्रुतं,चतुर्थं भंगं पुनरुपदर्शयन्नाह--'अभव'इत्यादि,अभवसिद्धिका-अभव्यस्तस्य श्रुतं मिथ्याश्रुतं अनाद्यपर्यवसितं,तस्य सदैव संसारवर्त्तित्वात्। इह च श्रुतस्योपक्रान्तत्वात् तृतीयचतुर्थभंगकद्वये अनादिश्रुतभाव उक्तोऽन्यथा मतेरप्ययमेव द्रष्टव्यः,मतिश्रुतयोरन्योऽन्यानुगतत्वात्, अत्राह-सोऽनादिज्ञानभावः किं जघन्य उत विमध्यम आहोस्विदुत्कृष्ट इति, अत्रोच्यते,जघन्यो विमध्यमो वा,न तूत्कृष्टः,कथं?,यतस्तस्येदं प्रमाणं'सव्वागासपदेसग्ग'मित्यादि,सर्वं च तदाकाशं च सर्वाकाशं, लोकालोकाकाशमित्यर्थः, तस्य प्रदेशाः, प्रकृष्टा देशाः प्रदेशा निर्विभागा भागा इत्यर्थः, तेषामग्रं-परिमाणं सर्वाकाशप्रदेशाग्रं, सर्वाकाशप्रदेशैः, किं ?, अनन्तगुणितं अनन्तशो गुणितं अनन्तगुणितं,एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे अनन्तागुरुलघुपर्यायभावात्, पर्यायाक्षरं-पर्यायपरिमाणाक्षरं निष्पद्यते, सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणमिति भावार्थः, स्तोकत्वाच्चेह धर्मास्तिकायादयो नोक्ताः, अर्थतस्तु गृहीता एव, इह च ज्ञानमक्षरं गृह्यते, तथा तज्ज्ञेयं, तथा अकारादि च, सर्वथाऽप्यविरोध इति, अस्य च सर्वजीवानामपि चाक्षरस्यानन्तभागो नित्योद्घाटितः, सदाऽप्रावृत इत्यर्थः, स पुनरनन्तभागोऽप्यनेकविधः, तत्र सर्वजघन्यश्चैतन्यमात्रं, तत्पुनर्न कदाचिदुत्कृष्टावरणस्याप्याव्रियते, जीवस्वाभाव्यात्, आह-च ग्रन्थकारः 'जइ पुण' इत्यादि, यदि पुनः सोऽपि आव्रियेत, ततः किं ?, तेन जीवः अजीवतां प्राप्नुयात् , तेनावृतेन जीवः--चैतन्यलक्षणः स्वलक्षणपरित्यागादजीवतां प्राप्नुयात् , नचैतद् दृष्टमिष्टं वा, सर्वस्य सर्वथा स्वभावातिरस्काराद् , अत्रैव दृष्टान्तमाह- 'सुट्ठुवी' त्यादि, मेघसमुदये चन्द्रसूर्यप्रभाजालतिरस्कारिणि सति भवति प्रभा चन्द्रसूर्ययोः, सर्वस्य सर्वथा स्वभावातिरस्कारादिति। अत्राह- 'सव्वागासपएसग्गं सव्वागासपदेसेहिं अणंतगुणियं पज्जवग्गक्खरं निप्फज्जती" त्यत्राविशेषितमेवाक्षरमुक्तम्,अविशेषाभिधानाच्चेदं केवलमिति गम्यते,इह तु श्रुताधिकारादकारादि प्रकृतं यतस्तत्

सादिसपर्यवसितादि

|| ८७ ||

प्रत सूत्रांक [४२-४३] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३५-१३६]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ८८ ||

कथं केवलपर्यायपरिमाणतुल्यं भवेद्?, उच्यते, नन्वत्राप्यपर्यवसितश्रुताधिकारादकाराद्येव गम्यते, अथ मतिः- 'सव्वजीवाणंपिय णं अक्खरस्स अणंतभागो णिच्चुग्घाडिओ'त्ति सर्वजीवग्रहणान्न तच्छ्रुतं, यतः समस्तद्वादशांगविदां तत् समस्तमिति, यद्येवं केवलस्यापि न सर्वजीवानामेवानन्तभागोऽवतिष्ठते, सर्वज्ञसद्भावात्, अतो न तत् केवलाक्षरमपि, कस्यासावनन्तभागोऽस्तु?, तथा अविशेषेण सर्वजीवग्रहणे सत्यपि प्रकरणादपिशब्दाद्वा केवलिनो विहायान्येषां अनन्तभागो गम्यते, अत एव किं न श्रुतात्मकमक्षरमंगीकृत्य समस्तद्वादशांगविदो विहायान्येषां अनन्तभागो गम्यते, तस्मात् स्वपरपर्यायभेदादुभयमप्यविरुद्धमिति, तथाऽप्यत्रापर्यवसितश्रुताधिकारादकाराद्येव न्यायानुपाति, तत् पुनरनन्तपर्यायम्, इह अ अ अ इत्यकार उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितः,स सानुनासिको निरनुनासिकश्च, एवं दीर्घः प्लुतः, एवं तावदष्टादशप्रभेदं अवर्णं भवते,एवं यावतः केवल एवाकारो लभते सानुनासिकादीन् तथाऽन्यवर्णसहितो वा तेऽप्यस्य स्वपर्यायाः,ते चानन्ताः,कथम्?, अभिलाप्यबाह्यनिमित्तभेदात्,तस्य च परमाणुद्व्यणुकादिभेदेनानन्तत्वात् ,ध्वनेश्च तथा तथाभिधायकत्वपरिणामे सति तत्तदर्थप्रतिपादकत्वादिति, सांकेतिकशब्दार्थसम्बन्धवादिमतमप्यावश्यके नयाधिकारे विचारयिष्यामः,ततश्चैते स्वपर्यायाः,शेषास्तु सर्वे एव घटादिपर्यायाःपरपर्याया इति,ते पुनः स्वपर्यायेभ्योऽनन्तगुणाः, आह-स्वपर्यायाणां तावत्पर्यायता युक्ता, घटादिपर्यायास्तु विभिन्नवस्त्वाश्रितत्वात् कथं तस्येति व्यपदिश्यन्ते?, उच्यते, स्वपर्यायविशेषणोपयोगात्, इह ये यस्य स्वपर्यायविशेषणतयोपयुज्यन्ते ते तस्य पर्यायतया व्यपदिश्यन्ते,यथा घटस्य रूपादयः, उपयुज्यन्ते चाकारस्वपर्यायाणां विशेषणतया घटादिपर्यायाः, तानन्तरेण स्वपर्यायव्यपदेशाभावात्, तथा वस्तुस्थित्याऽपि च घटादिपर्याया अभावरूपेणाकारस्य व्यवस्थितत्वाद् घटादिपर्यायाणां अकारपर्यायतायामविरोध इति, इयमत्र भावना--घटादिपर्यायाणामनन्तत्वा-

सादिसपर्य-वसितादि

|| ८८ ||

प्रत सूत्रांक [४३-४४] गाथा ||८१..|| दीप अनुक्रम [१३६-१३७]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ || ८९ ||

तेभ्यश्चाकारस्य स्वभावभेदेन व्यावृत्तत्वात्, स्वभावभेदेन व्यावृत्त्यनभ्युपगमे च घटादिपर्यायाणामेकत्वप्रसंगाद्, अतः स्वभावभेदनिबन्धनत्वादकारपर्यायता तेषामिति, तस्मात् स्वपरपर्यायापेक्षया खल्वकारस्य सर्वद्रव्यपर्यायराशितुल्यधर्मताऽविरोध इति, न चेदमुत्सूत्रं, यत आगमेऽप्युक्तम्-"जे एगं जाणति से सव्वं जाणति, जे सव्वं जाणति से एगं जाणति" त्ति, अस्यायमर्थः-य एकं वस्तूपलभते सर्वपर्यायैः स सर्वमुपलभते, कथैकं सर्वपर्यायैरुपलभते य एव सर्वं सर्वथोपलभत इत्यतः-सर्वमजानानो नाकारं सर्वथोपलभत इति, ततश्चास्मात् सूत्रात् सर्वमेव वस्तु सर्वद्रव्यपर्यायराशितुल्यधर्मकं, इह त्वक्षराधिकारादक्षरमुक्तमिति, इतश्चैतदकाराद्येव प्रतिपत्तव्यं, अस्मिन्नेवाधिकारेऽक्षरस्यानन्तभागो नित्योद्घाटित इत्युपन्यस्तत्वात्, केवलस्य चाविभागसम्पूर्णत्वेन निकृष्टानन्तभागासम्भवाद् अवधेरप्यसंख्येयप्रकृतिभेदभिन्नत्वान्मनःपर्यायज्ञानस्याप्योघत ऋजुविपुलभेदाभिन्नत्वात् पारिशेष्यादकारादिश्रुताक्षर[स्य] निबन्धनज्ञानस्यैवासावित्यलं प्रसंगेन, 'सेत्तं' इत्यादि निगमनद्वयमपि निगदसिद्धम् ॥

'से किं त' मित्यादि ॥ (४४-२०२) ॥ अथ किं तद्गमिकम् ?, इहादिमध्यावसानेषु किञ्चिद्विशेषतः पुनस्तत्सूत्रोच्चारणलक्षणो गमः, यथाऽऽदिविशेषे तावत् 'इह छज्जीवणिके' त्यादि, गमा अस्य विद्यन्ते इति 'अत इनिठना' विति (५-२-१२५) गमिकं, इदं च प्रायोवृत्त्या दृष्टिवादे, तस्यैव गमबहुलत्वात्, अगमिकं तु प्रायो गाथाद्यसमानग्रन्थत्वात् कालिकश्रुतमाचारादि, 'से त' मित्यादि निगमनद्वयं कण्ठ्यं । 'तं समासतो दुविहं पन्नत्तं' तद्गमिकागामिकं अथवा तदोघश्रुतमर्हदुपदेशानुसारि समासतः संक्षेपेण द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अङ्गप्रविष्टं अङ्गबाह्यं च, अत्राह-पूर्वमेव चतुर्दशभेदोद्देशाधिकारे अङ्गप्रविष्टं च अंगबाह्यं चेत्युपन्यस्तं, किमर्थं पुनस्तत् समासत इत्याद्युपन्यासेन तदेवोद्दिश्यत इति ?, अत्रोच्यते, सर्वभेदानामेवाङ्गानङ्गप्रविष्टभेदद्वयान्त-

गमिकादि

|| ८९ ||

*** अत्र श्रुतज्ञानस्य गमिक-अगमिक भेदयो: वर्णनं आरभ्यते

प्रत सूत्रांक [४४] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३७]

नन्दी- हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ९० ॥

र्भावेनार्हत्प्रणीतत्वे च प्राधान्यख्यापनार्थमिति, तत्र 'पाददुगं २ जङ्घा २ रूर २ गातदुयगं च २ दो य बाहूओ २। गीवा १ सिरं च १ पुरिसो बारसअंगो सुयविसिट्ठो ॥१॥' श्रुतपुरुषस्याङ्गेषु प्रविष्टं, अंगभावव्यवस्थितमित्यर्थः, अथवा 'गणधरकयमंगगयं जं कत थेरेहिं बाहिरं तं तु। नियतं अंगपविट्ठं अणिययसुय बाहिरं भणियं ॥१॥' तत्राल्पतरवक्तव्यत्वादंगबाह्यमधिकृत्य प्रश्नसूत्रमाह—'से किं त' मित्यादि, अथ किं तदंगबाह्यं ?, श्रुतपुरुषात् व्यतिरिक्तं अंगबाह्यं द्विविधं परोक्षं, तद्यथा-आवश्यकं च आवश्यकव्यतिरिक्तं च, 'से किं त' मित्यादि, अथ किं तदावश्यकम् ?, अवश्यक्रियानुष्ठानादावश्यकं, गुणानां वा अभिविधिना वश्यमात्मानं करोतीत्यावश्यकम्, षड्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-सामायिकमित्यादि, "सावज्जजोगविरती १ उक्कित्तण २ गुणवओ य पडिवत्ती ३। खलियस्स णिंदणा ४ वणतिगिच्छ ५ गुणधारणा ६ चेव ॥ १ ॥" अधिकारगाथा, एतदनुसारेण आवश्यकपिण्डार्थो वक्तव्यः, 'से त' मित्यादि, तदेतदावश्यकम् ॥ 'से किं त' मित्यादि, अथ किं तदावश्यकव्यतिरिक्तं?, २ द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा--कालिकं चोत्कालिकं च, तत्राल्पतरवक्तव्यत्वादुत्कालिकमाधिकृत्य प्रश्नसूत्रमाह--'से किं त' मित्यादि, अथ किं तदुत्कालिकम् ?, उत्कालिकमनेकविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-दशवैकालिकं प्रतीतं, कल्पाकल्पप्रतिपादकं कल्पाकल्पं, तथा कल्पनं कल्पः—स्थविरकल्पादिः तत्प्रतिपादकं श्रुतं २, तत् पुनः द्विभेदं—चुल्लकप्पसुयं महाकप्पसुयं, एकमल्पग्रन्थमल्पार्थं च, द्वितीयं महाग्रन्थं महार्थं च, शेषभेदाः प्रायो निगदसिद्धास्तथापि लेशतोऽप्रसिद्धतरान् व्याख्यास्यामः, जीवादीनां प्रज्ञापनं प्रज्ञापना बृहत्तरा महाप्रज्ञापना, प्रमादाप्रमादस्वरूपभेदफलविपाकप्रतिपादकमध्ययनं प्रमादाप्रमादं, प्रमादस्वरूपं महाकर्मेन्धनप्रभवाविध्यातदुःखानलज्वालाकलापपरीतमशेषमेव संसारवासगृहं पश्यंस्तन्मध्यवर्त्यपि सति तन्निर्गमनोपाये वीतरागप्रणीतधर्मचिन्तामणौ यतो विचि-

उत्कालिक श्रुतं

॥ ९० ॥

*** अत्र श्रुतपुरुषस्य द्वादश-अङ्गानां स्पष्टीकरणं दीयते |

*** अथ अंगबाह्य-सूत्राणां भेदा: प्रदर्शयते तन्मध्ये कालिक-उत्कालिक सूत्राणां वर्णनं

प्रत सूत्रांक [४४] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३७]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ९१ ||

त्रकर्मोदयसाचिव्यजनितात् परिणामविशेषादपश्यन्निव तद्भयमविगणय्य विशिष्टपरलोकक्रियाविमुख एवास्ते सत्त्वः स खलु प्रमाद इति, तद्भेदाः मद्यादयस्तत्कारणत्वाद्, उक्तञ्च-"मज्जं विसय कसाया णिद्दा विगहा य पंचमी भणिया।" फलविपाको दारुणः, उक्तं च—'श्रेयो विषमुपभोक्तुं क्षमं भवेत् क्रीडितुं हुताशेन। संसारबन्धनगतैर्न तु प्रमादः क्षमः कर्तुम् ॥ १ ॥ अस्यामेव हि जातौ नरमुपहन्याद्विषं हुताशो वा। आसेवितः प्रमादो हन्याज्जन्मान्तरशतानि ॥ २ ॥ यच्च प्रयान्ति पुरुषाः स्वर्गं यच्च प्रयान्ति विनिपातम्। तत्र निमित्तमनार्यः प्रमाद इति निश्चितमिदं मे ॥ ३ ॥ संसारबन्धनगतो जातिजराव्याधिमरणदुःखार्त्तः। यन्नोद्विजते सत्त्वः स ह्यपराधः प्रमादस्य ॥ ४ ॥ आज्ञाप्यते यदवशः तुल्योदरपाणिपादवदनेन। कर्म च करोति बहुविधमेतदपि फलं प्रमादस्य ॥ ५ ॥ इह हि प्रमत्तमनसः सोन्मादवदनिभृतेन्द्रियाश्चपलाः। यत् कृत्यं तदकृत्वा सततमकार्येष्वभिपतन्ति ॥ ६ ॥ तेषामभिपतितानामुद्भ्रान्तानां प्रमत्तहृदयानाम्। वर्द्धन्त एव दोषाः वनतरव इवाम्बुसेकेन ॥ ७ ॥ दृष्ट्वाऽप्यालोकं नैव विश्रम्भितव्यं, तीरं नीताऽपि भ्राम्यते वायुना नौः। लब्ध्वा वैराग्यं भ्रष्टयोगः प्रमादाच्चित्रं व्यावृत्तो ब्रह्मदत्तो नरेशः ॥ ८ ॥ इत्यादि, एवं प्रतिपक्षद्वारेणाप्रमादस्वरूपादयो वाच्या इति, 'नन्दी' त्यादि सुगमं, सूर्यप्रज्ञप्तिः सूर्यचरितप्रज्ञापनं यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा सूर्यप्रज्ञप्तिः, पौरुषीमण्डलं पुरुषः शंकुः शरीरं वा तस्मान्निष्पन्ना पौरुषी द्वयम्, अत्र भावना—यदा सर्वस्य वस्तुनः स्वप्रमाणा छायोपजायते तदा पौरुषीति, एतच्च पौरुषीमानं उत्तरायणान्ते दक्षिणायनादौ चैकं दिनं भवति, तत ऊर्ध्वमंगुलस्याष्टावेकषष्टिभागा दक्षिणायने वर्द्धन्ते उत्तरायणे च ह्रसंतीति, एवं यत्र पौरुषी मण्डले मण्डलेऽन्याऽन्या प्रतिपाद्यते तदध्ययनं पौरुषीमण्डलं। मण्डलप्रवेशः, यत्र हि चन्द्रसूर्ययोर्दक्षिणोत्तरेषु मण्डलेषु मण्डलान्मण्डलप्रवेशो व्यावर्ण्यते

उत्कालिक श्रुतं

|| ९१ ||

प्रत
सूत्रांक
[४४]
गाथा
||८१..||

दीप
अनुक्रम
[१३७]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥ ९२ ॥

उत्कालिक
श्रुतं

तदध्ययनं मण्डलप्रवेश इति। **विद्याचरणविनिश्चयः** विद्येति ज्ञानं तच्च दर्शनसहचारितम्, अन्यथाऽभावात्, चरणं चारित्रं एतेषां फलविनिश्चयप्रतिपादको ग्रन्थः विद्याचरणविनिश्चय इति। **गणिविद्या** गुणगणोऽस्यास्तीति गणी, स चाचार्यः, तस्य विद्या— ज्ञानं गणिविद्या, तत्राविशेषेऽप्ययं विशेषः-'जोतिसणिमित्तणाणं गणिणो पव्वावणादिकज्जेसु। उवयुज्जइ तिहिकरणादिजाणण-त्थऽन्नहा दोसो ॥ १ ॥' **ध्यानविभक्तिः**—ध्यानानि—आर्त्तध्यानादीनि तेषां विभजनं यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा ध्यानविभक्तिः, **मरणानि** प्राणत्यागलक्षणानि अनुसमयादीनि वर्तन्ते, यथोक्तम्—'अणुसमयं संतरं चे'त्यादि, एतेषां विभजनं यस्यां सा मरणविभक्तिः। **आत्मनो**-जीवस्यालोचनाप्रायश्चित्तप्रतिपत्त्यादिप्रकारेण विशुध्धिः कर्मविगमलक्षणा प्रतिपाद्यते यत्र तदध्ययनं आत्मविशुद्धिः। **वीतरागश्रुतं** सरागव्यपोहेन वीतरागस्वरूपं प्रतिपाद्यते यत्राध्ययने तद्वीतरागश्रुतं, **संलेखनाश्रुतं** द्रव्यभावसंलेखना प्रतिपाद्यते यत्र तदध्ययनं संलेखनाश्रुतं, तत्र द्रव्यसंलेखनोत्सर्गतः—'चत्तारि विचित्ताइं विगतीणिज्जूहियाइं चत्तारि। संवच्छरे य दोन्नि उ एगंतरियं च आयामं ॥ १ ॥ णातिविगिट्ठो य तवो छम्मासे परिमियं च आयामं। अन्नेऽवि य छम्मासे होति विगिट्ठं तवोकम्मं ॥ २ ॥ वासं कोडीसहिअं आयामं काउमाणुपुव्वीए। गिरिकंदरं तु गंतुं पादवगमणं अह करेति॥ ३ ॥' भावसंलेखना तु क्रोधादिकषायप्रतिपक्षाभ्यास इति। **विहारकल्पः** विहरणं विहारः तस्य कल्पो—व्यवस्था स्थविरकल्पादीनामुच्यते यत्र ग्रन्थेऽसौ विहारकल्पः। **चरणविधिः** चरणं व्रतादि, तथा चोक्तम्—वयसमणधम्म० गाहा, एतत्प्रतिपादकमध्ययनं चरणविधिः। **आतुरप्रत्याख्यानं** आतुरः-क्रियाऽतीतो ग्लानस्तस्य प्रत्याख्यानं, एत्थ विधी—गिलाणं किरियातीतं णाउं गीयत्था पच्चक्खावेंति दिणे २ दव्वहासं करेन्ता सन्तः अंते य सव्वदव्वदायणाए भत्ते वेरग्गं जणेत्ता भत्ते णित्तण्हस्स भवचरिमप-

॥ ९२॥

प्रत सूत्रांक [४४] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३७]

चक्खाणं कारेंति, एयं जत्थ अज्झयणे सवित्थरं वण्णिज्जति तदज्झयणं आउरपच्चक्खाणं, महाप्रत्याख्यानं महच्च तत् प्रत्या-
ख्यानं चेति समासः, एसित्थ भावत्थो-थेरकप्पेण जिणकप्पेण वा विहरेत्ता अंते थेरकप्पिया बारसवासे संलेहं करेत्ता जिणकप्पिया
पुण विहारेणेव संलीढा तहावि जहाजुत्तं संलेहं करेत्ता निव्वाघातं सचेट्ठा चेव भवचरिमं पच्चक्खंति, एयं सवित्थरं जत्थऽज्झयणे
वण्णिज्जइ तमज्झयणं महापच्चक्खाणं । एयाणि अज्झयणाणि जहा अभिधाणत्थाणि तहा वण्णियाणि, 'सेत्त' मित्यादि निग-
मनं, तदेतदुत्कालिकं, उपलक्षणं चैतदित्युक्तमुत्कालिकं॥ 'से किं त'मित्यादि, अथ किं तत् कालिकं?, कालिकमनेकविधं प्रज्ञप्तं,
तद्यथा--उत्तराध्ययनानि उत्तराणि--प्रधानानि रूढ्या चोत्तराध्ययनानि, 'देसे' त्यादि प्रायो निगदसिद्धं, निशीथवन्निशीथं इदं
प्रतीतमेव, अस्मादेव ग्रन्थार्थाभ्यां महत्तरं महानिशीथं, जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः, इहावलिकाप्रविष्टेतरविमानप्रविभजनं यत्राध्ययने
तद्विमानप्रविभक्तिः, तच्चैकमल्पग्रन्थार्थं तथाऽन्यन्महाग्रन्थार्थं, अतः क्षुल्लिका विमानप्रविभक्तिर्महती विमानप्रविभक्तिरि-
ति । अङ्गचूलिका अंगस्य--आचारादेश्चूलिका अंगचूलिका, यथाऽऽचारस्यानेकविधा इहोक्तानुक्तार्थसंग्रहात्मिका चूलिका वर्ग-
चूलिका, इह वर्गोऽध्ययनादिसमूहः, यथाऽन्तकृद्दशास्वष्ट वर्गा इत्यादि, तेषां चूलिका २, व्याख्या-भगवतीत्यस्याश्चूलिका
२, अरुणोपपातः, इहारुणो नाम देवस्तत्समयनिबद्धो ग्रन्थस्तदुपपातहेतुः अरुणोपपातः, जाहे तमज्झयणं उवउत्ते समाणे समणे
परियट्टेति ताहे से अरुणे देवे ससमयनिबद्धत्तणाओ चलियासणे संभमुब्भन्तलोयणे पउत्तावही वियाणिय हट्ठपहट्ठे चलचवलकुंडल-
धरे दिव्वाए जुत्तीए दिव्वाए विभूईए दिव्वाए गतीए जेणामेव से भगवं समणे तेणामेव उवागच्छति, उवागच्छित्ता भत्तिभरोण-
यवयणे विमुक्कवरकुसुमवासे ओवयति, ओवतित्ता ताहे से समणस्स पुरतो ठिच्चा अंतद्धिए कयंजलिए उवउत्ते संवेगविसुज्झमा-

प्रत सूत्रांक [४४] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३७]

नन्दी-हारिभद्रीयवृत्तौ

|| ९४ ||

कालिकश्रुतं

णज्झवसाणे सुणेमाणे चिट्ठइ, समत्ते य भणइ–सुसज्झाइयं २, वरं वरेहिति, ततो से इहलोगणिप्पिवासे समतिणमणिमुत्तलेट्ठुकंचणे
सिद्धिवधूणिब्भरणुरायचित्ते समणे पडिभणइ–ण मे वरेण अट्ठोत्ति, ततो से अरुणदेवे अधिगतरजातसंवेगे पयाहिणं करेत्ता वंदि-
त्ता णमंसित्ता पडिगच्छइ, एवं वरुणोववायादिसुवि भाणियव्वं, उत्थानश्रुतं अध्ययनं तं पुण सिंगणाइयकज्जेसु जस्सेगकु-
लस्स वा गामस्स वा जाव रायहाणीए वा सच्चेव समणे कयसंकप्पे आसुरुत्ते अप्पसन्ने अप्पसन्नलेसे विसमासणत्थे उवउत्ते समा-
णे उट्ठाणसुअज्झयणं परियट्टेति एक्कं दो तिन्नि वा वारे, ताहे से कुले वा गामे वा जाव रायहाणी वा ओहयमणसंकप्पे विलवंते
दुयं २ पहावंते उट्ठेति, उव्वसतित्ति वुत्तं भवति, तथा समुत्थानश्रुतं अध्ययनं तं पुण समत्तकज्जे तस्सेव कुलस्स वा गामस्स
वा जाव रायहाणीए वा सच्चेव समणे कयसंकप्पे तुट्ठे पसण्णे पसण्णलेसे समसुहासणत्थे उवउत्ते समाणे समुट्ठाणसुतज्झयणं
परियट्टेति एक्कं दो तिन्नि वा वारे, ताहे से कुले वा जाव रायहाणीए वा पहट्ठचित्ते पसन्नमणे कलयलं कुणमाणे मंदाए गतीए सललियं
आगच्छइ २ त्ता समुट्ठेति, आवासेतित्ति वुत्तं भवतीत्यर्थः, एवं कयसंकप्पस्स परियट्टिन्तस्स पुव्वुट्ठितं समुट्ठेति । णागपरिया-
वणियाओ नागपरिज्ञा, नागात्ति–नागकुमाराः तस्समयणिबद्धमज्झयणं, से जया समणे उवउत्ते परियट्टेति तदाऽकयसंकप्पस्सवि
ते णागकुमारा तत्थत्था चेव तं समणं परियाणंति वंदंति नमंसंति बहुमाणं च करेंति, सिंगणादियकज्जेसु य वरदा भवन्तीत्यर्थः,
णिरयावलिया जासु आवलियपविट्ठेतरे य णिरया तग्गामिणो य णरतिरिया पसंगओ वन्निज्जंति। कप्पियाउत्ति सौधर्मादिक-
ल्पगतवक्तव्यतागोचरा ग्रन्थपद्धतयः कल्पिका उच्यन्ते । एवं कल्पावतंसिकाः सोधम्मीसाणकप्पेसु जाणि कप्पविमाणाणि ताणि
कप्पवडिंसयाणि, तेसु य देवीओ जा जेण तवोविसेसेण उववन्ना इड्ढिं च पत्ता एवं वन्निज्जंति जासु ताओ कप्पवडेंसियाओ वु-

|| ९४ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [४४] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३७]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ९५ ॥

च्चंति । तथा पुप्फियाउत्ति इह यासु ग्रन्थपद्धतिषु गृहवासमुत्कलनपरित्यागेन प्राणिनः संयमभावपुष्पिताः सुखिताः पुनः संयमभावपरित्यागतो दुःखावाप्तिमुकुलिताः पुनस्तत्परित्यागादेव पुष्पिताः प्रतिपाद्यन्ते ताः पुष्पिता उच्यन्ते । अधिकृतार्थविशेषप्रतिपादकास्तु पुष्पचूला इति । तथा अन्धकवृष्णिनराधिपवक्तव्यताविषया अन्धकवृष्णिदशा उच्यन्ते । 'एवमाइयाइं इच्चादि', एवमादीनि सर्वथा कियन्त्याख्यास्यन्ते ?, चतुरशीतिप्रकीर्णकसहस्राणि भगवतोऽर्हतः श्रीऋषभस्यादितीर्थकरस्य, तथा संख्येयानि प्रकीर्णकसहस्राणि मध्यमानां–अजितादीनां पार्श्वपर्यन्तानां जिनवराणां, तीर्थकराणामित्यर्थः, एतानि च यावन्ति तानि प्रथमानुयोगतोऽवसेयानि, तथा चतुर्दश प्रकीर्णकसहस्राणि अर्हतः, कस्य ?, वर्द्धमानस्वामिनः, अयमत्र भावार्थः–भगवतो उसहस्स चउरासीति समणसाहस्सितो होत्था, पयन्नगज्झयणाणि य सव्वाणि कालियउक्कालियाणं चउरासीतिसहस्साणि, कथं ?, यतो ताणि चउरासीतिसमणसहस्साणि अरहंतमग्गोवदिट्ठे जं सुयमणुसरित्ता किंचि णिज्जूहंते ताणि सव्वाणि पतिन्नगाणि, अहवा सुयमणुसारतो अप्पणो वयणकोसलत्तेण जं धम्मदेसणादिसु भासंते तं सव्वं पइन्नगं, जम्हा अणन्तगमपज्जवं सुत्तं दिट्ठं, तं च वयणं णियमा अक्खयरगमाणुवाती तम्हा तं पइन्नगं, एवं चउरासीतिपइन्नगसहस्साणि भवंतीत्यर्थः, एएण विहिणा मज्झिमतित्थगराणं संखेज्जाइं पइन्नगसहस्साणि, समणस्सवि भगवओ महावीरस्स जम्हा चोद्दस समणसाहस्सीओ उक्कोसिया समणसम्पया तम्हा चोद्दसपइन्नगज्झयणसहस्साणि भवंति, एत्थ पुण एगे आयरिया एवं पन्नविंति-किल एतं चुलसीइसहस्सादियं उसभादिजिणवराणं समणपरिमाणं पहाणसुत्ताणिज्जूहणसमत्थे समणे पडुच्च भणियं, सामन्नसमणा पुण बहुतरा तत्काले, अन्ने भणंति–उसभादीणं भवत्थाणं संचराणं एतं चुलसीदिसहस्सादियं पमाणं, पवाहेण पुणो एगतित्थेसु बहुगा दट्ठव्वा, तत्थ जे

कालिकश्रुतं

॥ ९६ ॥

प्रत सूत्रांक [४५-४६] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३८-१३९]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ९६ ॥

पमाणभूयसुत्तणिज्जूहणसमत्था अन्नकालिगावि ते एत्थ अहिगया, एए ते सुप्पसिद्धप्पइन्नगणिज्जूहगा चेव दट्ठव्वा, यत आह— 'अथवेत्यादि, अथवेति प्रकारान्तरप्रदर्शनं, यस्य ऋषभादेस्तीर्थकृतः यावन्तः शिष्या औत्पत्तिक्या वैनयिक्या कर्मजया पारिणामिक्या च चतुर्विधया बुध्ध्या उपपेताः–समन्विताः तस्य तावन्त्येव प्रकीर्णकसहस्राणि, प्रत्येकबुद्धा अपि तावन्त एव, अत्रैके व्याचक्षते–किल प्रत्येकबुद्धदब्धान्येव तान्यवगन्तव्यानि, प्रकीर्णकप्रमाणेन प्रत्येकबुद्धप्रमाणप्रतिपादनात्, स्यादेतत्-प्रत्येकबुद्धानां शिष्यभावो विरुध्यत इति, एतदप्यसत्, तेषां प्रत्येकबुद्धत्वादाचार्यमेवाधिकृत्य शिष्यभावस्य निषिद्धत्वात्, तीर्थकरप्रणीतशासनप्रतिपन्नत्वेन तु तच्छिष्यभावो न विरुध्यत इति, अन्ये पुनरित्थमभिदधति–सामान्येनेह प्रकीर्णकैस्तुल्यत्वात् प्रत्येकबुद्धानामत्राभिधानं, न तु नियोगतः प्रत्येकबुद्धदब्धानि प्रकीर्णकाणीत्यलं विस्तरेण। 'सेत' मित्यादि, तदेतत् कालिकं, तदेतदावश्यकव्यतिरिक्तं, तदेतदनंगप्रविष्टमिति ॥

'से किं त' मित्यादि ॥(४५-२०९)॥ अथ किं तदंगप्रविष्टम्?, अंगप्रविष्टं द्वादशविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-आचारः सूत्रकृतमित्यादि।

'से किं त'मित्यादि ॥(४६-२०९)॥ अथ किं तदाचारवस्तु?, यद्वा अथ कोऽयमाचारः?, आचरणमाचारः आचर्यत इति वा आचारः शिष्टाचरितो ज्ञानाद्यासेवनविधिरिति भावार्थः, तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽप्याचार एवोच्यते, अनेन चाचारेण करणभूतेन श्रमणानामाचारादि आख्यायत इति योगः, अथवा आचारे णमिति वाक्यालंकारे श्रमणानां प्राग्निरूपितशब्दार्थानां निर्ग्रन्थानां बाह्याभ्यन्तरग्रन्थरहितानां, आह-श्रमणा निर्ग्रन्था एव भवन्ति, विशेषणं किमर्थं?, उच्यते, शाक्यादिव्यवच्छेदार्थं, उक्तं च- "निग्गंथ सक्क तावस गेरुय आजीव पंचहा समणा" तत्राचारो ज्ञानाद्यनेकभेदभिन्नो गोचरो-भिक्षाग्रहणविधिलक्षणः विनयो ज्ञानादि

आचारांगं

॥ ९६ ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** अथ अंगप्रविष्ट-सूत्राणां वर्णनं आरभ्यते, तदन्तर्गत 'आचार' सूत्रस्य वर्णनं।

प्रत सूत्रांक [४५-४६] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३८-१३९]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ९७ ॥

वैनयिकं फलं कर्मक्षयादि शिक्षा ग्रहणासेवनाभेदभिन्ना, विनेयशिक्षेत्यन्ये, विनेयः- शिष्यः, भाषा सत्या १ असत्यामृषा २ च अभाषा असत्या १ सत्यामृषा २ वा चरणं-व्रतादि करणं-पिण्डविशुध्द्यादि 'जातामातवित्तीओ'त्ति यात्रा- संयमयात्रा मात्रा- तदर्थमेवाहारमात्रा वर्त्तनं वृत्तिः, विविधैरभिग्रहविशेषैरिति, आचारश्च गोचरश्चेत्यादिद्वन्द्वः क्रियते, ततश्चाचारगोचरविनयवैनयिकशिक्षाभाषाचरणकरणयात्रामात्रावृत्तय आख्यायन्ते, इह च यत्र क्वचिदन्यतरोपादाने अन्यतरगतार्थाभिधानं तत् सर्वं तत्प्राधान्यख्यापनार्थमेवावसेयं, सो य समासतो इत्यादि, स आचारः समासतः संक्षेपतः पंचविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा- ज्ञानाचारः-काले विणए बहुमाणे उवहाणे तह अनिण्हवणे । वंजण अत्थ तदुभए अट्ठविहो णाणमायारो ॥ १ ॥ दर्शनाचारः- 'णिस्संकिय णिक्कंखिय णिव्वितिगिच्छा अमूढदिट्ठी य । उववूह थिरीकरणे वच्छल्ल पभावणे अट्ठ ॥ २ ॥ अतिसेस इड्ढि आयरिय वादि धम्मकधि खमग णेमित्ती । विज्जा राया गणसम्मया य तित्थं पभावेंति ॥ ३ ॥ चारित्राचारः-पणिहाणजोगजुत्तो पंचहिं समितिहिं तिहि य गुत्तीहिं । एस चरित्तायारो अट्ठविहो होति नायव्वो ॥ ४ ॥ तपाचारः-बारसविहम्मिवि तवे सब्भितरबाहिरे जिणुवदिट्ठे । अगिलाएँ अणाजीवी णायव्वो सो तवायारो ॥ ५ ॥ वीर्याचारः-अणिगूहियबलविरिओ परक्कमइ जो जहुत्तमाउत्तो । जुंजति य जहाथामं णायव्वो वीरियायारो ॥ ४ ॥ 'आयारे णं परित्ता वायणा' आचारे णमिति वाक्यालंकारे परित्ता-संख्येयाः, आद्यन्तोपलब्धेरनन्ता न भवंतीत्यर्थः, काः?, वाचनाः-सूत्रार्थप्रदानलक्षणाः, अवसर्पिणीकालं वा प्रतीत्य, परित्तत्ति संख्येयान्यनुयोगद्वाराणि उपक्रमादीनि, अध्ययनानामेव संख्येयत्वात् प्रज्ञापकवचनगोचरत्वात् , संखेज्जा वेढा, वेढा छन्दोविशेषा, संखेज्जा सिलोगा श्लोकाः प्रतीता अनुष्टुपछन्दसा, संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ निर्युक्तानां युक्तिर्निर्युक्तयुक्तिरिति वाच्ये युक्तशब्दलो-

आचारांगं

॥ ९७ ॥

प्रत सूत्रांक [४५-४६] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३८-१३९]

नन्दी- हारिभद्रीय वृत्तौ

॥ ९८ ॥

आचारांगं

पान्निर्युक्तिरिति, एताश्च निक्षेपनिर्युक्त्याद्याः संख्येया इति, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ द्रव्यादिपदार्थाभ्युपगमाः प्रतिपत्तयः, प्रतिवाद्यभिग्रहविशेषा वा 'से ण' मित्यादि, स आचारः णमिति वाक्यालंकारे अंगार्थतया अंगार्थत्वेन, अर्थग्रहणं परलोकचिंतां प्रति सूत्रादर्थस्य गरीयस्त्वख्यापनार्थं, सूत्रार्थोभयरूपो वाऽयमिति ख्यापनार्थं, प्रथममंगं स्थापनामाधिकृत्याद्यमंगमित्यर्थः, द्वौ श्रुतस्कन्धौ अध्ययनसमुदायलक्षणौ, पंचविंशतिरध्ययनानि, तद्यथा- सत्थपरिन्ना १ लोगविजयो २ सीतोसणिज्ज ३ सम्मत्तं ४। आवंति ५ धुअ ६ विमोहो ७ महापरिन्नो ८ वहाणसुयं ९ ॥ १० ॥ पढमो सुयखंधो । पिंडेसण १ सेज्जि २ रिया ३ भासज्जाया य ४ वत्थ ५ पाएसा ६ । उग्गहपडिमा ७ सत्त य सत्तिकया ७ भावण १५ विमुत्ती १६ ॥ २ ॥ एवमेतानि निशीथवर्जानि पंचविंशतिरध्ययनानि, तथा पंचाशीत्युद्देशनकालाः, कथं ?, उच्यते, अंगस्य श्रुतस्कन्धस्याध्ययनस्योद्देशकस्य च एतेषां चतुर्णामप्येक एव, एवं सत्थपरिन्नाए सत्त उद्देसणकाला, लोगविजयस्स छ सीओसणिज्जस्स चउरो संमत्तस्स चउरो लोगसारस्स छ धुतस्स पंच एवं विमोहज्झयणस्स अट्ठ, महापरिन्नाए सत्त७ उवहाणसुत्तस्स चउरो, पिंडेसणाए एक्कारस ११ सेज्जाए तिन्नि ३ इरियाए तिन्नि ३ भासज्जाए दोन्नि २ वत्थेसणाए दो २ पाएसणाए दो २ उग्गहपडिमाए दोन्नि २ सत्तिक्कयाए सत्त ७ भावणाए एक्को १ विमुत्तीए एक्को१, एवमेए संपिंडिया पंचासीई भवन्ति, एत्थ संगहगाहा-सत्त य छच्चउ चउरो छ पंच अट्ठेव सत्त चउरो य। एक्कार ति तिय दो दो दो दो सत्तेक्क एक्को य ॥ १ ॥ एवं समुद्देशनकालावि भाणियव्वा । अष्टादश पदसहस्राणि पदाग्रेण, इह यत्रार्थोपलब्धिस्तत् पदं, चोदक आह- यदि दो सुतक्खंधा पणुवीसं अज्झयणाणि अट्ठारस पदसहस्साणि पदग्गेणं भवन्ति तो जं भाणियं 'णवबंभचेरमइओ अट्ठारसपदसहस्सिओ वेउ'त्ति एयं विरुज्झइ, आचार्य आह-णणु एत्थवि भाणियं 'हवइ य सपंचचूलो

॥ ९८ ॥

प्रत सूत्रांक [४५-४६] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१३८-१३९]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

|| ९९ ||

सूत्रकृतांगं

बहुबहुअयरो पयग्गेणं'ति, इह सुत्तालावयपदेहिं सहितो बहु बहुयरो य वक्तव्य इत्यर्थः, अथवा दो सुयखंधा पणुवीसं अज्झय-
णाणि एयं आयारग्गसहितस्स आयारस्स पमाणं भणियं, अट्ठारसपयसहस्साणि पुण पढमसुयक्खंधस्स णवबंभचेरमतियस्स पमाणं,
विचित्तत्थबद्धाणि य सुत्ताणि गुरूवदेसतो तेसिं अत्थो जाणियव्वो, संखेज्जा अक्खरा संख्येयान्यक्षराणि, वेढादीनां संख्येयत्वात्,
अणन्ता गमाः इह गमा अर्थगमा गृह्यन्ते, अर्थपरिच्छेदा इत्यर्थः, ते चानन्ताः, एकस्मादेव सूत्रात्तत्तद्धर्मविशिष्टानन्तधर्मात्मक-
वस्तुप्रतिपत्तेः, अन्ये तु व्याचक्षते-अभिधानाभिधेयवशतो गमा इति, ते चानन्ताः, ते पुनरनेन विधिना अवसेयास्तद्यथा- सुयं मे
आउसं ! तेणं भगवया आउसंतेणं भगवया सुयं मे आउसंवदा, सुयं मे आउसं तहिं, सुयं मे आउसं, आउसं सुयं मे, आसुयं
मया तं सुयं मया, आ तया सुयं मया, आ तहिं सुयं मया आ, एवमादिभिर्भण्यमानं किलानन्तगममिति, अणंता पज्जवा
स्वपरभेदभिन्ना, अक्षरार्थपर्याया इत्यर्थः, परित्ता तसा त्र्यस्यन्तीति त्रसा-द्वीद्रियादयस्ते च परित्ता, अणंता थावरा वनस्पतिका-
यसहिताः परिगृह्यन्ते सासयकडणिबद्धणिकाइयत्ति शाश्वता द्रव्यार्थतयाऽविच्छेदेन प्रवृत्तेः कृताः पर्यायाऽर्थतया प्रतिसमयम-
न्यथात्वावाप्ता निबद्धाः सूत्र एव निकाचिता निर्युक्तिसंग्रहणिहेतूदाहरणादिभिः जिणपन्नत्ता जिनैः प्रज्ञप्ता भावाः पदार्थाः,
आघविज्जंतीत्यादि धुवगण्डिका पूर्ववत्। साम्प्रतमाचारांगग्रहणफलप्रतिपादनायाह-'से एवं' मित्यादि, स इत्याचारांगग्राहकोऽ-
भिसम्बध्यतेः, एवं आयत्ति अस्मिन् भावतः सम्यगधीते सति एवमात्मा भवति, तदुक्तक्रियापरिणामात्माव्यतिरेकात् स एव
भवतीत्यर्थः, एवं क्रियासारमेव ज्ञानमिति ख्यापनार्थं क्रियापरिणाममभिधायाधुना ज्ञानमधिकृत्याह- 'एवं णाय'त्ति इदमधीत्य
एवं ज्ञाता भवति यथैवेहोक्तमिति, एवं विन्नायत्ति एवं विविधो विशिष्टो वा ज्ञाता विज्ञाता एवं विज्ञाता भवति, तन्त्रान्तरीय-

|| ९९ ||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अत्र मूल संपादने सूत्रकृतांग इति मुद्रितं, तत् मुद्रण स्खलना मात्र, एते पृष्ठे 'आचार' सूत्र परिचय एव वर्तते

प्रत
सूत्रांक
[४५-४६]
गाथा
||८१..||

दीप
अनुक्रम
[१३८-
१३९]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

||१००||

ज्ञातृभ्यः प्रधानतर इत्यर्थः, एवं चरणकरणपरूवणया आघविज्जतीत्यादि, निगमनवाक्यं भावितार्थमेव ॥

'से किं तं सूयगडे' ॥(४७-२१२)॥ 'सूच् सूचायां' सूचनात् सूत्रं सूत्रेण कृतं सूत्रकृतं, तत्र लोक्यते अनेन वाऽस्मिन् वा लोकः सूच्यत इत्यादि निगदसिद्धं यावत् 'आसीतस्स किरियावादिसतस्स' अशीत्यधिकस्य क्रियावादिशतस्य, व्यूहं कृत्वा स्वसमयः स्थाप्यत इति योगः, एवं शेषपदेष्वपि क्रिया योजनीयेति, तत्र न कर्तारं विना क्रियासम्भव इति तामात्मसमवायिनीं वदन्ति तच्छीलाश्च ये ते क्रियावादिनः, ते पुनरात्माद्यस्तित्वप्रतिपत्तिलक्षणाः अमुनोपायेनाशीत्यधिकशतसङ्ख्या विज्ञेयाः, जीवाजीवाश्रवबन्धसंवरनिर्जरापुण्यपापमोक्षाख्यान् नव पदार्थान् विरचय्य परिपाट्या जीवपदार्थस्याधः स्वपरभेदावुपन्यसनीयौ, तयोरधो नित्यानित्यभेदौ, तयोरप्यधः कालेश्वरात्मनियतिस्वभावभेदाः पञ्च न्यसनीयाः, पुनश्चैवं विकल्पाः कर्त्तव्याः-अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालत इत्येको विकल्पः, विकल्पार्थश्चायं-विद्यते खल्वात्मा स्वेन रूपेण नित्यश्च कालवादिनः, उक्तेनैवाभिलापेन द्वितीयो विकल्प ईश्वरकारणिनः, तृतीयो विकल्पः आत्मवादिनः 'पुरुष एवेदं सर्वं' मित्यादि, नियतिवादिनश्चतुर्थविकल्पः, पञ्चमविकल्पः स्वभाववादिनः, एवं स्वत इत्यजहता लब्धाः पञ्च विकल्पाः, एवमनित्यत्वेनापि दर्शव, एते विंशतिर्जीवपदार्थेन लब्धाः, अजीवादिष्वप्यष्टस्वेवमेव प्रतिपदं विंशतिर्विकल्पानाम्, अतो विंशतिर्नवगुणा शतमशीत्युत्तरं क्रियावादिनामिति । 'चउरासीते अकिरियावादीणं' चतुरशीतेरक्रियावादिनां, क्रिया पूर्ववत्, न हि कस्यचिदव्यवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया समस्ति, तद्भावे चावस्थितेरभावादित्येवंवादिनोऽक्रियावादिनः, तथा चाहुरेके-"क्षणिकाः सर्वसंस्काराः, अस्थितानां कुतः क्रिया? । भूतिर्येषां क्रिया सैव, कारकं सैव चोच्यते ॥ १ ॥" इत्यादि, एते चात्मादिनास्तित्वप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेन चतुरशीतिर्द्रष्ट-

सूत्रकृतांगं

||१००||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अथ अंगप्रविष्ट-सूत्राणां वर्णनं आरभ्यते, तदन्तर्गत 'सूत्रकृत्' सूत्रस्य वर्णनं ।

प्रत सूत्रांक [४७] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१४०]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥१०१॥

व्याः, एतेषां हि पुण्यापुण्यविवर्जितपदार्थसप्तकन्यासस्तथैव जीवस्याधः स्वपराविकल्पभेदद्वयोपन्यासः, असत्त्वादात्मनो नित्यानित्यभेदौ न स्तः, कालादीनां तु पञ्चानां षष्ठी यदृच्छा न्यस्यते, पश्चाद्विकल्पाभिलापः-नास्ति जीवः स्वतः कालत इत्यादयः षडेव विकल्पाः, एकत्र द्वादश, एवमजीवादिष्वपि षट्सु प्रतिपदं द्वादश विकल्पाः, एवं द्वादश सप्तगुणाश्चतुरशीतिविकल्पा नास्तिकानामिति । 'सत्तट्ठीए अन्नाणियवादीणं' ति सप्तषष्टिरज्ञानिकवादिनां, क्रिया प्राग्वत्, तत्र कुत्सितं ज्ञानमज्ञानं तदेषामस्तीत्यज्ञानिकाः, नचैवं लघुत्वात् प्रक्रमस्य प्राग् बहुव्रीहिणा भवितव्यं, ततश्चाज्ञाना इति स्यात्, नैष दोषः, ज्ञानान्तरमेवाज्ञानं, मिथ्यादर्शनसहचरित्वात्, ततश्च जातिशब्दत्वात् गौरखरवदरण्यमित्यादिवदज्ञानिकत्वमिति, अथवा अज्ञानेन चरन्ति तत्प्रयोजना वा अज्ञानिकाः, असंचिन्त्यकृतबन्धवैफल्यादिप्रतिपत्तिलक्षणाः, ते च अमुनोपायेन सप्तषष्टिर्ज्ञातव्याः, तत्र जीवादीन् नव पदार्थान् पूर्ववद् व्यवस्थाप्य पर्यन्ते चोत्पत्तिमुपन्यस्याधः सप्त सदादयः उपन्यसनीयाः, सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वं अवाच्यत्वं सदवाच्यत्वं असदवाच्यत्वं सदसदवाच्यत्वमिति च, एकैकस्य जीवादेः सप्त सप्त विकल्पाः, त एते नव सप्तकाः त्रिषष्टिः, उत्पत्तेस्तु चत्वार एवाद्या विकल्पाः, तद्यथा-सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वं अवाच्यत्वं चेति, त्रिषष्टिमध्ये प्रक्षिप्ताः सप्तषष्टिर्भवन्ति, को जानाति जीवः सन्नित्येको विकल्पः, ज्ञातेन वा किं ?, एवं असदादयोऽपि वाच्याः, उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतो सदसतोऽवाच्यस्येति वा को जानातीत्येतत् ?, न कश्चिदपीत्यभिप्रायः। 'बत्तीसाए वेणइयवादीणं' द्वात्रिंशतो वैनयिकवादिनां, क्रिया पूर्ववत्, तत्र विनयेन चरन्ति विनयो वा प्रयोजनमेषामिति वैनयिकाः, एते चानवधृतलिङ्गाचारशास्त्रा विनयप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेन द्वात्रिंशदवगन्तव्याः-सुरनृपतिज्ञातियतिस्थविराधममातृपितॄणां प्रत्येकं कायेन वाचा मनसा दानेन च देशकालोपपन्नेन विनयः कार्यः इत्येते चत्वारो भेदाः सुरा-

सूत्रकृतांगं स्थानांगं च

॥१०१॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

*** अत्र मूल संपादने सूत्रकृतांग-स्थानांग इति मुद्रितं, तत् मुद्रण स्खलना मात्र, एते पृष्ठे 'सूत्रकृतांग' सूत्र परिचय एव वर्तते

प्रत सूत्रांक [४७-४९] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१४०-१४२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥१०२॥

दिष्वष्टसु स्थानेषु, एकत्र मेलिता द्वात्रिंशादिति। सर्वसङ्ख्यां प्रतिपादयन्नाह-'तिण्हं तेसट्ठाण' मित्यादि, त्रयाणां त्रिषष्ट्यधिकानां प्रावादुकशतानां, विचित्रैकैकनयमतावलम्बिनां प्रवादिशतानामित्यर्थः, व्यूहं-प्रतिक्षेपं कृत्वा स्वसमयः स्वसिद्धान्तः स्थाप्यते, शेषं किंचिद् व्याख्यातं किंचित् सुगममिति यावत् 'सेत्तं सूयगडे' त्ति कण्ठ्यम् ॥

'से किं त'मित्यादि ॥(४८-२३८)॥ अथ किं तत् स्थानं ?, तिष्ठन्त्यस्मिन् प्रतिपाद्यतया जीवादय इति स्थानं, तथा चाह-'ठाणे ण' मित्यादि, स्थानेन स्थाने वा जीवाः स्थाप्यन्ते, व्यवस्थितस्वरूपप्रतिपादनायेति हृदयं, शेषं प्रायो निगदसिद्धमेव, नवरं 'टंक'त्ति छिन्नतडं टङ्कं 'कूडं'ति पव्वतोवरिं, जहा वेयड्ढस्सोवरिं नव सिद्धाययणादिया कूडा, 'सेल'त्ति हिमवंतादिया सेला, 'सिहरिणो'त्ति सिहरेण सिहरिणोत्ति, ते य वेयड्ढाइया 'पब्भार'त्ति जं कूडं उवरिं अंबखुज्जुयं तं पब्भारं,जं वा पव्वयस्स उवरिभागे हत्थिकुंभागिती कुडहं णिग्गयं तं पब्भारं भन्नइ 'कुंड'त्ति गंगादीणि कुंडानि 'गुह'त्ति तिमिसादिया गुहा 'आगरा' रुप्पसुवन्नरयणादिउप्पत्तिट्ठाणा आगरा 'दह'त्ति पोंडरीयादीया दहा'णदीउ'त्ति गंगासिंधुमादीओ, शेषं क्षुण्णार्थं यावन्निगमनमिति।

समवायादयः

'से किं त'मित्यादि ॥(४९-२२९)॥ अथ कोऽयं समवायः?, सम् अव अयः समवायः,सम्यगधिकपरिच्छेद इत्यर्थः, तद्धेतुकश्च ग्रन्थोऽपि समवायः,तथा चाह-समवायेन समवाये वा जीवाः समाश्रीयन्ते, अविपरीतस्वरूपगुणभूषिता बुध्ध्या अंगीक्रियन्त इत्यर्थः, अथवा जीवाः समस्यन्ते- कुप्ररूपणाभ्यः सम्यक्प्ररूपणायां क्षिप्यन्ते, शेषं निगदसिद्धमानिगमनम् । नवरं 'एगादियाण'-मित्यादि, अत्रैकाद्येकोत्तरं स्थानशतं भवति, यथा 'एगे आया' इत्यादि, शेषं सूत्रसिद्धं यावन्निगमनमिति । ॥१०२॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अथ अंगप्रविष्ट-सूत्राणां वर्णनं आरभ्यते, तदन्तर्गत 'स्थान एवं समवाय' सूत्रयो: वर्णनं |

प्रत सूत्रांक [५०-५१] गाथा ||८१..||

दीप अनुक्रम [१४३-१४४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ||१०३||

'से किं त'मित्यादि॥(५०-२२९)॥अथ केयं व्याख्या?,व्याख्यानं व्याख्या,तथा चाह-व्याख्यायां जीवादयो व्याख्यायन्ते, इह सयं चेव अज्झयणसत्रं, शेषं प्रकटार्थं यावत् 'सेत्तं विवाहे'त्ति निगमनम् ॥ ज्ञातधर्म-कथाद्याः

'से किं त'मित्यादि ॥(५१-२३०)॥ अथ कास्ताः ज्ञाताधर्मकथाः?,ज्ञातानि-उदाहरणानि तत्प्रधाना धर्मकथाः ज्ञाताधर्मकथाः,आह च-'णायाधम्मकहासु णं'इत्यादि,ज्ञातानां-उदाहरणभूतानां नगरादीनि व्याख्यायन्ते, 'दस धम्मकहाणं वग्गा' इत्यादि, एत्थ भावणा-एगूणवीसं णायज्झयणाणि,णायत्ति आहरणा, दिट्ठंतिओ उवणिज्जति जेहिं वा ताणि णाताणि-अज्झयणा, एए पढमसुयखंधे, अहिंसादिलक्खणस्स धम्मस्स कहाओ धम्मकहाओ धम्मियाओ वा कहाओ धम्मकथाओ, अक्खाणगत्ति वुत्तं भवति, एयाणि बितियसुयखंधे, पढमबितियसुयखंधभणियाणं णायाधम्मकहाणं नगरादिया भवंति, बितियसुयखंधे दस धम्मकहाणं वग्गा, वग्गोत्ति समूहो, तव्विसेसणविसिट्ठा दस अज्झयणा चेव ते दट्ठव्वा, एगूणवीसं णाया दस धम्मकहाओ, तत्थ णातेसु आदिमा दस णाता णाया चेव, ण तेसु अक्खादियादिसंभवो, सेसा णव णाया, तेसु पुण एक्केक्के णाते पंच २ चत्तालाइं अक्खाइयासयाइं, एत्थवि एक्केकाए अक्खाइयाए पंच २ उवक्खाइयसयाइं, तत्थवि एक्केकाए उवक्खाइयाए पंच पंच अक्खाइयोवक्खाइयसयाइं, एवमेयाइं संपिंडियाइं,किं संजायं ?, एगवीसं कोडिसयं लक्खा पन्नासमेव बोद्धव्वा । एवं ठिते समाणे अधिगतसुत्तस्स पत्थावो ॥ १ ॥ तंजहा-दस धम्मकहाणं वग्गा, तत्थ णं एगमेगाए धम्मकहाए पंच पंच अक्खाइयसयाइं, एगमेगाए अक्खाइयाए पंच २ उवक्खाइयसयाइं, एगमेगाए उवक्खाइयाए पंच २ अक्खाइयोवक्खाइयसयाइं, एवमेयाइं संपिंडियाइं, किं संजातं- ' पणुवीसं कोडिसयं एत्थ य समलक्खणाइया जम्हा । णवणायगसंबद्धा अक्खाइयमाइया तेणं ॥ १ ॥ ते सोहिज्जंति ||१०३||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

*** अथ अंगप्रविष्ट-सूत्राणां वर्णनं आरभ्यते, तदन्तर्गत 'विवाह-पन्नत्ति एवं ज्ञाताधर्मकथा' सूत्रयो: वर्णनं |

प्रत
सूत्रांक
[५२-५३]
गाथा
||८१..||

दीप
अनुक्रम
[१४५-१४६]

नन्दी-हारिमद्रीय वृत्तौ ||१०४||

फुडं इमाओ रासीओ वेगलाणं तु । पुणरुत्तवज्जियाणं पमाणमित्थं विणिद्दिट्ठं ॥ २ ॥ सोधिए य समाणे अद्धुट्ठाओ कहाणयकोडीओ चेव हवंति, अत एवाह-एवमेव सपुव्वावरेणं भणियपगारेणं, गुणणसोहणे कतेत्ति वुत्तं भवति, अध्धुट्ठाओ कहाणयकोडीओ भवंतीतिमक्खायं, प्रकटार्थमित्येवं गुरवो व्याचक्षते, अन्ये पुनरन्यथा, तदभिप्रायं पुनर्वयमतिगम्भीरत्वान्नावगच्छामः, परमार्थं त्वत्र विशिष्टश्रुतविदो विदन्तीत्यलं प्रसंगेन, शेषं सुगमं यावत् 'संखेज्जा पदसयसहस्सा पदग्गेणं, ते य किल पंच लक्खा छावत्तरिं च सहस्सा पदग्गेणं, अहवा सुत्तालावयपयग्गेणं संखेज्जा पदसहस्सा भवंति, एवं सव्वत्थ भावेयव्वं, शेषं सूत्रसिद्धं यावन्निगमनमिति ॥

अन्तकृतादयः

'से किं त'मित्यादि॥(५२-२१)॥उपासकाः-श्रावकाः तद्गतक्रियाकलापनिबद्धा दशाःदशाध्ययनोपलक्षिताः उपासकदशाः, तथा चाह-'उवासगदसासु' णं इत्यादि सूत्रसिद्धं यावत् 'संखेज्जा पदस(यस)हस्सा पदग्गेणं,ते च किल एकारस लक्खा बावन्नं पयग्गेणं' ति, शेषं कण्ठ्यमानिगमनमिति ।

'से किं त' मित्यादि (५३-२३२) अन्तो विनाशः स च कर्मणस्तत्फलभूतस्य वा संसारस्य कृतो यैस्तेऽन्तकृतस्ते च तीर्थकरादयस्तेषां दशाः प्रथमवर्गे दशाध्ययनानीति तत्संख्यया अन्तकृद्दशा इति, तथा चाह—'अंतकडदसासु णं' मित्यादि, ||१०४||
पाठसिद्धं यावत् 'अंतकिरियाओ' त्ति भवापेक्षया अन्त्याश्च ताः क्रियाश्चेति समासः, ताश्च शैलेश्यवस्थाद्या गृह्यन्ते, शेषं प्रकटार्थं यावत् 'अट्ठ वग्गा' एत्थ 'वग्गो' त्ति समूहो, सो य अंतगडाणं अज्झयणाणं वा, सव्वाणि अज्झयणाणि जुगवं उद्दिसंति,

*** अथ अंगप्रविष्ट-सूत्राणां वर्णनं आरभ्यते, तदन्तर्गत 'उपासकदशा एवं 'अंतकृत्दशा सूत्रयो: वर्णनं |

प्रत सूत्रांक [५४-५६] गाथा ||८१..||
दीप अनुक्रम [१४७-१४९]

अतो भण्णियं—अट्ठ उद्देसणकाला, इच्चादि, संखेज्जा पदसहस्सा पयग्गेणं, ते य किल एयतिया-तेवीसं लक्खा चउरो य सहस्सा पदग्गेणं'ति, शेषं सूत्रसिद्धं यावन्निगमनमिति ।

'से किं त'मित्यादि ॥ (५४-२२३) ॥ उत्तरः-प्रधानः, नास्योत्तरो विद्यत इति अनुत्तरः उपपतनमुपपातः जन्मेत्यर्थः, अनुत्तरः प्रधानः संसारेऽन्यस्य तथाविधस्याभावात् उपपातो येषामिति समासः, तद्वक्तव्यताप्रतिबद्धा दशाः दशाध्ययनोपलक्षिता अनुत्तरोपपातिकदशाः, तथा चाह- 'अणुत्तरोववाइयदसासु ण'मित्यादि सूत्रसिद्धं यावत् तिन्नि 'वग्ग'त्ति इहाध्ययनसमूहो वर्गः, वर्गे २ दशाध्ययनानि, वर्गश्च युगपदेवोद्दिश्यत इत्यत आह-'तिन्नि उद्देसणकाला 'इत्यादि, 'संखेज्जा पदसहस्सा पदग्गेणं, ते य किल छायालीसं लक्खा अट्ठ य सहस्सात्ति, शेषं प्रकटार्थं यावन्निगमनमिति ।

'से किं त'मित्यादि ॥ (५५-२३४) ॥ प्रश्नः प्रतीतस्तन्निर्वचनं व्याकरणं, बहुत्वाद्बहुवचनं, प्रश्नव्याकरणेषु 'अट्ठोत्तरं पसिणसयं' इत्यादि, अंगुट्ठबाहुपसिणादियाओ पसिणाओ, जे पुण विज्जामंता विधीए जविज्जमाणा अपुच्छिया चेव सुभासुभं कहेंति एता अपसिणातो, तहा अंगुट्ठपसिणभावं च पडुच्च साधेंति जा विज्जाओ ताओ पसिणापसिणाओत्ति, अथवा अणंतरं जा कहिंति ता पसिणा परंपरं पसिणापसिणत्ति, तं पुण विज्जाकहितं तस्स परंपरं भवति, अन्ने य दिव्वा विचित्ता विज्जातिसया,शेषं निगदसिद्धं यावत् 'संखेज्जा पदसयसहस्सा पदग्गेणं, ते य किल बाणउतिलक्खा सोलस य सहस्सचि, शेषं गतार्थं यावदन्त इति ।

'से किं त'मित्यादि ॥ (५६-२३४) ॥ विपचनं विपाकः, शुभाशुभकर्मपरिणाम इत्यर्थः, तत्प्रतिपादकं श्रुतं विपाकश्रुतं, शेषमानिगमनं सूत्रसिद्धमेव, नवरं 'संखेज्जा पदसहस्सा पदग्गेणं, एते य एगा पदकोडी चुलसीइं च लक्खा बत्तीसं च सहस्साचि । ||१०५||

*** अथ अंगप्रविष्ट-सूत्राणां वर्णनं आरभ्यते, तदन्तर्गत 'अनुत्तरोपपातिक, प्रश्नव्याकरण एवं विपाकश्रुत' सूत्राणां वर्णनं |

प्रत सूत्रांक [५७] गाथा ||८२-८४||

दीप अनुक्रम [१५०-१५४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ॥१०६॥

'से किं त' मित्यादि ॥ (५७-२३५) ॥ दृष्टयो दर्शनानि, वदनं वादः, दृष्टीनां वादः दृष्टिवादः, दृष्टीनां वा पातो यत्रासौ दृष्टिपातः, सर्वनयदृष्टय एवेहाख्यायन्त इत्यर्थः, तथा चाह—दृष्टिवादेन दृष्टिपातेन दृष्टिवादे दृष्टिपाते वा सर्वभावप्ररूपणा आख्यायते, 'से य समासओ पंचविहे पन्नत्ते' इत्यादि, सर्वमिदं प्रायो व्यवच्छिन्नं तथापि लेशतो यथाऽऽगतसम्प्रदायं किंचिद् व्याख्यायत इति, तत्र सूत्रादिग्रहणयोग्यतासम्पादनसमर्थानि परिकर्माणि, गणितपरिकर्मवत्, तं च परिकम्मसुयं सिद्धसेणियादिपरिकम्ममूलभेदतो सत्तविहं, उत्तरभेदतो तेरासीतिविहं, माउगपदानि, एयं च सव्वं मूलुत्तरभेदं सुत्तत्थतो वोच्छिन्नं यथागतसम्प्रदायं वा वाच्यं, एएसिं परिकम्माणं छ आदिमा य परिकम्मा ससमइया चेव, गोसालयपवत्तिया आजीवगपासंडिसिद्धंतमएणं पुण चुयअचुयसेणियापरिकम्मसहिया सत्त पन्नविज्जंति, इयाणिं परिकम्मे णयचिंता, तत्थ णेगमो दुविहो—संगहितो असंगहितो य, संगहिओ संगहं पविट्ठो, असंगहिओ ववहारं, तम्हा संगहो ववहारो ऋजुसुत्तो सद्दादिया य एक्को एवं चउरो णया, एतेहिं चउहिं णएहिं छ ससमइयाइं परिकम्माइं चिंतिज्जंति, अतो भणियं-छ चउक्कणया भवंति, ते चेव आजीविया तेरासिया भणिया, कम्हा?, उच्यते, जम्हा ते सव्वं जगत् त्र्यात्मकमिच्छन्ति, यथा जीवोऽजीवो जीवाजीवा, लोए अलोए लोयालोए, संते असंते संतासंते, एवमादि, णयचिंताए ते तिविहं णयमिच्छंति, तंजहा—दव्वट्ठितो पज्जवट्ठितो उभयट्ठिओ, अओ भणियं—सत्त तेरासियत्ति, सत्त परिकम्माइं तेरासियपासंडत्था, तिविहाए णयचिंताए चिंतयन्तीत्यर्थः, से तं परिकम्मंति निगमनं । 'से किं तं सुत्ताइं?, २ उज्जुसुयादियाइं बावीसं भवंति' इह सर्वद्रव्यपर्यायनयाद्यर्थसूचनात् सूत्राणि, अमून्यपि च सूत्रार्थतो व्यवच्छिन्नान्येव, यथाऽऽगतसम्प्रदायतो वा वाच्यानि, एतानि चेव बावीसं सुत्ताइं विभागतो अट्ठासीतिं हवंति, कथं?, उच्यते, इच्चेयाइं बावीसं सुत्ताइं

परिकर्माणि सूत्राणि च

॥१०६॥

*** अथ अंगप्रविष्ट-सूत्राणां वर्णनं आरभ्यते, तदन्तर्गत 'दृष्टिवाद' सूत्रस्य वर्णनं ।

प्रत सूत्रांक [५७] गाथा ||८२-८४||

दीप अनुक्रम [१५०-१५४]

नन्दी-हारिभद्रीयवृत्तौ

||१०७||

छिन्नछेदणइयाइं, 'ससमयसुत्तपरिवाडीए' त्ति सुत्तं, एत्थं जो णओ सुत्तं छिन्नं छेदेणं इच्छइ सो छिन्नछेदणओ, जहा--"धम्मो मंगलमुक्किट्ठं' ति सिलोगो सुत्तत्थओ पत्तेयं छेदनयाठिओ ण बितियादिसिलोए अवेक्खइ, प्रत्येककल्पितपर्यन्त इत्यर्थः, एयाणि एवं बावीसं ससमया सुत्तपारवाडीए सुत्ताणि ठियाणि, तथा इच्चेइयाइं बावीसं सुत्ताइं अच्छिन्नछेदणइयाइं आजीवियसुत्तपरिवाडीएत्ति सुत्तमेव इति णओ सुत्तं अच्छिन्नं छेदेण इच्छइ सो अछिन्नछेदणयो,जहा धम्मो मंगलमुक्किट्ठंति सिलोगो,एस चेव अत्थओ बितियादिसिलोगमवेक्खमाणोत्ति बितियादिया य पढमंति अन्योऽन्यसापेक्षा इत्यर्थः, एयाणि बावीसं आजीवियगोसालपवत्तियपासंडपरिवाडीए, अक्खररयणविभागट्ठियाणिवि अत्थतो अन्नोन्नमवेक्खमाणाणि हवंति, इच्चेयाइं इत्यादि सुत्तं, तत्थ 'तिकणियाइं' ति नयत्रिकाभिप्रायतश्चिन्त्यन्त इत्यर्थः, त्रैराशिकाश्चाजीविका एवोच्यन्ते, तथा 'इच्चेताइं' इत्यादि सूत्रं, एत्थ 'चउणइयाइं' ति नयचतुष्काभिप्रायतश्चिन्त्यत इति भावना,'एवमेवे' त्यादि सूत्रम् ,एवं चउरो बावीसाओ अट्ठासीतिसुत्ताइं भवंति 'से तं सुत्ताइं' निगमनवाक्यम् । 'से किं तं पुव्वगते ?' इत्यादि, कम्हा पुव्वगतं?,उच्यते, जम्हा तित्थगरो तित्थपवत्तणकाले गणधराणं सव्वसुत्ताधारत्तणतो पुव्वं पुव्वगयसुत्तत्थं भासइ तम्हा पुव्वात्ति भणिया, गणधरा पुण सुत्तरयणं करेन्ता आयारादिकमेण रएंति ठवेंति य, अन्नायरियमतेणं पुण पुव्वगयसुत्तत्थो पुव्वं अरहया भासिओ गणधरेहिवि पुव्वगयं सुयं चेव पुव्वं रइयं, पच्छा आयारादि, चोदक आह--णणु पुव्वावरविरुद्धं, कम्हा?,जम्हा आयारणिज्जुत्तीए भणियं-सव्वेसिं आयारो० गाहा, सत्यमुक्तं, किंतु सा ठवणा, इमं पुण अक्खररयणं पडुच्च भणियं, पूर्वं पूर्वाणि कृतानीत्यर्थः, ताणि य उप्पायपुव्वादीणि चोद्दसपुव्वाणि पन्नत्ताणि, पढमं उप्पायपुव्वं, तत्थ सव्वदव्वाणं पज्जवाण य उप्पायभावमंगीकाउं पन्नवणा कया, तस्स य पयपरिमाणं ||१०७||

पूर्वगतं

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [५७] गाथा ||८२-८४||

दीप अनुक्रम [१५०-१५४]

एगा पयकोडीओ । बितियं अग्गेणियं, तत्थवि सव्वदव्वाण पज्जवाण य सव्वजीवाजीवविसेसाण य अग्गं-परिमाणं वन्निज्जतित्ति अग्गेणयिं, तस्स पयपरिमाणं छन्नउतिं पयसयसहस्साणि । ततियं वीरियपवायं, तत्थवि अजीवाणं जीवाणं सकम्मेतरं वीरियं पवयइ त्ति वीरियप्पवायं, तस्स बिसत्तरिय पयसमसहस्साणि । चउत्थं अत्थिणत्थिपवायं, जं लोए जहा वा अत्थि जहा वा णात्थि अथवा सियवादाभिप्पाततो जहेवास्ति नास्तीत्येवं प्रवदति इति अत्थिणत्थिपवायं भणियं, तंपि पदपरिमाणतो सट्ठिं पदसयसहस्साणि । पंचमं णाणपवादंति, तम्मि मतिणाणादिपंचकस्स गाहेण परूवणा जम्हा कया तम्हा णाणप्पवायं, तम्मि पदपरिमाणं एगा कोडी एगपदूणा । छट्ठं सच्चप्पवायं, सच्चं—संजमो सच्चवयणं वा, तं सच्चं जत्थ सभेयं सपडिवक्खं च वन्निज्जइ तं सच्चप्पवायं, तस्स पदपरिमाणं एगा पयकोडी छप्पयाहिया । सत्तमं आयप्पवायं, आयत्ति आत्मा, सोऽणेगहा जत्थ णयदरिसणेहिं वन्निज्जइ तं आयप्पवायं, तस्सवि पदपरिमाणं छव्वीसं पदकोडीओ । अट्ठमं कम्मप्पवायं, णाणावरणादियं अट्ठविहं कम्मं पयातिठिअणुभागपदेसादिएहिं भेदेहिं अन्नेहि य उत्तरुत्तरभेदेहिं जत्थ वन्निज्जइ तं कम्मप्पवायं, तस्सवि पयपरिमाणं एगा पयकोडी असीतिं च पयसहस्सा भवंति । णवमं पच्चक्खाणप्पवायं, तस्स य पदपरिमाणं चरासीतिं पयसहस्सा भवंति । दसमं विज्जाणुप्पवायं, तत्थ अणेगे विज्जातिसया वण्णिया, तस्स य पदपरिमाणं एगा पयकोडी दस पयसहस्सा । एक्कारसमं अवंझत्ति, वंझं णाम णिप्फलं ण वंझमवंझं, सफलमित्यर्थः, सव्वे णाणतवसंजमजोगा सफला वन्निज्जंति, अप्पसत्था य पमादादिया सव्वे असुहफला वन्निया, अतो अवंझं, तस्सवि पयपरिमाणं छव्वीसं पदकोडीओ । बारसमं पाणाउं, तत्थ आउ-प्राणविधानं सव्वं सभेयं अन्ने य प्राणा वन्निता, तस्स पयपरिमाणं एगा पयकोडी छप्पन्नं च पदसयसहस्साणि । तेरसमं किरियाविसालं, तत्थ कायकिरियाहिंसादओ

प्रत सूत्रांक [५७] गाथा ||८२-८४||

दीप अनुक्रम [१५०-१५४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥१०९॥

विसालत्ति सभेया संजमकिरियाओ बंधकिरियाविहाणा य, तस्सवि पयपरिमाणं णव कोडीओ । चोद्दसमं लोगबिंदुसारं, तं च इमम्मि लोए सुअलोए वा बिंदुमिव अक्खरस्स सव्वुत्तमं सव्वक्खरसन्निवायपरितत्तणओ लोगबिन्दुसारं भणियं, तस्स य पयपरिमाणं अद्धतेरसपयकोडीओ । से तं पुव्वगते ॥

'से किं त'मित्यादि, अनुरूपः अनुकूलो वा योगोऽनुयोगः, सूत्रस्य निजेनाभिधेयेन सार्द्धमनुरूपः संबंध इत्यर्थः, स च द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-मूलप्रथमानुयोगश्च गण्डिकानुयोगश्च, 'से किं त'मित्यादि, इहैकवक्तव्यताप्रणयनान्मूलं तावत्तीर्थकरास्तेषां प्रथमः-सम्यक्त्वाप्तिलक्षणपूर्वभवादिगोचरोऽनुयोगो मूलप्रथमानुयोगः, तथा चाह-'मूलपढमाणुयोगे ण'मित्यादि, सूत्रसिद्धं यावत् 'से तं मूलपढमाणुयोगे '। 'से किं त'मित्यादि,इहैकवक्तव्यतार्थाधिकारानुगता गण्डिका उच्यन्ते तासामनुयोगः-अर्थकथनविधिः गण्डिकानुयोगः,तथा चाह-'गंडियाणुयोगे ण'मित्यादि,तत्थ कुलगरगंडियासु कुलगराणं विमलवाहणादीणं पुव्वजम्मणामादि कहिज्जइ,एवं सेसासुवि अभिधाणवसतो भावेयव्वं जाव चित्तंतरगंडियाओ,चित्राः-अनेकार्था अन्तरे-ऋषभाजिततीर्थकरान्तरे गण्डिका-एकवक्तव्यताधिकारानुगताः, एतदुक्तं भवति-ऋषभाजिततीर्थकरान्तरे तद्वंशजभूपतीनां शेषगतिगमनव्युदासेन शिवगतिगमनानुत्तरोपपातप्राप्तिप्रतिपादिकाश्चित्रान्तरगण्डिका इति । एयासिं परूवणे पुव्वायरिएहिं इमो विही दिट्ठो—

आदिच्चजसाईणं उसभस्स पउप्पए णरवतीणं । सगरसुताण सुबुद्धी इणमो संखं परिकहेइ ॥१॥ चोद्दस लक्खा सिद्धा णिवतीणिक्को य होति सव्वट्ठे । एक्किकट्ठाणे पुण पुरिसजुगा होंतऽसंखेज्जा ॥२॥ पुणरवि चोद्दसलक्खा सिद्धा णिवतीण दोन्नि सव्वट्ठे । ॥१०९॥

गंडिकानुयोगे चित्रान्तरगंडिकाः

प्रत सूत्रांक [५७] गाथा ||८२-८४||

दीप अनुक्रम [१५०-१५४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

||११०||

दुगठाणेवि असंखा पुरिसजुगा होंति णायव्वा ।। ३ ।। जाव य लक्खा चोद्दस सिद्धा पन्नास होंति सव्वट्ठे । पन्नासट्ठाणेऽवि तु
पुरिसजुगा होंतिऽसंखेज्जा ।। ४ ।। एगुत्तरा उ ठाणा सव्वट्ठाणे य जाव पन्नासा । एवेक्केकगठाणे पुरिसजुगा होंतऽसंखेज्जा।। ५ ।।
विवरीयं सव्वट्ठे चोद्दसलक्खा उ णिव्वुतो एगो । सच्चेव य परिवाडी पन्नासं जाव सिद्धीए ।। ६ ।। तेणं परं तु लक्खा दो दो
ठाणा य समग वच्चंति । सिवगतिसव्वट्ठेहिं इणमो तेसिं विही होइ ।। ७।। दो लक्खा सिद्धीए दो लक्खा नरवतीण सव्वट्ठे । एवं
तिलक्ख चउपंच जाव लक्खा असंखेज्जा ।। ८ ।। सिवगतिसव्वट्ठेहिं चित्तंतरगंडिया ततो चउरो । एगा एगुत्तरिया एगादि-
बिउत्तरा बितिया ।। ९ ।। ततिएगादितिउत्तरा तिगमादिबिउत्तरा चउत्थेयं । पढमाए सिद्धिको दोन्नि य सव्वट्ठसिद्धम्मि ।।१०।।
तत्तो तिन्नि नरिंदा सिद्धा चत्तारि होंति सव्वट्ठे । इय जाव असंखेज्जा सिवगतिसव्वट्ठसिद्धेहिं ।। ११ ।। ताहे बिउत्तराए सिद्धिको
तिन्नि होंति सव्वट्ठे । एवं पंच य सत्त य जाव असंखेज्ज दोन्नित्ति ।। १२ ।। एग चउ सत्त दसगं जाव असंखेज्ज होंति दोन्नि-
त्ति । सिवगतिसव्वट्ठेहिं तिउत्तराए मुणेयव्वा ।।१३।। ताहे-तियगाइ बिउत्तराए अउणत्तीसं तु तितग ठावेतुं । पढमे णत्थि क्खेवो
सेसेसु इमो भवे खेवो ।। १४ ।। दुग पण णवगं तेरस सत्तरस दुवीस छच्च अट्ठेव । बारस चोदस तह अट्ठवीस छव्वीस पणुवीसा
।। १५ ।। एक्कारस तेवीसा सीयाला सतरि सत्तहत्तरी तह य । इग दुग सत्तासीई एगुत्तरिमेव बावट्ठी ।। १६ ।। अउणत्तरि
चउवीसा छायाल सयं तहेव छव्वीसा । एए रासीक्खेवा तिगअंतंता जहाकमसो ।। १७ ।। सिवगतिसव्वट्ठेहिं दो दो ठाण विसमु-
त्तरा णेया । जावुणतीसट्ठाणे उणतीसं पुण छवीसाए ।।१८।। विसमुत्तरा य पढमा एवमसंख विसमुत्तरा णेया । सव्वत्थवि अंतिल्लं
अन्नाए आदिमं ठाणं ।। १९ ।। अउणत्तीसं वारे ठावेउं णत्थि पढमए खेवो । सेसेसुऽडवीसाए सव्वत्थ दुगादिओ खेवो ।। २० ।।

गंडिकानुयोगे चित्रान्तरगंडिकाः

||११०||

प्रत सूत्रांक [५७] गाथा ||८२-८४||

दीप अनुक्रम [१५०-१५४]

नन्दी-हारिभद्रीयवृत्तौ

॥१११॥

गंडिकानु-. योगे चित्रान्तर-गंडिकाः

सिवगतिपढमादीए बितियाए तह य होति सव्वट्ठे । इय एगंतरियाइं सिवगइसव्वट्ठठाणाइं ॥ २१ ॥ एवमसंखेज्जाओ चित्तंतर-गंडियाओ णेयव्वा । जाव जियसत्तुराया अजियजिणपिया समुप्पन्नो ॥ २२ ॥ एवं गाहाहिं चित्तंतरगंडियाओ समत्ताओ । इमा य एयासिं ठवणा—

एत्तिया लक्खा सिद्धिगया
एत्तिया सव्वट्ठ गया,

१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	५०

एवं जाव असंखा पुरिसजुगा सिद्धा एसा पढमा, अओ परं

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	५०
१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४

सव्वट्ठंपि गया एत्तिआ लक्खा
सिद्धा एत्तिया लक्खा ॥ एवंपि असंखेज्जा पुरिसजुगा सिद्धा,
एसा बीया, अओ परं

सव्वट्ठेवि गया एत्तिया लक्खा,
सिद्धा एत्तिया लक्खा

२	३	४	५	६	७
२	३	४	५	६	७

एवं जाव असंखेज्जा आवलिया,

॥१११॥

प्रत सूत्रांक [५७] गाथा ||८२-८४||

दीप अनुक्रम [१५०-१५४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ॥११२॥

दुगाइएगुत्तरा दोवि गच्छंति

१	३	५	८	९
२	४	६	८	१०

आवलिया दूरगमणओ पंचासीइमे ठाणे चिट्ठंति तइया गंडिया, अतः परं चतस्रो गण्डिका एकोत्तरिकादिकाः प्रदर्श्यन्ते-शिवगतौ सर्वार्थे च एवं असंखेज्जा चित्तंतरगंडिया, एगाइ एगुत्तरिया पढमा णेया, सिद्धा एत्तिया सव्वट्ठे एत्तिया चेव, एवं जाव असंखेज्जा, एगादिबिउत्तरा

१	५	९
३	७	११

बितिया चित्तंतर गण्डिया, सिद्धा एत्तिया सव्वट्ठे एत्तिया चेव, एवं जाव असंखेज्जा चित्तंतरगंडिया, एगादितिउत्तरा

१	७	१३
४	१०	१६

तइया तत्रश्चतुर्थी त्र्यादिका द्व्यादिविषमोत्तरप्रक्षेपा एकोनत्रिंशत्रिदंकान् संस्थाप्य निदर्श्यते,

एत्तिया सव्वट्ठे	३	८	१६	२५	११	१७	२९	१४	५०	८०	५	७४	७२	४९	२९
शिवगतौ सिद्धा	५	१२	२०	९	१५	३१	२८	२६	७३	४	९०	६५	२८	१०३	०

गंडिकानुयोगे चित्रान्तर गंडिकाः

॥११२॥

प्रत सूत्रांक [५७] गाथा ||८२-८४||

दीप अनुक्रम [१५०-१५४]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥११३॥

एत्तिया पुणोवि सिवगतौ सव्वट्ठसिद्धौ तु

२९	३४	४२	५१	३७	४३	५५	४०	७६	१०६	३१	१००	९८	७१	५५
३१	३८	४६	३५	४१	५७	५४	५२	९९	३०	११६	९१	५३	१२५	०

एवं पुनः पुनः पञ्चाशदादौ कृत्वा एकोनत्रिंशत् स्थानानि संस्थाप्य द्व्यादिप्रक्षेपकेन यावत् पश्चिमस्थाने एकाशीतिर्भवति

५५	६०	६८	७७	६३	७९	८१	६६	१०२	१३२	५७	१२६	१२४	१०१	८१
५७	५४	७२	६१	६७	८३	८०	७८	१२५	५६	१४२	११७	७९	१५५	०

अनेन उत्तरा असंख्येयाश्चित्रान्तरगण्डिका नेया, सेसं गाहाणुसारेणं नेयव्वं जाव असंखेज्जा, शेषं निगदसिद्धं यावत् 'से तं अणुओगे'

गंडिकानुयोगे चित्रान्तरगंडिकाः

'से किं त'मित्यादि ॥ चूडा इव चूडा, इह दृष्टिवादे परिकर्मसूत्रपूर्वानुयोगोक्तानुक्तार्थसंग्रहपरा ग्रन्थपद्धतयश्चूडा इति, एताश्चाद्यानां चतुर्णामेव पूर्वाणां भवन्ति, न शेषाणामिति, अत एवाह—'आदिल्लाण' मित्यादि, संख्याताः। सम्प्रति पूर्वाणामिमं यथासंख्यं "चउ बारसट्ठ दस या हवंति चूडा चउण्ह पुव्वाणं। एए य चूलवत्थू सव्वुवरिं किल पढिज्जंति ॥ १ ॥" शेषमानिगमनं सूत्रसिद्धमेव, नवरं 'संखेज्जा वत्थु'त्ति पणुवीसुत्तराणि दो सयाणि, 'संखेज्जा चूलवत्थु' त्ति चउतीसं ॥ साम्प्रतमोघतो द्वादशांगविषयमेव दर्शयन्नाह— ॥११३॥

प्रत
सूत्रांक
[५८]
गाथा
||८५||

दीप
अनुक्रम
[१५५-
१५७]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥११४॥

'इच्चेय' मित्यादि ॥(५८-२४७)॥ इत्येतस्मिन् द्वादशाङ्गे गणिपिटक इति पूर्ववत्, अनन्ता भावाः प्रज्ञप्ता इति योगः, तत्र भवन्तीति भावाः जीवादयः पदार्थाः, एते च जीवपुद्गलानन्तत्वात् अनन्ता इति, तथा अनन्ता अभावाः, सर्वभावानामेव पररूपेणासत्त्वात् त एवानन्ता अभावा इति, स्वपरसत्ताभावाभावोभयाधीनत्वात् वस्तुतत्त्वस्य, तथाहि-जीवो जीवात्मना भावोऽजीवात्मना चाभावोऽन्यथाऽजीवत्वप्रसंगाद्, अत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते गमनिकामात्रत्वात् आरम्भस्य, अन्ये तु धर्मापेक्षया अनन्ता भावाः अनन्ता अभावाः प्रतिवस्त्वस्तित्वनास्तित्वाभ्यां प्रतिबद्धा इति व्याचक्षते, तथाऽनन्ता हेतवः, तत्र हिनोति-गमयति जिज्ञासितधर्मविशिष्टानर्थानिति हेतुः, ते चानन्ता वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मकत्वात् तत्प्रतिबद्धधर्मविशिष्टवस्तुगमकत्वाच्च हेतोः, सूत्रस्य चानन्तगमपर्यायात्मकत्वादिति, यथोक्तहेतुप्रतिपक्षतोऽनन्ता अहेतवः, तथाऽनन्तानि कारणानि मृत्पिण्डतन्त्वादीनि घटपटादिनिर्वर्त्तकानि, तथाऽनन्तान्यकारणानि, सर्वकारणानामेव कार्यान्तराकारणत्वात्, न हि मृत्पिण्डः पटं निर्वर्त्तयतीति, एवं भावाभावाः हेत्वहेतवः कारणाकरणानि, जीवाः-प्राणिनस्तथा अजीवा-द्व्यणुकादयः, तथा भव्याः-अनादिपारिणामिकभव्यभावयुक्ताः, एतेऽनन्ताः प्रज्ञप्ताः, तथा अभव्याः-अनादिपारिणामिकाभव्यभावयुक्ताः, एतेऽनन्ताः प्रज्ञप्ताः इति योगः, तथा सिद्धा अनन्ताः, तथा अनन्ता असिद्धाः प्रज्ञप्ता इति, इह भव्याभव्यानामानन्त्येऽभिहिते अनन्ता असिद्धा इति यत् पुनरभिधानं तत् सिद्धेभ्योऽनन्तगुणत्वख्यापनार्थमिति ॥ साम्प्रतं द्वादशांगविराधनाराधनानिष्पन्नं त्रैकालिकं फलमुपदर्शयन्नाह-'इच्चेय' मित्यादि, इत्येतद् द्वादशांगं गणिपिटकं अतीतकाले अनन्ता जीवा आज्ञया विराध्य चतुरन्तं संसारकान्तारं 'अणुपरियट्टिंसु' त्ति अनुपरावृत्तिमन्त आसन्, इदं हि द्वादशांगं सूत्रार्थोभयभेदेन त्रिविधं, ततश्चाज्ञया-सूत्राज्ञयाऽभिनिवेशतोऽन्यथापाठादिलक्षणया विराध्य

चूलाः
द्वादशांग-
आराधना-
विराधना-
फलं

॥११४॥

*** द्वादशांगे: आराधन-विराधनाया: फ़लम्

प्रत
सूत्रांक
[५८]
गाथा
||८५||

दीप
अनुक्रम
[१५५-
१५७]

नन्दी-
हारिभद्रीय
वृत्तौ

॥११५॥

द्वादशांग्य-
आराधना-
विराधना-
फलं

अतीतकाले अनन्ता जीवाश्चतुरन्तं संसारकान्तारं—नारकतिर्यङ्नरामरविविधवृक्षजालदुस्तरं भवाटवीगहनमित्यर्थः, अनुपरावृत्ता-
आसन् जमालिवत्, अर्थाज्ञया पुनरभिनिवेशतोऽन्यथाप्ररूपणादिलक्षणया गोष्ठामाहिलवत्, उभयाज्ञया पुनः पंचविधाचार
परिज्ञानकरणोद्यतगुर्वादेशादिलक्षणया गुरुप्रत्यनीकद्रव्यलिङ्गधार्यनेकश्रमणवत्, अथवा द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षयाऽऽगमोक्तानुष्ठा-
नमेवाज्ञा, एतद्विराधनयैवानुपरावृत्ता आसन्, उक्तंच—"सव्वाओवि गतीओ अविरहिया णाणदंसणधरेहिं" इत्यादि, 'इच्चेय'-
मित्यादि, गतार्थमेव, नवरं 'परित्ता जीवा' इति संख्येया जीवाः, वर्त्तमानविशिष्टविराधकमनुष्यजीवानां संख्येयत्वात्,
'अणुपरियट्टंति' त्ति अनुपरावर्त्तन्ते, भ्रमन्तीत्यर्थः, 'इच्चेत'मित्यादि, इदमपि भावितार्थमेव, नवरं 'अणुपरियट्टिस्संति' त्ति
अनुपरावर्त्तिष्यन्ते, पर्यटिष्यन्ति इत्यर्थः॥ 'इच्चेत' मित्यादि, इत्येतद् द्वादशांगं गणिपिटकं अतीतकालेऽनन्ता जीवा आराध्य
चतुरन्तं संसारकन्तारं 'वीतिवइंसु' ति व्यतिक्रान्तवन्तश्चतुर्गतिकसंसारोल्लंघनेन मुक्तिमवाप्ता इत्यर्थः, 'इच्चेय' मित्यादि, गतार्थं
नवरं 'वीइवयंति' त्ति व्युत्क्रामन्ति, 'इच्चेद' मित्यादि गतार्थमेव, नवरं 'वितीवयिस्संति' त्ति व्युत्क्रमिष्यन्ते, एतत्प्रभा-
वात् सेत्स्यन्तीत्यर्थः। यदिदमनिष्टतरभेदभिन्नं फलं प्रतिपादितमेतत् सदाऽवस्थायित्वे सति द्वादशांगस्योपजायत इत्यत आह-
'इच्चेय' मित्यादि, इत्येतद् द्वादशांगं गणिपिटकं न कदाचिन्नासीद् अनादित्वात्, न कदाचिन्न भवति सदैव भावात्, न कदाचि-
न्न भविष्यति, अपर्यवसितत्वात्, किं तर्हि?-'भुविं चे' त्यादि, ध्रुवत्वादेव नियतं, पञ्चास्तिकायेषु लोकवचनवत्, नियतत्वादेव शा-
श्वतं, समयावलिकादिषु कालवत्, शाश्वतत्वादेव वाचनादिप्रदानेऽप्यक्षयं, गंगासिन्धुप्रवाहेऽपि पौण्डरीकहृदवत्, अक्षयत्वादेवाव्ययं,
मानुषोत्तराद् बहिःसमुद्रवत्, अव्ययत्वादेव स्वप्रमाणेऽवस्थितं, जम्बूद्वीपादिवत्, अवस्थितत्वादेव नित्यमाकाशवत्, साम्प्रतं दृष्टा-

॥११५॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] "नन्दीसूत्र" मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:

प्रत सूत्रांक [५८] गाथा ||८५-८७||

दीप अनुक्रम [१५८-१६०]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ||११६||

न्तमाह-'से जहा णामे'त्यादि, तद्यथा नाम पंचास्तिकायाः-धर्मास्तिकायादयः न कदाचिन्नासन् न कदाचिन्न सन्ति न कदाचिन्न भविष्यन्ति, अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति च, धुवा इत्यादि पूर्ववत्, 'एवामेवे' त्यादि निगमनं निगदसिद्धमेव। 'से समासओ' इत्यादि, तद् द्वादशांगं समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तं इत्यादि, प्रायो गतार्थमेव, नवरं द्रव्यतः श्रुतज्ञानी उपयुक्तः सन् सर्वद्रव्याणि जानाति पश्यतीत्यत्राभिन्नदशपूर्वधरादिः श्रुतकेवली परिगृह्यते, तदारतो भजना, सा पुनर्मलविशेषतो ज्ञातव्येति, अत्राह--ननु पश्यतीति कथं?, सकलगोचरदर्शनायोगाद्, अत्रोच्यते, प्रज्ञापनायां श्रुतज्ञानपश्यत्तायाः प्रतिपादितत्वादनुत्तरविमानादीनां चालेख्यकरणात् सर्वथा चादृष्टस्यालेख्यकरणानुपपत्तेः, एवं क्षेत्रादिष्वपि भावनीयमिति, अन्ये तु न पश्यतीत्यभिदधति ॥ साम्प्रतं संगहगाथामाह—

श्रुतस्य-विषयःभेदा लाभश्च

'अक्खर सन्नी' त्यादि ||(*८६-२४९)|| इयं गतार्थैव, नवरं सप्ताप्येते सप्रतिपक्षाः, ते चैवं-अक्षरश्रुतमनक्षरश्रुतमित्यादि, इदं पुनः श्रुतज्ञानं सर्वातिशयरत्नसमुद्रकल्पं, तथा प्रायो गुर्वायत्ततत्वात् पराधीनं, अतो विनेयानुग्रहार्थं यो यथा चास्य लाभस्तथा दर्शयन्नाह—

'आगम०' गाहा||(*८७-२८९)|| आगमनमागमः, आङ अभिविधिमर्यादार्थत्वात् अभिविधिना मर्यादया वा गमः-परिच्छेद आगमः, स च केवलमत्यवधिलक्षणोऽपि भवति अतस्तद्व्यवच्छित्त्यर्थमाह— शास्यतेऽनेनेति शास्त्रं-श्रुतं, आगमग्रहणं तु षष्टितंत्रादिकुशास्त्रव्यवच्छेदार्थं, तेषामनागमत्वात्, सम्यक्परिच्छेदात्मकत्वाभावादित्यर्थः, शास्त्रतया च रूढत्वात्, तत आगम- ||११६||

प्रत सूत्रांक [५८] गाथा ||८७-८९||

दीप अनुक्रम [१६०-१६२]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ

॥११७॥

श्चासौ शास्त्रं च आगमशास्त्रं तस्य ग्रहणमिति समासः, गृहीतिर्ग्रहणं, यद् बुद्धेर्गुणैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः करणभूतैरष्टभिर्दृष्टं तद् ब्रुवते श्रुतज्ञानस्य लाभः श्रुतज्ञानलाभस्तं तदेव ग्रहणं ब्रुवते, के ?-पूर्वेषु विशारदा-विपश्चितो धीराः, व्रतानुपालने स्थिरा इत्यर्थः, अयं गाथार्थः ॥ बुद्धिगुणैरष्टभिरित्युक्तं ते चामी—

'सुस्सूसति०' गाहा ॥(*८८-२४९)॥ विनययुक्तो गुरुमुखात् श्रोतुमिच्छति शुश्रूषते, पुनः पृच्छति प्रतिपृच्छति, तत् श्रुतमशंकितं करोतीति भावार्थः, पुनः कथितं सच्छृणोति, श्रुत्वा गृह्णाति, गृहीत्वा चेहते—पर्यालोचयति, किमिदमित्थमुतान्यथेति, चशब्दः समुच्चयार्थः, अपिशब्दात् पर्यालोचयन् किंचित् स्वबुध्ध्याऽप्युत्प्रेक्षते, ततस्तदनन्तरमपोहते च, एवमेतद्यदादिष्टमाचार्येणेति, पुनस्तमर्थमागृहीतं धारयति करोति च सम्यक् तदुक्तमनुष्ठानमिति, तदुक्तानुष्ठानमपि च श्रुतप्राप्तिहेतुर्भवति, तदावरणक्षयोपशमादिनिमित्तत्वात्तस्येति, अथवा यद्यदाज्ञापयति गुरुस्तत् सम्यगनुग्रहं मन्यमानः श्रोतुमिच्छतीति, पूर्वसन्दिष्टश्च सर्वकार्याणि कुर्वन् पुनः पृच्छति प्रतिपृच्छति पुनरादिष्टः सन् सम्यक् शृणोति, शेषं पूर्ववत् ॥ बुद्धिगुणा व्याख्यातास्तत्र शुश्रूषतीत्युक्तं, इदानीं श्रवणविधिप्रतिपादनायाह—

बुद्धिगुणाः श्रवण-विधिः

'मूअं'० गाहा ॥(*८९-२४९)॥ मूकमिति मूकं शृणुयात् , एतदुक्तं भवति--प्रथमश्रवणे संयतगात्रस्तूष्णीं खल्वासीत, तथा द्वितीये हुंकारं च, ईषद्वन्दनं कुर्यादित्यर्थः, तृतीये बाढकारं कुर्यात्-बाढमेवमेतन्नान्यथेति, चतुर्थश्रवणे गृहीतपूर्वापरसूत्राभिप्रायो मनाक् प्रतिपृच्छां कुर्यात् , कथमेतदिति, पंचमे तु मीमांसां कुर्यात् , मातुमिच्छा मीमांसा प्रमाणजिज्ञासेतियावत् , ततः षष्ठे

॥११७॥

प्रत सूत्रांक [५९] गाथा ||९०||

दीप अनुक्रम [१६२-१६३]

नन्दी-हारिभद्रीय वृत्तौ ||११८||

श्रवणे तदुत्तरोत्तरगुणप्रसंगपारगमनं चास्य भवति, परिनिष्ठा सप्तमे श्रवणे भवति, एतदुक्तं भवति-गुरुवदनुभाषत एव सप्तमे श्रवणे इति ॥ एवं तावत् श्रवणविधिरुक्तः, इदानीं व्याख्यानविधिमभिधित्सुराह—

'सुत्तत्थो०' गाहा ॥(*९० २४९)॥ सूत्रार्थमात्रप्रतिपादनपरः सूत्रार्थः, अनुयोग इति गम्यते, खलुशब्दस्त्वेवकारार्थः, स चावधारणे, एतदुक्तं भवति-गुरुणा सूत्रार्थमात्राभिधानलक्षण एव प्रथमोऽनुयोगः कार्यः, मा भूत् प्राथमिकविनेयानां मतिमोहः, द्वितीयोऽनुयोगः सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिमिश्रः कार्य इत्येवंभूतो भणितो जिनैश्चतुर्दशपूर्वधरैश्च, तृतीयश्च निरवशेषः, प्रसक्तानुप्रसक्तमप्युच्येत एवंलक्षणो निरवशेषः कार्य इति 'एष' उक्तलक्षणो विधानं विधिः प्रकार इत्यर्थो 'भणितः' प्रतिपादितो जिनादिभिः, क्व ?-सूत्रस्य निजेनाभिधेयेन सार्धमनुकूलो योगोऽनुयोगः सूत्रान्वाख्यानमित्यर्थः, तस्मिन्ननुयोग इति गाथार्थः, आह-परिनिष्ठा सप्तम इत्युक्तं, त्रयश्चानुयोगप्रकाराः, तदेतत् कथमिति, अत्रोच्यते, विनेयमंदं विज्ञाय त्रयाणामन्यतमप्रकारेण सप्तवारकरणादविरोधादित्योघविनेयविषयं तावत् सूत्रं, न पुनः स एव नियमविधिः, उद्घट्टितज्ञविनेयानां सकृत् श्रवण एवाशेषग्रहणदर्शनादलं विस्तरेण ॥

श्रवणव्याख्यान विधिः उपसंहारश्च

'सेत'मित्यादि ॥(५९-२५९)॥ तदेतत् श्रुतज्ञानमिति निगमनं, 'सेत'मित्यादि, तत् परोक्षमिति निगमनमेव। नन्द्यध्ययनविवरणं समाप्तम् ॥

यदिहोत्सूत्रमज्ञानाद् , व्याख्यातं तद् बहुश्रुतैः । क्षन्तव्यं कस्य सम्मोहश्छद्मस्थस्य न जायते ? ॥ १ ॥
नन्द्यध्ययनविवरणं कृत्वा यदवाप्तमिह मया पुण्यम्। तेन खलु जीवलोको लभतां जिनशासने नन्दीम् ॥ २ ॥

कृतिः सिताम्बराचार्यजिनभट्टपादसेवकस्याचार्यश्रीहरिभद्रस्येति। नमः श्रुतदेवतायै भगवत्यै। समाप्ता नन्दिटीका॥ग्रन्थाग्रं२३३६॥ ||११८||

मुनि दीपरत्नसागरेण संकलित..आगमसूत्र - [४४], चूलिकासूत्र -[१] “नन्दीसूत्र” मूलं एवं हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्तिः

मुनिश्री दीपरत्नसागरेण पुन: संपादित: (आगमसूत्र ४४)

“नन्दीसूत्र” (हारिभद्रिया-वृत्ति:) परिसमाप्तं

नमो नमो निम्मलदंसणस्स

पूज्य आनंद-क्षमा-ललित-सुशील-सुधर्मसागर गुरूभ्यो नम:

44

पूज्य आगमोध्धारक आचार्य श्री सागरानंदसूरीश्वरेण संशोधित: संपादितश्च

“नन्दी-चूलिकासूत्र” [हरिभद्रसूरिजी-रचिता वृत्ति:]

(किंचित् वैशिष्ठ्यं समर्पितेन सह)

मुनि दीपरत्नसागरेण पुन: संकलित:

“नन्दीसूत्र” मूलं एवं वृत्ति:” नामेण परिसमाप्त:

Remember it’s a Net Publications of ‘jain_e_library’s’